حکومەتا هەرێما کوردستانێ - عیراق

وەزارەتا پەروەردێ

رێڤەبەریا گشتی یا پروگرام وچاپەمەنییا

بابەتێن کومەلایەتی

بو پولا هەشتێ بنەرەت

دانان

جوگرافیا

د.سلیمان عبدالله اسماعیل
هاشم یاسین حمد امین
سوزان مووەفەق عبدالعزیز
حکمت عبدالعزیز حمد

مێژوو

د.قادر محەمەد پشدەری
د.عبدالحکیم ئەحمد مام بەکر
د.مەهدی قادر خضر
میقداد حسێن تەها

هاونیشتمانی بوون

خورشید عزالدین معروف
یوسف ئوسمان حەمەد

پێداچوونا زانستی

پ.د.ئازاد نەقشەبەندی

وەرگێران

لیژنەیەك ژ رێڤەبەریا گشتی یا پەروەردا دهوکێ ئینا یە سەر زارێ کرمانجییا ژوری

چاپا شەشێ ٢٧١٥ کوردی ٢٠١٥ زایینی ١٤٣٦ مشەختی

سەرپەرشتێ زانستی یێ چاپێ: قیس صباح حمید
سەرپەرشتێ هونەری یێ چاپێ: عثمان پیرداود کواز - سعد محمد شریف صالح
تایپکرن: عدنان أحمد خالد
دیزاین: هلال عابد رمضان
بەرگ: زاگرۆس محمود عرب

جوگرافیا کیشوەران

بەندێ ئێکێ

ئاسیا

دەسپێک:

ژ کیشوەرێن ئەردی ئاسیا مەزنترین کیشوەر ژ و رووبەرێ وی نزیکی (٤٤) میلۆن کیلۆ مەترێن دوجار یە ، ئاکنجیێن ڤی کیشوەرێ رێژا ٦٠٪ ژ ئاکنجیێن جیهانێ پێك د ئینن ،ئاسیا ژ باکووری ڤە دگەل زەریا بەستیێ هەڤ سنۆردارە و دەربەندێ پێرنگ و زەریا یا هێمن ژ دککەڤتە رۆژ هەلاتی ، و ژ لایێ باشووری ڤە زەریا یا هندی دگەل هەڤ سنۆر و ل باشوورێ رۆژ ئاڤای ژی هەردو دەریایێن سۆر و ناڤە راست هەنە ، ل رۆژ ئاڤای ژی سنۆرەکێ هەڤبشك د ناڤ هەردو کیشوەرێن ئاسیا و ئەورۆپا دا هەیە کو ژ زنجیرا چیایێن ئۆرال پێکدهێن و کوردستان د کەڤیت ئاڤ ڤی کیشوەری.

بلندی ونزمیا کیشوەرێ ئاسیا:

مەزنترین کیشوەرێ جیهانی یە ژ بەر هندێ دیاردێن سروشتی یێن زۆر مەزن و حێبەتی تێدا هەنە .

پێکهاتێن لە سەر روویێ ئەردی ل ئاسیا ب ڤی شیوێ خوارێ دهێنە جوین (پۆلین) کرن :-

نەخشێ سرۆشتێ ئاسیا

أ – دەشت:

ژ سەرجەمێ گشت یێ ئەردێن ڤی کیشوەری دەشتێن ئاسیا رووبەرەکێ زێدەتر پێك د ئینن ، پشکا زۆرا رۆژ ئاڤای و باکووری رۆژ ئاڤایێ رۆسیا یا ئاسیا ژ دەشتا پێك دئێت، ژ دەشتێن دیترێن مەزن یێن دی دەشتا هەردو رووبارێن دیجلە و فوراتێ د باشۆورێ رۆژ ئاڤایێ ئاسیا دا ، هەروەسا دەشتا رووباری گەنج د باکوورێ هندێ و دەشتا رووبارێ میکونج د باشووری روژ هەلاتا ئاسیا دا ، دیسان دەشتا رووبارێ یانگستی د چینێ .

ب – هەرێمێن چیا :

زنجیرا چیایێن ئاسیا مەزنترین دەڤەرێن چیای ل جیهانی پێك د ئینن ، ئەو زنجیرە چیای پێکهاتینە ژ :

١– زنجیرا چیایێ هیمالایا: دکەڤیتە سنۆرێ د ناڤبەرا هند و چینێ (هیند و میانمار) (چین و پاکستان) دا.

٢– زنجیرا کەرە کورم: ژ لایێ گرنگی ڤە زنجیرا دووێ پێکدئینن، ئەڤێ زنجیرێ گۆپیتکا گەلەکا بلندا جیهانێ بخۆ ڤە گرتیە وەکی گۆپیتکا ئەڤرست.

٣– زنجیرا چیایێن (کەنلۆن و تیان شان) ب درێژاها یا ١٦٠٠ کم بۆ ناڤ ئاخا چینێ درێژ دبن .

٤– زنجیرا (هند و کوشە) کو بەرەڤ ناڤەراستا ئەفغانستانێ درێژ دبیت، ئەڤ زنجیرە ب سەمتا رۆژ ئاڤا درێژ دبیت و د باکوورێ ئیرانێ دەرباز دبیت .

٥– زنجیرا چیایێن سولەیمان : ژ گرێ یاپامیر بەرەڤ رۆژ ئاڤایێ پاکستانێ درێژ دبیت و ژ ئاخا پاکستانێ دەردکەڤیت و دناڤ ئاخا ئیرانێ را دەرباز دبیت هەتا د گەهیتە تورکیا.

هەروەسا زنجیرا چیایێن زاگرۆس و تۆرۆس کو دکەڤنە کوردستانێ.

جـ - بانی :

چەند بانەك د ناڤ زنجیرێن چیایێن ئاسیا دا هەنە و یا ژ هەمیا بلندتر بانیا تبتە ، گەلەك جارا ب سەربانی جیهانێ د هێتە ناڤکرن ، دکەڤیتە د ناڤبەرا چیایێن هیمالایا و کەنلۆنە دا ، رووبەرێ وێ ١,٣ ملیۆن کیلۆمەترێن دوجار یە ، ئەڤ بانیە بلندیا وێ ژ (٤٣٠٠م) پترە ، ل باشوورێ رۆژ ئاڤایێ ئاسیاژێ بانیێن

ئەنەدۆلیٚ ل تورکیا و بانیا عەرەبی ل ناڤ عەرەبستانا سعودییێ و بانیا ئیرانێ هەنە و بانیا سیبیریا ل باکوورێ رۆسیا هەیە.

نێک: سامانێ ئاڤێ:

د- رووبارێن کیشوەرێ ئاسیا:

ژمارەکا مەزن ژ رووبارا، ل کیشوەرێ ئاسیا هەنە کۆ ژ دەڤەرێن بلندێن ڤی کیشوەری دزێن ود سەمتێن جودا جودا درباز دبن و درێژنە سەر وان دەریا و زەریا یێن د کەڤنە دەور و بەرێن ڤی کیشوەری ،و د ڤان چەند خالێن خوارێدا دێ ئاماژێ ب گرنگترین روبارێن ئاسیا دەین:

١- رۆژ هەلاتێ ئاسیا وارگەهێ رووبارێن هەرە درێژێن ئاسیا یە ، وەکی یانگسنی کو درێژا یا وی ٦٣٠٠کم ژ دەڤەرا تبتێ بەرڤ دەریا یا چینا رۆژهەلاتی ڤە دچیت.

٢- رووبارێن سەرەکییێن باشوورێ رۆژ هەلاتییێ ئاسیا دناڤبەرا زنجیرا چیایاندا دچن وەکی رووبارێ میکونگ کۆ ژ تبتێ دەردکەڤیت و درێژتە دەریایا چینێ ل باشووری، هەر وەسا رووبارێن سالوین و ئیراوادی کو د ریژنە دەریایا ئەندامانە ل باشۆوری بۆرما.

٣- ژێدەرێ رووبارێن هەرە سەرەکییێن باشوورێ ئاسیا چیاییێن هیمالایا نە ، وەك هەردو رووبارێن گانج و براهما بوترا کو ل نیزیکی کەنداڤێ بەنگالێ دگەهنە ئێك و درێژنە ڤی کەنداڤی.

٤- تنێ رووبارێن سەرەکییێن باشوورێ روژ ئاڤایێ ئاسیا دیجلە و فوراتن ، هەردو ژ باکوورێ کورستانێ دزێن وب هەر سێ وەلاتێن تورکیا و سوریا و عیراقێ را دەرباز دبن و ل باشوورێ عیراقێ دگەهنە ئیك و رووبارێ شەتلعەرەب پێکدئینن.

٥– سێ رووبارێن هەر درێژێن رۆسیا یا ئاسیا کۆ رووبارێن (ئووب و یانیسای ولینا) نە درێژنە زەریا بەستیا باکووری.

٦– رووباری ئوردنێ: دکەڤیتە باشووری رۆژ ئاڤایێ ئاسیا ، درێژیتە دەریا یا مری.

دەریاچە :

ژ بلی دەریاچەیا مری چەند دەریاچەیێن دیترێن گرنگ ل کیشوەرێ ئاسیا هەنە ژ وان :–

١– دەریاچەیە قەزوێن (خەزەر): مەزنترین دەریاچەیا سویرە ل جیهانێ رووبەرێ وێ (٣٩٤) هزار کیلۆ مەترێن دوجاریە ژ بەر هندێ ب دەریا دهێتە ناڤکرن.

٢– دەریاچەیا بەلکاش : ل وەلاتێ کازاخستانێ یە ، ئاڤا وێ یا سویرە.

٣– دەریاچەیا ئارال : ب ناڤێ دەریا یا ئارا لێشی دهێتە نیاسین و ژ لایێ رووبەری ڤە د ناڤ دەریاچەیێن ئاسیا دا ب پلە دووێ دهێت و نزیکی (٦٤) هزار کیلۆمەترێن چوار گۆشەیە.

٤– دەریاچەیا بایکال : رووبەرێ وێ ٥,٣١ هزار کیلۆمترێن چوار گۆشەیە.

دو: ئاڤ و هەوا :-

ژبەر بەر فرەهیا رووبەرێ ڤی کیشوەری دبینین کۆ هەمی جۆرێن ئاڤ و هەوای تێدا دەردکەڤن ،ژ بەر هندێ کو ئاڤ و هەوا ژ دەڤەرەکێ بۆ دەڤەرەکا دی دهێتە گهورین ، لەورادا کیشوەر ژ لایێ ئاڤ و هەوای ڤە دابەش دبیتە سەر چەندین هەرێمێن ئاڤ و هەوای ، ئەو هەرێم ژی ژ ئەڤێن خوارێ پێکهاتینە:–

١- هەرێما ئاڤ و هەوایێ کەمەرێ:- کو بەشێن دووریێن باشوورێ رۆژهەلاتێ ئاسیا ڤەدگریت ب تایبەتی ئەندۆنیسیا،باران لڤێرێ ب درێژاهیا سالێ د بارن و تێکرایا پلا گەرمێ یا سالانە د ناڤبەرا (٢٢-٢٥) پلا سەدیدایە .

٢- هەرێما ئاڤ وهەوایێ وەرزی:- ئەڤ هەرێمە دەڤەرێن هیندو هیندیا چینێ و فلیپینێ ڤەدگریت ، زڤستانا وێ ناڤنجی یە و ل هەردوو مەهێن کانینا دووێ و شواتێ پلا گەرمێ تێدا نزم دبت و باران ژی کێم د بارن بەلێ وەرزێ هاڤینێ وەرزێ بارانا و گەرمێ یە لەورا بارانەکا زۆر لێ دباریت.

٣- هەرێما ئاڤوهەوایێ مەنشورا سار:- باکوورێ چینێ و تاداویا باکوورێ ژاپونێ و گزیرتێن سەخالین ڤەدگریت و تێکرا پلا گەرمیا زڤستانا وێ ل هندەك جها دگەهیتە (١٥) پلا سەدی لبن سفرێ گەرمیا هاڤینێ د گەهیتە (٢٠) پلا سەدی.

٤- هەرێما ئاڤۆو هەوایێ چینێ: رۆژ هەلات و باشوورێ چینێ و باشوورێ ژاپۆێ ژی ڤەدگریت ، هەر وەسا ژ لایێ گەرمێ هەڤشێوەیە لگەل رۆژ ئاڤایێ ئاسیا بەلێ ژ لایێ بارانا ڤە جودا یە ل دەڤەرا ئێکێ باران ب درێژاهیا سالێ د بارن، بەلێ ل دەڤەرا دووێ باران بتنێ ل وەرزێ زڤستانێ دبارن.

٥- هەرێما ئاڤۆو هەوایێ دەریایا ناڤەراست:- رۆژ ئاڤا و باشوورێ رۆژ ئاڤایێ ئاسیا ڤەدگریت (کوردستان ب گشتی ، تورکیا ، وەلاتێن شامێ) زڤستانا ڤێ دەڤەرێ یا سار وب بارانە و هاڤینا وێ یا گەرم و بێ بارانە.

٦- هەرێما ئاڤ و هەوایێ بیابانێ : ئەڤە لسەر دو هەرێمان دابەش دبیت :

أ- هەرێما بیابانا گەرم :

بیابانێن نیمچە گزیرتێن عەرەبی و ئیراق و شام و دولاّ سندی وبیابانا سار (الثار) ڤە دگریت ، دهاڤینێ دا پلا گەرمێ لڤێرێ زۆریا بلندە.

ب- هەرێما بیابانێن مام ناوەندی (هین) :

بانیێن تیبت و ئیرانێ و ناڤەراستا ئاسیا ڤە دگریت ، ئەڤ هەرێمە ب وێ چەندێ دهێتە جوداکرن کو . (جوداهی دناڤبەرا پلا گەرمێ ل زڤستان و هاڤینێ و شەڤ و روژێ یا زۆرە) ۆ باران ژی د سالێ دا ژ ٣٠٠ ملیمەتران کێمتر دبارێت.

٧- هەرێما ئاڤ و هەوایێ سار و شهدار:- دەڤەرێن کیشوەریێن ئاسیا ڤەدگریت د مەنگۆلیا و رۆژئاڤایا سیبریا دا .

٨- هەرێما ئاڤ وهەوایێ تەندرا :- بەشێ باکوورێ کیشوەرێ ئاسیا ڤە دگریت،ب وێ چەندێ دهێتە جودا کرن کو زڤستانەکا درێژ و زۆر سارە هەیە، و هاڤینەکا کورت و ئاڤ و هەوایەکێ هین هەیە و ب درێژاهیا زڤستانێ ب بەفرێ هاتیە نخافتین ، ل هاڤینێ ژی بەفرا وێ د بو هژیت و دبیتە ئەگەرا دەرکەفتنا هندەك گژوگیای

جـ - رووەکێ سروشتی:- (خورسکی) :

لدویڤ یا بوری کو دەرکەڤت کیشوەرێ ئاسیا چەندین جۆرێن ئاڤ و هەوای هەنە و چەندین دەڤەرێن بلند و نزم یێن جودا جودا ب رووبەرەکێ بەرفرەه هەنە ، بێ گومان ئەڤە دبیتە ئەگەرا هەبونا رووەکێ هەمە جۆر دڤی کیشوەریدا.

د کیشوەرێ ئاسیا دا ئەڤ هەرێمێن رووەکێ سروشتی دهێتە بەرچاڤ :-

١- هەرێما دارستانا کەمەری:- دکەڤیتە داویا باشوورێ رۆژ هەلاتا ئاسیایێ ،ب تایبەتی ل ئەندۆنیسیا.

٢- هەرێما دارستانا وەرزی:-ل نیمچە کیشوەرێ هندی و مالیزیا و هێندا چینێ و باشوورێ چینێ دهێتە بەرچاڤ.

٣- هەرێما گژوکیایێ تەندرا:- ل بەشێ باکوورێ ڤی کیشوەری دهێتە بەرچاڤ.

٤- هەرێما دارستانا سنۆبەری (کاژ):- ب هەرێما تایگا دهێتە نیاسین، دکەڤیتە باشوورێ هەرێما تەندرا.

٥- هەرێما رووەکێ دەریا ناڤە راست:- ل رۆژ ئاڤا و باشوورێ رۆژ ئاڤا یێ ئاسیا و ل وان جهێن کو خوە دیێن ئاڤو هەوایێ دەریایا ناڤە راستن دەردکەڤن.

٦- هەرێما رووەکێ بیابانی:- هەرێمەکا هەژارە ژ لایێ رووەکی ڤە ل بیابانێن ئاسیا دەردکەڤیت.

٧- هەرێما گژو گیایێ ئەستیپس (کورت) :- دکەڤیتە رۆژئاڤایێ سیبیریاو ناڤە راستا مەنشۆریا .

٨- هەرێما دارستانێن تێکەل:- دکەڤیتە باکوور و رۆژ هەلاتێ چینێ و پشکەك ژ مەنشۆریا و ناڤە راستا ژاپۆنێ .

٣- ئاکنجیێن ئاسیا:-

رێژەکا زۆر ژ ئاکنجیێن ئاسیا ل سەر رووبەرەکێ بچووك ژ ڤی کیشوەری کۆمبووینە، ب تایبەتی د باشوورێ رۆژ هەلاتێ ئاسیا دا ، بەلێ رێژەکا کێم ژ ئاکنجیان ل باکوور و ناڤەراست و باشوورێ رۆژ ئاڤایێ ئاسیا دژین ، ئانکو

چریا ئاكنجیان ژ جهەكی بۆ جهەكێ دی ژ هەڤ جودایە ،چریا ژ هەمیا پتر دكەڤیتە رۆژ هەلاتی و باشوورێ رۆژ هەلاتی و پشكەكا زۆر ژ باشوورێ ئاسیا ، ئەڤ چریا د وان دەڤەراندا دگەهیتە (٥٨٠) كەسان د هەر كیلۆ مەترەكا چار گۆشە دا ، د دەمەكیدا چریا ئاكنجییێن ئاسیا برەنگەكێ گشتی (٨٤) كەسە د هەر كیلۆ مەرترەكا چار گۆشە دا.

أ- زمان و گەلێن ئاسیا :-

ژ لایێ نڤشـــی ڤە ئاكنجیێن ئاسیا لدویڤ زانستێ ئەثنوگرافیا دابەش دبنە لسەر دو نفشێن سەرەكی:-

١- **نفشێ ئاسیایی:-** نفشێ زەر ل رۆژ هەلات و باشوورێ رۆژ هەلاتاێ ئاسیا ئاكنجیبووینە . نموونە وەكی نفشێ چینیا و ژابۆنیا.

ئەثنوگرافیا:– ئەو زانستە یێ ڤەكۆلینێ لسەر نفشی و رڤشتێ ئاكنجیان دكەت.

٢- نفشێ قەفقازی:- ل باشوورێ رۆژئاڤا و ناڤە راست و رۆسیا دا . هەر ئێك ژڤان ژی دابەش دبنە سەر چەند بەشێن دیترێن لاوەکی و نەتەوا کورد ئێکە ژ وان نفشان.

ب- دابەشبوونا جوگرافی یا ئاکنجییان :-

ل سالا (٢٠٠٠) یێ ژمارا ئاکنجییێن ئاسیا ب ٣،٧٣ ملیار کەسان هاتیە خەملاندن ، رێژا ٤٠٪ ژ ڤێ هژمارێ د رۆژ هەلاتا ئاسیا دا نە. هەر وەسا ٤٠٪ یێن دیژی ل باشوور و ناڤەراستا ئاسیا د ژین ، رێژا ١٥٪ ژڤان ئاکنجیان د رۆژ هەلاتێ ئاسیا دا خو جه بوویـنە و رێژا ٥٪ ژ ئاکنجیان ل رۆژ ئاڤا ئاسیا و جهێن دیتر دژین.

هەردوو ولاتێن چین و هندستان ژمارا ئاکنجییێن وان ٢،٣ ملیار کەسن ئانکو سێکا ژمارا ئاکنجییێن جیهانێ نێزیکی ٦٢٪ ئاکنجییێن کیشـوەرێ ئاسیا پێکدئینین ب گشتیچریا ئاکنجیان د ئاسیا دا دگەهیتە ٨٤ کەسان دهەر کیلۆ مەترەکا چار گۆشە دا. ئەڤ هەژمارە ژی بلندترە ژ هەمی کیشوەرێن دی.

٤- ئابوورێ ئاسیا :-

زۆر ژ ولاتێن ئاسیا ژ لایێ ئابووری ڤە د پاشکەفتینە ، پرانیا ئاکنجییێن ئاسیا د بیاڤێ چاندنێدا کار دکەن، چاندنی ژ ب گشتی دهێتە نیاسین کو بەرهەمێ وێ یێ کێمە ،خەلکەکێ کێم د بیاڤێ پیشەسازییێدا کار دکەن ، پتر ژ کەرتێ خزمەتگوزارییێ دا چالاکڤانن وەکی فرۆشیارێن گەرۆك و خودانێن کارێن دەستی. ب شێوەکێ گشتی بیاڤێن ئابووری ژ ئەڤێن خوارێ پێکدهێن:

چاندن ل ئاسیا:-

کێمتر ژ سێکا ئەردێ کیشوەرێ ئاسیا بۆ چاندنێ بکاردهێت، بکارئینانا کەرەستێن سادە و دەسپێکی و بکارئینانا گیانەوەران بۆ کێلانا ئەردی تشتەکێ زۆر بەر بلا ڤە ، ژ بەرهەمێن چاندنێ یێن گرنگ ل ئاسیا بەرهەمێ برنجی یە ، برنج د بار و دۆخەکێ شهدار دا گەشێ دکەت ، لەورا ل ولاتێن رۆژ هەلاتێ و باشوورێ رۆژ هەلاتێ و باشوورێ ئاسیا دهێتە چاندن. ئەڤ بەرهەمە ل ڤان ولاتان سالێ دوجارا دهێتە چاندن . هەژی گۆتنێ یە کو دەرامەتێ ئەردی ژ ڤی بەرهەمی ل هەمی ولاتان وەك ئێك نینە ، درامەتێ ئەردی ل هندێ بتنێ دگەهیتە نیڤا درامەتێ ژاپۆنێ . ولاتێن ئاسیا نێزیکی رێژا ٩٠٪ برنجێ جیهانێ بەرهەم دئینن. بتنێ چین و هند نێزیکێ ریژا ٦٠٪ ژ سەرجەمێ گشتیێ برنجێ جیهانێ بەرهەم دئینن.

دگەل برنجی ل ئاسیا گەنم و جەهـ ژی رووبەرەکێ بەرفرەهـ ژ زەڤێن چاندنێ ڤەدگریت، هەروەسا ئاژەل ژی دهێتە خودانکرن ب مەرەما بدە ستڤە ئینانا شیر و گۆشت و هریێ ب تایبەتی ل ولاتێن پێشکەفتی وەکی ژاپۆنێ و کوریا باشۆر و چینێ.

پیشەسازی:-

پیشەسازی نهۆ ل ئاسیا پێشکەفتنەکا بلەز بخو ڤە دبینیت. ل پێشیا ولاتێن پیشەسازی ل ئاسیا ولاتێ ژاپۆنێ یە کو پیشەسازیەکا هەمە جۆر و زۆرا پیشکەفتی تێدا هەیە ، و ل رێزا ولاتێن هەرە پێشکەفتیێن ئەلکترۆنیاتا و ترۆمبێلاا و وزێ و کەرتێ بیناسازیێ ناڤدارە . پیشەسازی ل ژاپۆنێ نیزیکی چارێکەکا هێزا کارێ

ل سالێن شێستا گەلەك ژ ولاتێن ئاسیا چوونە ریزا ولاتێن پیشەسازی وەکی سەنگافۆرە و کوریا باشوور و ئەندۆنیوسیا و مالیزیا و هۆنگ کۆنگ و تایلاندە.

پرانیا بەرهەمێ ڤان ولاتان ژ جل و بەرگ و پێلاڤ و تەلەفزیۆن و ئامیرێن ڤیدیۆیێ پێکدهێت.

بەندێ دووێ

ئەورۆپا

جوگرافیا سرۆشتی یا ئەورۆپا

جهێ جوگرافی و رووبەر:-

کیشوەرێ ئەورۆپا دکەڤیتە دناڤبەرا بازنا پانا ٣٦ - ٧١ پلە باکوور و هێلا درێژ ١٠پلە رۆژ ئاڤا -٦٧ پلە رۆژ هەلات ، ئەورۆپا پشتی کیشوەرێ ئوسترالیا بچووکترین کیشوەرێ جیهانێ یە و دکەڤیتە کەرتێ باکوور ژ گۆیا ئەردی رووبەرێ وێ ١٠,٣ مەلیۆن کیلۆمەترێن چار گوشە یە و ٧٪ رووبەرێ هشکاتیا گویا ئەردی پێکدئینیت.

نەخشێ ئەوروپا یێ سروشتی

ل سەر نەخشێ ڤی کیشوەری وەك نیمچە گزیرتەکا مەزنە و ژ کیشوەرێ ئاسیا درێژ بوویە بەرەڤ رۆژ ئاڤای. کیشوەری ئەورۆپا ژ باکووری ڤە زەریایا بەستی یا باکوورو ل رۆژ ئاڤایڤە زەریایا ئەتلەسی و ژ باشووری ڤە دەریایا ناڤە راست و دەریا یا ڕەش سنورێ ئـاڤـا ڤی کیشوەری پێکدئینن، ل رۆژهەلاتی ب

هشکاتییێ ب کیشوەری ئاسیا ڤە گرێدایە بتنێ زنجیرا چیایەکێ نزم کو پیکهاتیە ژ زنجیرا چیای ئورال ژێکڤە دکەت.

پێکهاتێن سەر روویێ ئەردی (بلندی ونزمی):

ئەورۆپا ژ کومەکا زنجیرا چیایان و چەند دەشت و بانیەکان پێك دهێت . دشیاندا هەیە بڤی شێویٚ خارێ رێز بکەین :

١- بلنداهیێن باکووری رۆژ ئاڤای: ئەڤەژی بلنداهیێن نیمچە گزیرتا سکەندەناڤیا (سوێد ونەرویج) باکوورێ رۆژ ئاڤاییێ بریتانیا و باکوورێ رۆژ هەلاتێ ئێەلەندا و بەشێ باکوور و رۆژ ئاڤاییێ فەرەنسا ڤە د کریت بلنداهیێن سکەندەناڤیا ژ لاییێ جیۆلۆجیڤە پێکهاتەکێ کەڤن هەیە و تووشی بەر رامالینەکا مەزنا بەستییێ بوویە ، ژ بەر ڤێ چەندێ ئەڤێ دەڤەرێ کەلەگ دەریاچە تێدا هەنە کو ئەو ژی ژبەر بەستییێ دروست بووینە.

٢- دەشتێن ناڤەراست و کنارێن دەریا : دەشتێن کنارێن دەریا وەك کەمەرەکێ لگەل کنارێن دەریایان درێژ بوویە کو ئەڤە ژی کنارێن زەرییایێ ئەتلەسی و دەریایا بالتیك ڤەدگریت . دەشتێن ناڤەراست ژی کو دەشتەکا رووی راستە .یا ژ هەمیا مەزنتر ئەو دەشتە یا ژ باشوورێ فەرەنسا دەسپێدکەت بەرەڤ باکوور و رۆژ هەلات و ب ئەلمانیا و پۆلەندا و ئۆکرانیا دەرباز دبیت هەتا دگەهتە زنجیرا چیایێن ئۆرال ل رۆسیا . ئەڤ دەشتە پانیەکا مەزن و بەرفرهە ژ ئەورۆپا ڤە دکریت و ب دەشتا مەزنا ئەورۆپا بەر نیاسە.

٣- بانی: پتریا بانیێن ئەوروٚپا دکەڤنە باشوورێ دەشتا مەزنا ئەوروٚپا کو یا ژ هەمیا ناڤدارتر بانیا (مێزیتا) یە ل ناڤەراستا ئسپانیا و بانیا فەرەنسا یا ناڤەراست ل فەرەنسا.

٤- بلنداهییێن ئەلپ: کو ژ ئەڤێن خارێ پکهاتینە:

ئەڤەژی چەند زنجیرە چیاییێن هەڤتەریبن بلندن . گوٚپیتکا موٚن بلان بلندترین گوٚپیتکە ل ئەوروٚپا کو بلنداهیا وێ ٤٨٠٧ مەترە ل سەر ئاستێ روویێ دەریایێ. ل فەرەنسا دەسپێدکەت بوٚ باکوورێ ئیتالیا ،و نەمسا ژ لایێ جولوجیڤە پیکهاتیێ وێ یێ نوٚویە.

ئاڤ و هەوا :

ئاڤ و هەوایێ کیشوەرێ ئەوروٚپا ب گشتیێ هین و بارانییە ، هەر چار وەرزێن سالێ ب روونی تێدا دەردکەڤن. ئەڤەژی ڤەدگەریتە ڤە بوٚ جهێ جوگرافیێ ئەوروٚپا و وان دەریا و زەریا یێن ل دەام روبەرێن دێ هەین. ئەوروٚپا هەرێمێن ئاڤ و هەواین جوٚرا و جوٚر هەنە . دشیاندا هەیەب ڤی جوٚری خارێ دابەش بکەین.

١– هەرێما ئاڤ و هەوایێ تەندرا (باکووری ئەوروٚپا).

٢– هەرێما ئاڤ و هەوایێ روٚژ ئاڤایاێ ئەوروٚپا.

٣– هەرێما ئاڤ و هەوایێ ناڤەراستا ئەوروٚپا.

٤– هەرێما ئاڤ و هەوایێ روٚژ هەلاتا ئەوروٚپا.

٥– هەرێما ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست.

سامانێ ئاڤێ:

ئەوروپا کیشوەرەکێ دەولەمەندە ب سامانێ ئاڤێ و خودان تۆرەکا بەرفرەها رووبارانە. رووبارێن ئەوروپا ب شێوەکێ سەرەکی بۆ ڤەگوهاستنێ و دروستکرنا هێزا کارەبێ بکاردئێن گرنگترین رووبارێن ئەوروپا پێکهاتینە ژ :

١- رووبارێ ڤۆلگا: درێژترین رووبارێ کیشوەرێ ئەوروپایە و د رێژیتە دەریایا قەزوین.

٢- رووبارێ دانۆب: ژ رۆژئاڤا بەرف رۆژهەلاتی دچیت و د رێژیتە دەریا یا رەش.

٣- رووبارێ راین: بەرەڤ باکووری دچیت و د رێژیتە دەریا باکوور و ب ئاوایەکێ بەرفرەه بۆ ڤەگوهاستنێ دهێتە بکارئینان.

٤- رووبارێ دنیبەر: ژ باکووری بەرەڤ باشووری دچیت و د رێژیتە دەریایا رەش.

ژ بلی رووباران ، کیشوەرێ ئەوروپا خودان ژمارەکا زورە ژ دەریاچە (البحيرات) ب ناڤ و دەنگترین دەریایێن و روسیا یا ئەورووپی ب درێژاهیا (٤٥٠) میل (٧٧٠کم) دکەڤیتە سەر دەریاچەیا قەزوین هندەك جاران ژ بەر مەزنیا ڤێ دەریاچەیێ ب دەریا قەزوین دهێتە ناڤکرن کو مەزنترین دەریاچەیا (سویرە) د جیهانێ دا. ناڤدارترین دەریاچەیێن ئەوروپا پێکهاتینە ژ هەردو دەریاچەیێن (لادوژکو و ئونژکو) کو دکەڤنەباکوورێ رۆژ ئاڤایێ روسیا و دەریاچەیا (جنێڤ) ل سویسرا و (بەلاتون) ل هەنگاریا.

رووەكێ سرۆشتی (خورستی):

دشیاندا هەیە رووەكێ خورستی هەمەجۆرێ كیشوەرێ ئەوروپا و جۆرێن وی و دابەشبوونا جوگرافی د ئەڤێن خارێدا بهێته كورتكرن:

١- **هەرێما تەندرا:** ئەڤ هەرێمە دكەڤیتە بەشێ باكوورێ ئەوروپا ، رووەكێ ڤێ هەرێمی ژبەر درێژیا وەرزێ زڤستانێ و سەرما دەڤەرێ ، بتنێ د ناڤەراستا وەرزێ هاڤینێدا گیایێ كورت و كەڤز لێ شین دبیت.

٢- **هەرێما دارستانا كاژێن(سنۆبەر) (تایگا):** ئەڤ هەرێمە دكەڤیتە باشوورێ هەرێما رووەكێ تەندرا و ب داروبارێن كاژان هاتینە نخافتن، باران بارینا وێ ژ هەرێما تەندرا پترە، هندەك گیانەوەرێن كویڤی وەكی هرچ ، گورگ ، رووڤی و خەزال ل ڤێ هەرێمێ دژین.

٣- **هەرێما دارستانێن تێكەل:** ئەڤ هەرێمە دەڤەرەكا بەرفرەھ ژ ئەوروپا ڤەدگریت ، ژ گزیرتێن بەریتانیا ژ رۆژ ئاڤای و درێژ دبیت هەتا چیایێن ئۆرال ل رۆژهەلاتی، ژ باكووری ڤە باشوورێ هەرێما دارستانێ كاژان دەسپێدكەت هەتا ناڤەراستا ئەوروپا و باكوورێ رۆژئاڤایێ ئیسپانیا . دڤێ هەرێمێدا دارستانێن كاژان كێم دبن و دارێن بەلگ پان دسپێدكەن. پرانیا دارێن ڤێ هەرێمێ ژ بەر پیشەسازی و كانزا كارییێ هاتینە برین یان ئەردێ وێ بۆ چاندنێ هاتیە بكارئینان.

٤- **هەرێما رووەكێن دەریا یا ناڤەراست:** ئەڤ هەرێما رووەكی د وان ولاتاندا هەیە یێن دكەڤنە سەر دەریایا ناڤەراست ، رووەكێ ڤێ هەرێمێ ژ ئەگەرێ ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست كو كێم بارانە و پلا گەرمایێ یابلندە ،دارێن وێ

بەرگریا هشکاتییێ و گەرما هاڤینێ دکەن وەکی دارێن زەیتۆن و تەپەدۆر (فلین) وگویز. ل ڤێ هەرێمێ ژی وەکی هەرێما بەرێ ژ بەر زۆریا پیشەسازی وچاندنێ و برینا داران ، پشکەکا زۆر رووەکێن خورستی ژ ناڤ چوون.

٥- هەرێما گژوگیا (ستێپس) : ئەڤ هەرێمە ژ باشوورێ کەمەرا دارستانا رۆسیا دەسپێدکەت هەتا گۆلا خارێ یا رووبارێ دانوب . ئەڤ هەرێمە ب گژوگیایێ کورت هاتیە نخافتن و د بێژنێ (ستێپس).

جوگرافیا مرۆڤی ل ئەورۆپا

ئاکنجیێن ئەورۆپا ل سالا ٢٠٠٤ ێ نزیکی ٧٣٥ میلۆن کەسان بوون .ب ڤێ چەندێ چڕیا ئاکنجیان دگەهینە نزیك (٧١) کەسان د کیلۆ مەترەکا چار گۆشەدا.

نفشێن سەرەکیین ئەورۆپا:

ئاکنجیێن کیشوەرێ ئەورۆپا بۆ چەندین نفشێن سەرەکی دابەش دبن ، بەلێ ب گشتی پرنیا ڤی کیشوەری سەر ب نفشێ قەفقازینە.

نفشێن ئەورۆپا لسەر چەندین جۆرێن نەوەکهەڤ هاتینە دابەشکرن ، بەلێ ژ هەمیان گرنگتر ئەڤێن خارێنە:

١- **نفشێ (نۆردیک)**: ئەڤ نفشە ئاکنجیێن باکوورو باکوورێ رۆژئاڤایێ ڤی کیشوەری ڤەدگریت. پرچ زەر و چاڤ شینن ، بلندن و سەرێ وان یێ درێژە.
٢- **نفشێ ئالپی** : ئەڤ نفشە ئاکنجیێن دەڤەرا (ئالپ) ن و بەشەکێ ناڤەراست و رۆژهەلاتێ ئەورۆپا ڤەدگریت. پرچا وان یا رەشە سەر ب قەهوایی ڤە. بەژن کورتن و سەرێ وان یێ پانە.
٣- **نفشێ دەریایا ناڤەراست**: ئەڤ نفشە ئاکنجیێن وان وەلاتا ڤەدگریتیێن دکەڤنە سەر دەریایا ناڤەراست.

وەرارا ئاکنجیان ل ئەورۆپا :

تێکرایێ رێژا وەرارا ئاکنجیان دڤی کیشوەریدا بەردەوام د کێم بوونێدایە

ئەگەرێن کێم وەرار بوونا ئاکنجیان ل ئەورۆپا:

ل ئەورۆپا کومەکا ئەگەرا هەنە کو بوینە ئەگەرێ کێمبونا وەرارا ئاکنجیا،دشیاندا هەیە د ئەڤێن خارێدا کورت بکەین.
١- ل ئەورۆپا پشتی سالاێن ١٩٦٠ بکارئینا رێیێن رێکخستنا ژ دایک بوونێ ب شێوەکێ بەرفرە بەلاڤبوو ، ئەڤەژی ژ پێخەمەت دروستکرن و رێکخستنا خێزانێ بۆ کو کێم زارۆك هەبن .
٢- ژن ل چڤاکێن ئەورۆپا ب ژمارەکا زۆر کەفتنە کارکرنێ ژ دەرڤەی مالێ و ب ڤێ چەندێ دوویرکەفتن ژ ناڤ مالێ و خودان کرنا زارۆیان یان ژیانا خۆ بێ زارۆ برێڤە د برەن و خێزانا دروست نرا کرەن.
٣- ل پرانیا ولاتان قەبارێ خیزانێ زیدەتر بەرەف بچووك بوونێ ڤە دچیت ؟، کاودانێن ژیارنێ دڤان وەلاتاندا وەسا د خوازن کو خێزان یا بچووك بیت.

جوگرافیا ئابووری ل ئەوروپا

کیشوەرێ ئەوروپا چالاکیێن ئابووری یێن جۆرا جۆر هەنە . دڤێردا ب کورتی دێ باسێ هندەك چالاکیێن ئابووری کەین.

چالاکیێن چاندنێ:

چاندن ئێکە ژ چالاکیێن ئابووریێن ئەوروپا ، کیشوەرێ ئەوروپا ژ لایێ ئاڤ و هەوایڤە ب تایبەتی گەرما و باران بارینێ ڤە بگشتی ب کیشوەرەکێ گونجای دهێتە هژمارتن بۆ چاندنێ ، ژ بلی ل هندەك جهێن کیشوەری نەبیت کو ئاڤ و هەوا زۆر یێ سارە،وەکی دەڤەرێن نزیکی جەمسەرێ باکوور یان ئەو دەڤەرێن چیایی یێن ئاسێ پرانیا ئەردێ کیشوەرێ ئەوروپا باران ل دیڤ پێدڤیا چاندنێ دباریت ، هەرچەندە دەڤەرێن دەریایا ناڤەراست ژی وەکو پێدڤی باران هەیە و ل وان جهێن باران کێم لێ دباریت ژی سیستەمێ ئاڤدانێ لێ د هێتە بکارئینان ئەوروپا هەردەم ب هندێ یا بەرنیاسە کو ژ لایێ سیستەمێ بەرهەم ئینانا چاندنێ ڤە هەمە جۆر بوویە ، تەکنیکا چاندنێ دڤی کیشوەریدا بەردەوام د گهورینێدا بوویە . گرنگترین بەرهەمێن چاندنێ یێن ڤی کیشوەری پێکهاتینە ژ دەخل دانی (گەنم ،جەهـ ، گەنمۆك) ،پتات ، دارێن فێقی (سێڤ ، تری ،پرتەقال) زەیتون ، ئەڤە ژ بلی خودانکرنا تەرش و کەوالی.

چالاکیێن پیشەسازی و کانزاکاری:

بەرهەم ئینانا کەرتێ پیشەسازی و کانزاکاری ل ئەوروپا دەهـ جارا ژ کەرتێ چاندنێ پترە ، ئەوروپا د بەرهەم ئینانا پیشەسازیێدا ل پێشیا کیشوەرێن جیهانێ یە ، پشکەکا زۆرا پیشەسازیێن گرنگ وەکو

پیشەسازیا ترومبێلا و فرۆکا ، شەمەندەفرا ، پاپورا و ئامیرێن رستن و چنینێ و ماکینێن هەمە جۆر دڤی کیشوەری دا کۆمبووینە.

پیشەسازیێ ل ئەورۆپا دگەل شورشا پیشەسازی کو ل دەسپێکا چەرخێ هەژدێ ل بریتانیا سەرهلدایە دەسپێکریە و پشتی هنگێ گەلەك بلەز ل ولاتێن دی یێن ئەورۆپا یا رۆژ ئاڤا بەلاڤبوویە ، ب تایبەتی ل وان جهێن کو ژمارەکا زۆرا کانێن رەژیێ لێ هەبووین.

کاکلا پیشەسازیا ئەورۆپا کو وەلاتێن بەریتانیا ، ئەلمانیا ، بەلجیکا ، هولەندا و فەرنسا بخۆڤە دگریت هەتا ئەڤرۆ ژی پیشەسازیێن وان ل وان دەڤەرا کومبوویە ئەوێن کانێن رەژیێ ب ردادەکێ زۆر لێ بەلاڤ بووینە، ل دەردۆرێن ڤێ کاکلێ وەلاتێن دی یێن پیشەسازی هەنە وەکو باشوور و ناڤەراستا سوید، سویسرا ، باکوورێ ئیتالیا، دڤەرا بەرشلۆنە ئیسپانیا، بەلێ ل دەڤەرێن باشوورێ ئیتالیا ، باشوورێ نیمچە گزیرتا ئیبریا و ئیرلەندا و ایسلەندا و یۆنان ، ئەڤ وەلاتە کێمتر پیشەسازینە، پشتی شەرێ جیهانیێ دوێ ل ئەورۆپا پشت بەستن ب کانێن رەژیێ بو پیشەسازێ کێمتر لێهات، ئە ڤەژی ژبەر ئینانا نەفتێ ژ دەرڤەی ولاتی ب تایبەتی ژ وەلاتێن عەرەبی و بکارئینا وێ ل شوونا رەژیێ د بیاڤێ پیشەسازێدا.

بەندێ سێیێ
ئەفریقیا

جهێ جوگرافیێ کیشوەرێ ئەفریقیا

کیشوەرێ ئەفریقیا ژ کیشوەرێ ئاسیا بچووکترە، رووبەرێ وی ژ ٣٠ ملیون کم٢ پترە . و ٢٣٪ رووبەرێ هشکاتیا گۆیا ئەردی پێك دئینیت. دەریا سۆر و نۆکەندێ سوێس و کەنداڤێ عەدەن ژ کیشوەرێ ئاسیا جودا دکەت و دەریایا ناڤەراست ژ ئەورۆپا جودا دکەت ، و زەریایا ئەتلەسی کو دکەڤیتە رۆژ ئاڤا ڤی کیشوەری ژ کیشوەرێ ئەمریکا جودا دکەت.

ئەڤ کیشوەرە دکەڤیتە د ناڤبەرا بازنا پانی ٣٧° باکووری ٣٥° باشووری و هێلا یەکسان ل ناڤەراستا ڤی کیشوەریدا د ەرباز دبیتو دکەتە دو بەشێن هەتا رادەکی یەکسان.

بلندی و نزمیا ڤی کیشوەری:

شێوێن سەرەکێن روویێ ئەردێ کیشوەرێ ئەفریقیا پێکدهێت ژ :

١- **بانی:** شێوێ سەرەکیێ رویێ ئەردێ ڤی کیشوەریە کو پرانیا کیشوەرێ ئەفریقیا پێك دئینیت . و ژ بیابانا مەزنا ئەفریقیا ل باکوور دەست پێ د کەت هەتا هەرێما کاپ ل باشووری بلندیا ڤی بانیێ د ناڤبەرا (٥٠٠- ٢١٠٠ م) دایە کو دبیتە سێ بەش:

أ- بانیێن باکوور (بیابانا مەزنا ئەفریقیا) ژ دەریایا سۆر کو دەست پێ دکەت هەتا زەریایا ئەتلەسی درێژ دبیت.

ب- بانیێن رۆژ هەلات (بانیا حەبەشە یان ئەسیوبیا) بلندترین بانیا ڤی کیشوەریە کو تیکرایا بلنداهیا وێ (٢١٠٠م) ژ ئاستێ روویێ دەریایێ.

جـ- بانیا باشوور (بانیا فیلدا) ئەڤ بانیە پێکهاتیە ژ بلنداهیاێن فیلدای ل سەری و بیابانا کەلهاری.

٢- چيا : چياێن كيشوەرێ ئەفريقيا دابەش دبن سەر سێ جۆران:-
ب پشت بەستن ب وان هۆكارێن كو چياێن ئەفريقيا دروست كرين ئەڤ بەشێن خارێ بخۆڤە دگرن.

نەخشێ سروشتێ ئەفريقيا

أ- چياێن چەمياى (التوائى):

چياێن (ئەتلەس و دراكينز بيرگ) ب خۆڤە دگريت.
زنجيرا چيايێ ئەتلەسى دكەڤيتە باكوورێ رۆژئاڤايێ ئەفريقيا بلندترين گوپيتكا وى ٤١٦٥م يا بلندە لسەر ئاستێ رويێ دەرياريێ .
بەلێ چيايێ دراكينز بيرگ دكەڤيتە باشوورێ رۆژ هەلاتێ كيشوەرى و بلندترين گوپيێكا وى ٣٤٨٢م لسەر ئاستێ روويێ دەريايێ.

ب – چیایێن شکەستی:

ل دەوروبەرێ دەڤەرا نهالا شکەستی یا ئەفریقیا ئەڤ چیایە دیار دبن ، ئەڤ نهاڵە درێژ دبن ل گەل کنارێن رۆژ هەلاتا کیشوەری وەکی زنجیرا چیایێن رەخێن دەریایا سۆر . ئەڤ چیایە برەخێن تیژ دکەڤیتە هنداڤ دەڤەرێن دەوروبەر .

جـ - چیایێن گرکانی:

دکەڤنە رۆژ هەلاتا کێشوەری کو ژ ئەنجامێ خرڤەبوونا (لەهیاگرکانی) چیایێن گرکانی دروست بووینە وەکی چیایێ کلمنجارو کو بلندترین گۆپیتکا وی (٥٨٩٥م) لسەر ئاستێ روویێ دەریایێ بلندە ، هەروەسا چیایێ کینی(٥٩١٤م) و چیایێ فیرونکا (٤٥٦٥م).

ئاڤ و هەوا :

کیشوەرێ ئەفریقیا ب وی رووبەرێ مەزنێ هەیی ڤە ژ لایێ ئاڤ وهەوای ڤە دابەش دبیتە سەر چەند هەرێمێن جودا کوپێکدهێن ژ:

١-هەرێما کەمەری:

دکەڤیتە دەوروپشتێن هێلا یەکسان کو تیرۆژکا رۆژێ ب درێژاهیا سالێ ستوونیە ئو درێژیا شەڤ و رۆژا یەکسانە، و تێکراییێ سالانە یێ پلا گەرمیا دەڤەرێ ٢٧° سەدیە و باران هەردەم ل ولاتێ کونغۆ و گابۆن و باشوورێ کامیرون دبارن.

٢- هەرێما خولگەی:

دکەڤیتە باکوور و باشووری هەرێما بەری (کەمەری) ، تیرۆژکا رۆژێ ستوونیە و نیمچە ستوونیە پلێن گەرمێ ب درێژاهیا سالێ د بلندن و باران ژی دپرانیا مەهێن سالێدا دباریت ب تایبەتی د مەهێن وەرزێ هاڤینێدا .

٣- هەرێما بیابانێن گەرم:

دکەڤیتە باکووری هەرێما خولگەی ل نیڤە گویا باکووری ئەردی، ل باشووری هەرێما خولگەی ل نیڤە گۆیا باشووری ئەردی. رادێ بارانێ ژ (٢٥٠ملم) کێمترە و پلا گەرمێ ژ ئەنجامێ ساهیا ئەسمانی پرانیا روژێن سالێ نخافتیە. بلندترین پلا گەرمێ ل ئەفریقیا دڤێ هەرێمێدا دهێتە تۆمارکرن هەر وەسا بلندترین پلا گەرمێ د جیهانیدا دڤێ هەرێمێدا هاتیە تومارکرن کو ٥٨پلا سەدیە ل ویستگەهێ (عەزیزیە) ل وەلاتێ لیبیا سالا ١٩٢٢.

٤- هەرێما دەریایا ناڤەراست:

ئەڤ هەرێمە دکەڤیتە باکوور و باشووری کیشوەری ئەفریقیا . سالوخەتێ ڤێ هەرێمێ بلندیا پلا گەرمێ و هشکاتیە ، ل وەرزێ هاڤینێ و سار وپر بارانیە ل زڤستانێ د ئەنجامدا بەفر دباریت ب تایبەتی ل گوپیتکێن.
چیایێن ڤێ دەڤەرێ (وەکو بلنداهیێن ئەتلەس ل باکووری رۆژئاڤایێ ئەفریقیا)

٥- هەرێما ئاڤ و هەوایێ دەریایا شهدار.

ئەڤ هەرێمە دکەڤیتە بەشێ باشووری رۆژهەلاتا ئەفریقیا و وان دەڤەرا ب خوڤە دگریت یێن دکەڤنە سەر زەریایا هیندی. ژ لایێ پلا گەرمێڤە تێکرایێ سالانە دگەهیتە ١٧٥پلا سەدی ،بەلێ چەندیا بارانا سالانە بترە ژ ١٠٠٠ ملیمەتراو وەرزێ بارینێ جودایە .

چونكو د هندەك بەشادا باران بۆ ماوێ ٦ مەها دباریت،بەلێ هندەك دەڤەرێن دیتر هەنە باران ب درێژیا سالێ دباریت.

٦- هەرێما ئەسیوبیا (حەبەشە):

ئەڤ هەرێمە دكەڤیتە بلنداهیێن رۆژهەلاتای ئەفریقیا ژ بەر بلنداهیا ل سەر ئاستێ روویێ دەریایێ پلا گەرمێ كێمترە ئەگەر گەل دەڤەرێن دەوروبەردا بەراورد بكەین ل ،پلا گەرمیا سالانە ل دەوروبەرێن (١٧°س) یە و د بارێن (١٢٥٠ملم).

سامانێ ئاڤێ :

١- رووبار:

ئەم دشێین رووبارێن كیشوەرێ ئەفریقیا ل لپەی سەمتا چوونێ بكەینە سێ بەش:

أ- رووبارێن درێژنە دەریایا ناڤەراست ، گرنگترین رووبارێن ڤێ دەڤەرێ رووبارێ نیلە كو درێژترین رووبارێ ئەفریقیا یە (٦٧٠٠كم) ٥ ، ل بانیێن رۆژ هەلاتێ ئەفریقیا دزێت ئەڤ رووبارە ژ باشووری بەرڤ باكووری ڤەدچیت هەتا كو درێژیتە دەریایا ناڤەراست.

ب- رووبارێن د رێژنە زەریایا ئەتلەسی:

گرنگترین رووبارێن ڤێ دەڤەرێ (رووبارێ كونغۆ و نیجر و ئورەنج و سنغال) ن

جـ- رووبارێن د رێژنە زەریایا هیندی:

ئەڤ كۆمە هژمارەكا رووباران ب خۆڤە دگریت ، ئەڤ رووبارە پێكهاتینەژ (شابالە ، جوبا ، تانا ، رۆڤوما ، زەمبێزی ، لیمپۆپۆ)

٢- دەریاچێن ڤی کیشوەری:

پرانیا دەریاچێن مەزنێن ئەفریقیا د کەڤنە بەشێ رۆژهەلاتێ ڤی کیشوەری نموونە (دەریاچەیـــا مەلاوی ، دەریاچـــا نیاســـا ، دەریاچا تەنجانیقا ، دەریاچا کیڤو ، دەریاچا ئەلبیرت ، ... هتد) بەلێ یا ژ هەمیا گرنگتر و مەزنتر دەریاچە (ڤیکتۆریا) یە . ئەڤ دەریاچە ژێدەرێن هندەك رووبارانە .

نەخشێ سامانێ ئاڤێ ل ئەفریقیا

رووەکێ سرۆشتی ل ئەفریقیا :

هەرێمێن رووەکێ سروشتی ل کیشوەرێ ئەفریقیا پێکهاتینە ژ .

١- **دارستانا کەمەری:** دکەڤیتە ل ناڤەراستا ئەفریقیا ، دارێن وێ د چڕ جۆرا و جۆرن ژ رووەکێن هەلاویستی پێگڤە گرێددەن وەکی دارێن (ساج و لاستیك)

٢- **هەرێما دەریایا ناڤەراست:** ئەڤ هەرێمە دکەڤیتە بەشێ باکوور و باشوورێ ئەفریقیا،دارێن سرۆشتیێن هەرێما دەریایا ناڤەراست هەردەم دکەسکن ،گرنکترین دارێن وێ (فلین و بەروو وکاژ و سپیندار)

٣- **دارستانا دەڤەرا ئاڤ و هەوای ناڤنجی و گەرم :** چڕیا دارێن وێ کێمترە ب بەراورد لگەل هەرێما دارستانا کەمەری نموونێن دارێن ڤێ هەرێمێ (خورما روونی و دارا سرخس و هندەك رووەکێن گۆما)

٤- **دارستانا هەرێما ئەسیوییا:** ژ ئەنجامێ پلا گەرمیا ناڤنجی دارێن وێ ژ دارستانا کەمەری کورتترن و چڕیا وان کمێترە، باشترین دەڤەرە بۆ چاندنا (قەهوە) یێ.

٥- **هەرێما گژوگیایێ ساڤانا:** وەك هەرێما ئاڤ و هەوای خولکەی کو بارانا وێ هاڤینی یە درێژیا ڤان رووەکان د ناڤبەرا (٣-٤م)دایە . وچەند بەرڤ باکوور وباشوور بچن چڕیا وی کێمتر لێدهێت و درێژی کورتترە.

٦- **هەرێما رووەکێ خورستێ بیابانێ:** رووەکێ ڤێ هەرێمێ د کورتن و چڕیا وان کێمە و ب شێوێ سترێدارن ژ بەر هشکاتیا ڤێ دەڤەرێ . ئەڤ رووەکە ب خۆ گونجاندنێ لگەل دەوروبەرێن خۆ بەرگریێ ژ دژواریا ئەوێ ژینگەهێ دکەت. هندەك ژ وان هەردەم کەسك دمینن، و هندەکێن دی پشتی بارانا بارینێ کەسك دبن و دماوەکێ کێمدا زەر دبن و ب داوی دهێن.

ئاكنجيێن كيشوەرێ ئەفريقيا

هژمارا ئاكنجيێن كيشوەرێ ئەفريقيا گەلەك يا كێمە ئەگەر بهێتە بەراوردكرن لگەل رووبەرێ وێ كو پترە ژ (٣٠ مليۆن كم٢) ، ئاكنجيێن ئەفريقيا (١٣٪) ژ هژمارا ئاكنجيێن ئەردى پێكدئينن و چريا ئاكنجييا (٢٧ كەسن د هەر كم ٢ دا) .

بەلێ ئەڤ چريە نە وەك هەڤە ژ بەر كو پرانيا رووبەرێ ئەفريقيا (بيابان و ئاڤ و هەوايێ كەمەريە) ب كێر ئاكنجيبوونێ ناهێت . و مەزنترين هژمارا ئاكنجيان ل ولاتێ نايجيريايە كو دگەهيتە (١٣٠ مليۆن كەسان) .

رڤشتێ ئاكنجيان :

سەبارەت ب ئاكنجيێن ڤى كيشوەرى د كنە (٤) رڤشت.

١- ئاكنجيێن كەڤن (دەسپێكى)

٢- پيست رەش

٣- قەفقازى

٤- حامى

دابەش بوونا ئاكنجيێن ڤى كيشوەرى :

١- دەڤەرا رۆژئاڤاياێ ئەفريقيا

ژ ١٧ ولاتا پێك دهێت وەكو (سنغال ،موريتانيا ، مالى ، نيجەر ، نايجيريا ، غانا ، سيراليۆن و هندەكێن دى) نزيكێ ٣٠٪ ژ ئاكنجيێن ڤى كيشوەرى ل ڤێ دەڤەرێ نە.

٢- دەڤەرا ناڤەراستا ئەفریقیا :

چریا ئاکنجیێن ڤێ دەڤەرێ یاکێمە ، بتنێ ١١٪ ژ ئاکنجیێن ڤی کیشوەری ل ڤێ دەڤەرێ خۆ جهن.

٣- دەڤەرا رۆژهەلاتی ڤی کیشوەری:

رووبەرێ ڤێ دەڤەرێ ٤٠٪ ژ رووبەرێ ئەفریقیا یە، ٢٩٪ ژ ئاکنجیێن ڤی کیشوەری ل ڤێ دەڤەرێ نە.

٤- دەڤەرێن باکوورێ ڤی کێشوەری:

ئاکنجیێن کنارێن دەریایا ناڤەراست ب خوڤە دگریت وەکو (مسر ، مەغرب ، جەزائر ، تونس و لیبیا) ، و مەزنترین هژمار ل نهالا (دەلتای نیل) ە . ریژا ئاکنجیێن ڤێ دەڤەرێ بۆ سەرجەم ئاکنجیێن ئەفریقیا د گەهیتە ٢٣٪ ێ .

٥- دەڤەرێن باشوورێ ئەفریقیا :

بەشێن ژێریا ئەفریقیا ب خۆ ڤە دگریت و ب تایبەتی ولاتێ باشوورێ ئەفریقیا کو ٧٪ ژ ئاکنجیێن کیشوەرێ ئەفریقیا تێدا دژین.

چالاکیێن ئابووری ل کیشوەرێ ئەفریقیا :

ئاکنجیێن کیشوەرێ ئەفریقیا هەمی جۆرێن چالاکیێن ئابووری هەنە یێن ژ هەمیا:

١- کۆمکرن ونێچیر:

ئەڤ جۆرە چالاکیە نهۆ ل چەند جهێن جودا جودا هەنە وەکی دارستانا خولگەی (کەمەری) ، ل دەڤەرێن کێم ئاکنجی ، وەکی کومەلا بوشمن و بەژن کورتا کو هژمارا وان چەند هزارەکن.

هەر وەسا نێچیرا ماسیا ژی ل ڤی کیشوەری هەیە ب تایبەتی ل کنارێن رۆژ ئاڤای و باکووری، ماسیا هشکری یان قەلاندی خوارنا سەرەکیە بۆ هندەك ژ ئاکنجیێن دەڤەرێن کیشوەرێ ئەفریقیا .

٢- خودانکرنا تەرش و کەوالی (شڤانی):

هەر د کەڤندا ئێکە ژ کارێن مرۆڤێن ئەفریقیا یە و نهۆ بەرەف کێم بوونێ ڤە دچیت ، ژ بەر دەرکەفتنا چاندنێ ، بەلێ هۆیەکێ گرنگە بۆ دابینکرنا خوارنێ ل رووبەرەکێ مەزنێ ڤی کێشوەری ، ب تایبەتی دەڤەرێن گژوگیایێ کورتە و دەڤەرێن بیاپانێ.

خودانکرنا جۆرێ تەرش و کەوالێ ژ دەڤەرەکێ بۆ دەڤەرەکا دی جوداهی هەیە بۆ نمونە حێشتر یا تایبەتە ب بیابانێن ئەفریقی ڤە و پەز و بزن ل باشوورێ ئەفریقیا ژ بۆ بازرگانییێ دهێنە خودانکرن

٣- چاندن:

مرۆڤێ ئەفریقیا دان و د کاك ل باکوورێ ئەفریقیا (ل مەغرب و مسر و ئەسیوبیا) چاندیەب تایبەتی چاندنا گەنمۆکا و برنجی.

چاندنا كیشوەرێ ئەفریقیا دو جورە:

أ- خۆ ب ژیاندن : لپرانیا ولاتێن ڤی كیشوەری دهێتە دیتن، وەكی باكوورێ كونغو ، تەنزانیا ، ملاوی ، زامبیا ، لیبیریا ، توغەندا، د ڤی جورێ چاندندا ئامیرێن سادە وپاشكەفتی بكاردئینن.

ب- چاندنا بازرگانی : پتریا بەرهەمی ڤی جۆرێ چاندنێ دا بۆ فرۆتنێ بەرهەم دئینن و باشترین رێیا تەكنولوجیا پێشكەفتی بكاردئینن و گرنگترین بەرهەمێ چاندنێ پێكهاتیە ژ دان و دكاك ، و گەنم ، جە ، برنج ، گەنمۆك ، پتاتە ، قەهوە ، كەكەو ، توتن ، پەمبی.

٤- پیشەسازی و دەرئێخستنا كانزا :

پیشەسازی و دەرئێخستنا كانزا ل ئەفریقیا گەلەكا دكەڤن نینە،و تا نهۆ هندەك ژ بەشێن ڤی كیشوەری د دوورن ژ ڤێ چالاكیێ . پێشكەفتنا پیشەسازی لگەل پێشكەفتنا بەرهەمێ چاندنێ و كانزا دیار دبیت ،بەلێ پشتی سەربخۆبوونا ولاتێن ئەفریقیا وەكی میسر ، جەزائیر ، نایجیریا ، ئەسیوبیا و كۆمارا باشوورێ ئەفریقیا. پێشكەفتنا پیشەسازی دەستپێكر ، و هەبوونا كانزا ل هەر ولاتەكی هۆیەكێ گرنگ بوو بۆ ڤێ پێشكەفتنێ، پرنیا بەرهەمێن ڤی كەرتی بۆ بكارئینانا ناڤخۆییە وەكی (سابوون ، جگارە ، پیشەسازیێن خوارنێ درستن و چنینێ) و ژ ئەنجامێ هەبوونا پیشەسازیێ بیاڤێ ئابووری و جڤاكی وان ولاتن هێدی هێدی بەر ب پێشكەفتی ڤە دچیت.

بەندی چارێ

ئەمریکا ئەنگلۆسەکسونی

پشکا ئێکێ
کیشوەرێ ئەمریکا ئەنگلۆسەکسونی :

جهێ جوگرافی :

زاراڤێ ئەنگلۆسەکسونی ئێکە ژ زاراڤێن نوی ، کو ل شوونا بەشەکی ژ (ئەمریکا باکوور) بکار هاتیە ئەڤ زاراڤە پشت ب جوداهیا شارستانی و ولایەنێ ئاکنجیبوونیا و رەوشا ئابووریا ڤی کیشوەری دگەل کیشوەرێ ئەمریکا لاتینی دبەستیت .

١- جوگرافیا سروشتی :-

ژ لایێ جوگرافی ڤە ، کیشوەرێ ئەمریکایا ئەنگلۆسەکسونی ژ هەر چار لاڤە دورو بەرێ وێ ئاڤە ب تنێ بەشەکێ باشوورێ رۆژئاڤای نەبیت کو ب سنۆرێ هشکا تیێ ژ ولاتێ مەکسیکی دهێتە جودا کرن، و نەخشەێ دا کیشوەرێ ئەنگلۆسەکسونی (وەلاتێ ئەمرکا و کەنەدا) و گزیرتا گرنیلاند ڤەدگریت. و رووبەری ڤی کیشوەری پترە ژ (٢٢ ملیۆن کم٢) کیلۆمەترێن چار گۆشە. ئەڤ کیشوەرە ب پلا سیێ دهێت ژ لایێ رووبەری ڤە پشتی هەر دو کیشوەرێن ئاسیا و ئەفریقیا ، هژمارا ئاکنجیێن ڤی کیشوەری ل سالا ٢٠٠١ نزیکی (٣١٦) ملیۆن کەسا بوون.

ژ لایێ ئەسترۆنۆمی ڤە ئەمریکا ئەنگلۆسەکسونی دکەڤیتە د ناڤ بەرا بازنا پانی (٢٥°) هەتا (٨٣°) یێ باکوورێ گۆیا ئەردی.

٢- بلندی و نزمیا روویێ ئەردی :-

بلندی و نزمیا روویێ ئەردی ڤان دیاردێن خارێ بخۆڤە دگریت :-

أ- زنجيرا چيا:-

زنجيرا چيا   دوو بەشن، ئەڤەنە:

١- بلنداهيێن رۆژ هەلاتی (ئەپەلاشان) :-

ئەڤ بلنداهيە ب چيايێن ئەپەلاشان د بەر نياسن ، دكەڤنە بەشێ رۆژهەلاتاێ ڤی كيشوەری ، ل باكوورێ رۆژهەلاتی بەرەڤ باشوورێ رۆژ هەلاتی درێژ دبن ، بلنديا ڤێ زنجيرا چيا زۆر نينە ، تووشی راماليێن جودا جودا بووينە.

٢- بلنداهيێن رۆژ ئاڤا (كورداليرا):

ژ لايێ دروستبـوونـێ ڤە ئەڤ بلنداهيە ژ زنجيرێن ئەپەلاشان نوی ترە، لڤينێن ئەلپی دروست كرينە ، بلنداهيێن دريژان ژ داويا باكووری دگەل كنارێن رۆژ ئاڤای ، درێژ دبن بۆ باشوورێ ڤی كيشوەری

ئەڤ بلنداهيە ژ چەندين چيا و بانی و نهالا پێكهاتيە، وەكی چيايێن برۆكسی, روكی و ئەلاسكا و كاسكيد و سيرانيڤا دا ، بلندترين گۆپيتكا چيايێن وێ (ماكنلی) يە ، كو بلندێن يا وێ دگەهيتە نزيكی (٦١٩٦) مەترە لسەر ئاستێ رووێ دەريايێ ، و بانيێن وێ وەكی بانيايێن كۆلۆمبيا و كۆلۆرادۆ، و گرنگترين نهالێ ژی ل ڤان بلنداهيان نهالا مرنێ يە ، كو نزمترين نهاڵە، (٦٠) مەترا لژێر ئاستی روويێ دەريايێ يە.

ب- بانی:

بانيا رووبەرەكێ بەرفرەهە ژ ڤی كيشوەری ڤەگرتيە، يا ژ هەميان ب ناڤ و دەنگتر، بانا لۆرنسی يە ب (قەلغانی لۆرنسی) دهێتە نياسين كو دكەڤيتە ناڤەراستا باكوورێ روژ هەلاتاێ ڤی كيشوەری . نزيكی نيڤا رووبەرێ كەنەدا پێكدئينيت . ب گشتی بلند يا ڤێ بانيێ ژ (١٠٠٠) مەترا دەرباز نابيت.

جـ- دەشت :-

دەشت وان زەڤیا بخۆ ڤە دگریت یێن تا رادەکی د راست و بلند یا وان کێم و دبنە دو جۆر:

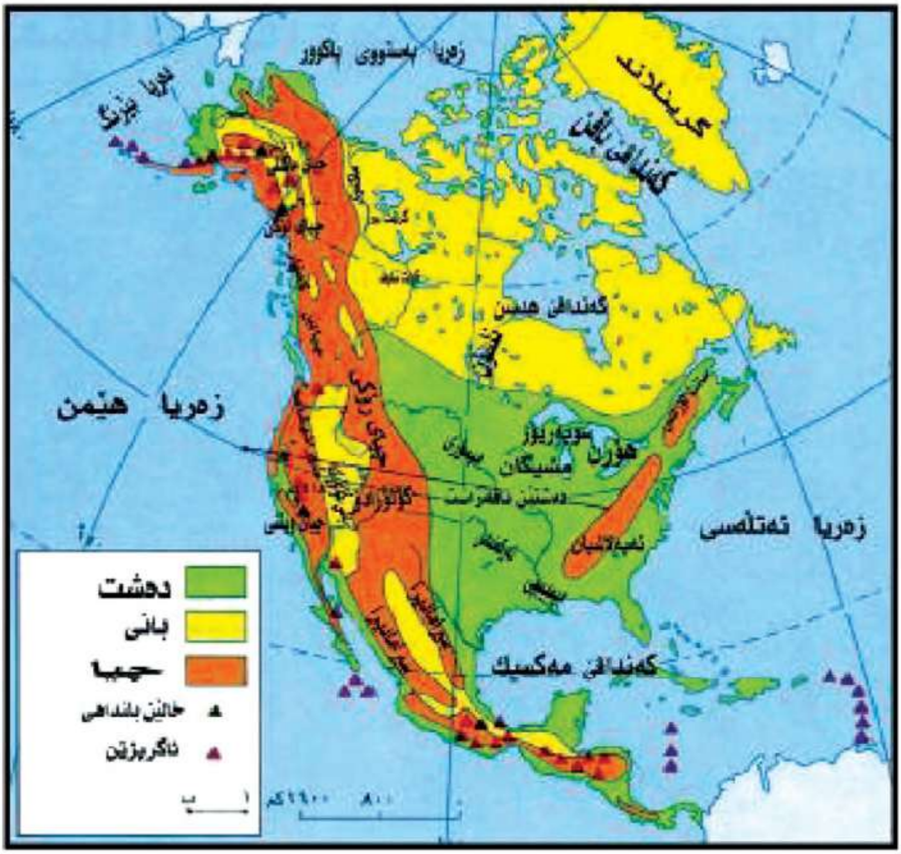
ئێک / دەشتێن کەنارێن دەریا:

ب درێژا یا کەنارێن زەریا یا ئەتلەنتی و کەنداڤێ مەکسیکێ ژ باکووری بەرەف باشووری ، درێژ دبن هەتا د گەهنە سنۆری نیڤ دەولتی د ناڤ بەرا ولاتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا و مەکسیکێ دا.

ل بەشێ باکووری د تەنگن و چەند بەرەف باشووری بچن بەرفرەه دبن ، بلندیا وان ژ (٥٠٠) مەترا نابۆریت ،گرنگترین بەندەرێن ولاتێن ئێکگرتێن ئەمریکا د کەڤینە ڤان کەنارا (نیۆیۆرك – بوستن– بلتیمور.....هتد)

١- دەشتێن هندر:

ئەڤ دەشتە د کەڤنە هندر (بەشێ ژناڤدا) یێ ڤی کیشوەری تێکرایێ درێژیا وان ژ باکووری بۆ باشووری نزیکی (٤٠٠٠) کیلومەتران د بیت ، و پانیا وان دگەهیتە (١٩٢٠) کیلو مەتران ،بلندا یا ڤان دەشتان دناڤ بەرا (٤٥٠) و پتر ژ (١٥٠٠) مەتران.

ئاڤ و هەوایێ کیشوەرێ ئەمریکا ئەنگلۆسەکسۆنێ :-

ژ بەر هۆکارێن ئاڤ و هەوای ل ڤی کیشوەری ، ئەڤ هەرێمە دهێنە جودا کرن.

أ- هەرێما ئاڤ و هەوایێ جەمسەری:

ئەڤ هەرێمە پشکا مەزنا باکوورێ ڤی کیشوەری ڤە دگریت . هاڤینا وێ یا کورتە ، و ز ڤستان یا درێژە و گەلەکا سارە ، پلا گەرمێ ل هندەك جها د گەهیتە (-٣٤°) پلا سەدێ و ژ لایێ بارانێ ڤە ب گشتی باران یا کێمە و بارا پتر ب شێوێ بەفرێ دباریت.

ب- هەرێما ئاڤ و هەوایێ سار و شهدار:-

دکەڤیتە باشوورێ هەرێما ئێکی ، رووبەرێ وێ بەرفرەهترە ، هاڤینا وێ درێژترە و زڤستان یا سارە و نزمترین پلا گەرمێ تێدا (-٣)° پلا سەدێ و پترییا بارانا ڤێ هەرێمێ د هاڤینێ دایە.

ج- هەرێما ئاڤ وهەوایێ ناڤنجیێ و سار وێ شهدار:-

ئەڤ هەرێمە بەشێ باشووری رۆژ هەلاتا کەندا و بەشێ باکوورێ رۆژ هەلاتا ولاتێن ئێکگرتییێن ئەمرکا ب خۆ ڤە دگریت . گرنگترین سالوخەتێ ڤێ هەرێمی زێدەرە و یا گەرمێ (الطرف حراري) یە د ناڤ بەرا وەرزێ هاڤینێ و ز ڤستانێ،و تێکرایا باران بارینا سالانە د ڤێ هەرێمێدا دناڤ بەرا (٣٨٠ - ١٠٠٠) ملم . و پرانیا بارانێن ڤێ هەرێمێ د وەرزێ هاڤینێ دایە

د- هەرێما ئاڤ و هەوایێ نیمچە خولگەیێ شهدار:-

دکەڤیتە باشوورێ هەرێما سەری،زڤستانا وێ یا ناڤنجیە ، و هاڤینا وێ گەرمترە ، باران د ڤێ هەرێمی دا یا زۆرە ، ئەڤ هەرێمە د کەڤیتە ژێر کاریگەریا هڕ و بایێ خولگەی کو د ڤێ دەڤەرێدا ب (هێرکین) دهێنە نیاسین.

ه- هەرێما ئاڤ و هەوایێ کیشوەری:-

ئەڤ هەرێمە هندرێ ڤێ کیشوەری بخۆ ڤە دگریت ، ب تایبەتی دەشتێن ژ ناڤدا ، زێدە رەویا گەرمێ یا بلندە ، هەر چەند بەرەڤ باکوورێ هەرێمێ ڤە بچین پلا گەرمێ نزم دبیت. و هەر چەند ژ روژ هەلاتی برەڤ رۆژ ئاڤی بچین چەندیا باران بارینێ کێم دبیت.

و- هەرێما ئاڤ و هەوایێ رۆژ ئاڤاییێ كیشوەری :-

كەنارێن رۆژ ئاڤا ل ناڤبەرا بازنا پان یا (٤٠° - ٦٠°) باكووری ڤەدگریت ، زڤستان یا ناڤنجیە و هاڤین یا هینە ، و باران ب درێژیا سالێ د زۆرن.

ز- هەرێما ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست :-

هەرێما دەریا یا ناڤەراست بەشێ باشوورێ رۆژ ئاڤا یێ ولاتێن ئیككگریتییێن ئەمریكا ڤە د گریت ، ب تایبەتی ویلایەتا كالیفورنیا هاڤینا وی یا گەرم و هشكە، تێكرا پلا گەرمیێ پترە ژ (٢٢)° پلا سەدی و ز ڤستانا وێ سار و بارانیە،

ح- هەرێما ئاڤ و هەوایێ هشك و نیمچە هشك :-

هەرێما هشك (بیابان) دەڤەرا بانی و گولێن هندرێ بەشێ باشوورێ رۆژ ئاڤاییێ ولاتێن ئێككگرتییێن ئەمریكا ڤە دگریت. پلا گەرمێ بەرزە وچەندیا باران بارینێ كێمە.

بەلێ ، هەرێما نیچمە هشك (سهوب) بەشێ رۆژ ئاڤاییێ دەشتێن ژ ناڤدا ڤە دگریت ، دكەڤیتە رۆژ هەلاتا چیاییێن رۆكی ، چەندیا بارن بارینێ ب گشتی یا كێمە . تێكراییێ وێ دناڤ بەرا (٢٥٠° - ٤٣٠°) ملم سالانە. و پتریا وێ د هاڤینێدا دباریت.

٣- دەرامەتێ ئاڤێ :-

كیشوەرێ ئەمریكا ئەنگلوسەكسونی یا دەولەمەندە ب درامەتێ ئاڤێ ، ل ڤێرە ب تنێ دێ ئاماژێ ب ئاڤا سەر ئەردی كەین (رووبار - دەریاچە) یێن ل ڤی كیشوەری :

رووبارێن ڤی کیشوەری:

لسەر ڤان کو مەلێن خارێ رووبار دهێنە دابەش کردن:-

أ- رووبارێن د رێژنە زەریا یا ئەتلەسی:-

وەك رووبارێ سانت لۆرسی.

ب- ئەو رووبارێن د رێژنە زەریا یا بەستی یا با کوور و کەنداڤێ هدسن:-

ڤان رووباران ڤەدگریت (رووبارێ مەکنزی ورووبارێ سەسکجوان).

جـ- ئەو رووبارێن د رێژنە زەریا یا هێمن :-

وان رووبارا بخۆ ڤە دگریت ئەوێن بەرەف رۆژ ئاڤای ڤە دچن و درێژنە زەریا یا هێمن ، ئەڤ رووبارە د درێژنینن . و ئاڤ چوونا وان یا بلەزە.

و یێن گرنگ ئەڤە (روبارێ یوکن ،فریزر ، کۆلۆمبیا ، کۆلۆرادۆ ، سان کینۆ ... هتد)

د- ئەو رووبارێن درێژنە کەنداڤێ مەکسیك:-

وان رووبارا ڤەدگریت یێن بەرەف باشووری دچن و درێژنە کەنداڤێ مەکسیك ،یێ ژ هەمیا گرنگ رووبارێ ریو گراندایە.

دو/ دەریاچە :

ل ژۆریا کێشوەرێ ئەمریکا ئەنگلۆسەکسونی ژمارەکا زۆرا دەریاچان هەنە، یێن ژ هەمیا گرنگتر ئەو دەریاچەیە یا ب دەریاچەیێن مەزن هاتیە نیاسین.

أ- دەریاچێن مەزن:

دەریاچێن مەزن د بنەرەتدا ژ (٦) دەریاچا پێکهاتینە . ئەڤ دەریاچە ب مەزنترین عەمبارا ئاڤێ دهێتە دانان د جیهانێدا ، رووبەرێ وێ نزیکی (٢٤٦) هزار کیلۆ مەترێن چار گوشەیە. ب رێکا جۆیکێن دەستچێکر دەریاچە پێکڤە دهێنە گرێدان ، روویبارێ سانت لورنس ئاڤا دەریاچا ب زەریا ئەتلەسی ڤە گرێدەت

٥- رووەکێ سرۆشتی (خۆرسکی):

جۆرا جۆریا رووەکێ سرۆشتی و دا بەش بوونا وێ ب پلا ئێکێ یا گرێدایە ب جۆرێ ئاڤ وهەوایڤە ژ ڤی شێوەی رووەکێ سرۆشتی ل ڤی کیشوەری بۆ ڤان هەرێمێن خارێ دابەش دبیت.

أ- هەرێما گژوگیایێ تەندار:

ئەڤ هەرێمە بەشێ باکوورێ کیشوەری ڤەدگریت . گژوگیایێ ڤێ هەرێمێ یێ کورتە و ژیێ وی ژی یێ کورتە ، دو هەتا سێ مەها دژین ، یێ ژ هەمیا ب ناڤ و دەنگتر(کەڤزە). کو چەروانەکێ باشەبۆ ئەو غەزالێن د ڤێ هەرێمێدا دژین.

ب- هەرێما دارستانا کاژ (سنوبەر):

ئەڤ هەرێمە د کەڤیتە باشوورێ هەرێما تەندرا ، ب کەمەرەکا بەرفرە ژ رۆژ هەلاتی بەرەف روژ ئاڤای درێژ دبیت ، ب تایبەت ژ باشوورێ ئەلاسکا بەرەف باکوورێ ناڤەراستا کەنەدا. ب هەرێمەکا گرنگا دارستانێ دهێتە دانان . بۆ مەبەستا بەرهەمهێنانا دارێن نەرم د جیهانێدا ، کو ژلایێ ئابوری ڤە گرنگە یەکا زۆر هەیە.

جـ - هەریٚما دارستانا تێکەل:

ئەڤ هەریٚمە یا تێکەلە ژ دارستانێن کاژان و دارستانێن بەلگ وەریای. دارستانێن کاژان پشکا باکوورێ ڤێ هەریٚمێ ڤەدگریت و دارستانێن بەلگ وەریای پشکا باشووری ڤەدگریت . ئەڤ هەریٚمە بەشێ باکوورێ رۆژهەلاتێ ولاتێن ئێکگرتییێن ئەمریکا ڤەدگریت.

د- هەریٚما دارستانێن بەلگ وەریان : دارێ رەق:

دارستانێن ڤێ هەریٚمێ دارێن وان د بەلگ پانن و دار رەقن و بەلگ هەلوەریاینە. دکەڤیتە باشوورێ هەریٚما دارستانا تێکەل . ئەڤ جۆرێ دارستانێ ل بەشێ باشوورێ رۆژ هەلاتێ ولاتێن ئێکگرتییێن ئەمریکا هەیە.

هـ- هەریٚما دارستانا رۆژ ئاڤا یێ کیشوەران:

ب باشترین جۆرێ دارستانێ دهیتە دانان ژلایێ چریا داران و جۆرا و جۆر یا دارێن وێ ، بناڤ ودەنگترین دارێن ڤێ دارستانێ دارێ سۆرە ، کو ب مەزنی و بلندی وباشیا دارێ وێ دهێتە نیاسین.

و - هەریٚما دارستانا دەریا ناڤەراست:

دارێن ڤێ دارستانێ هەردەم د کەسکن و بەلگێن وان د پانن ، ژ جۆرێ دار و بارێن کورتن ،و دکەڤیتە ویلایەتا کالیفۆرنیا و گرنگترین دارێن ڤێ هەریٚمێ زەیتۆنن دگەل باهیڤان.

ز - هەرێما رووەکێ گژوگیایێ:

ئەڤ هەرێمە دبیتە دو بەش:

١- هەرێما گژوگیایێ درێژ: کو دەشتێن ناڤەراست ڤەدگریت ،گژوگیایێ وێ ژ جۆرێ (بەراری) یە و درێژە.

٢- هەرێما گژوگیایێ کورت: کو ب گژوگیایێ ئەستپس دهێتە نیاسین. ئەڤ هەرێمە دەشتێن مەزن ڤەدگریت.

ح - هەرێما رووەکێ بیابانانێ:

ئەڤ جۆرێ رووەکی ل ویلایەتێن باشوورێ رۆژئاڤایێ ولاتێن ئێککگرتیێن ئەمریکا بەلاڤەنە. پلا گەرمێ و رێژا هەلبوونێ یا بلندە ، دگەل بارینا بارانێ رووەك گەلەك لێ شین دبیت و پشتی نەمانا بارانــێ هشك دبیت وەکو رووەکێن بیابانا موجاف.

سێ: جوگرافیا ئاکنجیێن کیشوەرێ ئەمریکا ئەنگلۆسەکسۆنی:

کیشوەرێ ئەمریکا ئەنگلۆسەکسۆنی ب دەڤەرا پێشوازیکرنا لێمشتێن مرۆڤێن جۆرا و جۆر و ئێك ل دویڤ ئێك دهێنە دانان، کو ژ کیشوەرێن ئاسیا و ئەورۆپا و ئەفریقیا دهاتن. دگەل وێ چەندی هیندیێن سۆر ب ئاکنجیێن رەسەنێن ڤی کیشوەری دهێنە دانان ، ئیسپانی وەك کۆ چبەرێن ئەورۆپای ب ئێکەمین کۆمەل دهێتە دانان کو هاتینە ڤی کیشوەری و ل کالیفۆرنیا و فلۆریدا خۆ جهبووین.ل دویڤدا فرەنسی هاتینە و پاشی بەریتانی... هتد. بەلێ هاتنا رەش پیستێن ئەفریقی ب شێوەێ رێیا بازرگانیکرن ب کۆیلا هاتینە ڤی کیشوەری، ژمارا ئاکنجیان ل

سالا ٢٠٠١ د كەهشتە (٣١٦) مليون كەسا. پیرانیا ئاكنجیا ل ولاتی ولاتێن ئێككگرتیێن ئەمریكا دژین ، كو ژمارا وان پتر ژ (٢٨٤) مليون كەسا، ونزيكى (٣٢)مليون كەسا ل ولاتێ كەنەدا دژين.

ژلایی دابەش بوونا ئاكنجیان ڤە نەرێكیەكا بەرچاڤ ل كیشوەری هەیە ، بگشتی چریا ئاكنجین كیشوەری یاكێمە (٢٦ كەس / كیلۆمەترەكا جار گوشە) . ئەڤەژی بۆ ڤان هۆكارێن خارێ دزڤریت.

١- درەنگە ئاڤەدانكرنا ڤی كیشوەری.

٢- دانانا ئاستەنەگ بەرامبەر كوجبەرا.

٣- بجهئینانا شێوازێن كێم زارۆك بوونێ(تحديد النسل)

و رێژا زێدەبونا سالانە یا ئاكنجیان ل ڤی كیشوەری زورا نزمە رێژە د گەهیتە (٠,٥٪) . وپتریا ئاكنجین كیشوەری ل باژێران دژین و رێژا وان د گەهتە (٧٥٪).

چار / جوگرافیا ئابووری:

أ- چاندن

ژ لایێ چاندنێ ڤە وەلاتێن ڤی كیشوەری دپێش كەفتینە ، ئەڤە ژی بو چەند هۆكارەكا ڤەدگەریت، یێن ژ هەمیا گرنگتر ئەڤەنە.

١- بەرفرهیا ئەردێ چاندنێ

٢- گرنگی دان ب چاندنێ بو مەبەستێن بازرگانی

٣- گونجانا رەوشا ئاڤ و هەوا

٤- بكارئینانا ئامیرێن چاندنێ و تەكنۆلۆژیا نوی د بەرهەمهێنانێدا.

و پەیرەوکرنا لایەنێ زانستییێ چاندنێ بەرپرسە ژ پێشکەفتنا ولاتێن کیشوەری د ڤی بیاڤیدا . زێدەباری بکارئینانا ئامیرێن چاندنێ یێن پێشکەفتی و بکارئینانا ژ بلی کیمیایی بشێوەکێ زانستی .. هتد .

گرنگترین بەرهەمێ چاندنێ دڤی کیشوەریدا (گەنم) ە پاشی (گنموك ، برنج، بەمبی ، تووتن ... هتد). ب هەمان شێوە ژ لایێ خودانکرنا تەرش و کەوالی ڤە ل کیشوەری تەرەش و کەوالەکێ زۆر یێ هەی.

ب- پیشەسازی :

ژ لایی پیشەسازی ڤە ، ولاتێن ڤی کیشوەری پێشکەفتینە ، بەرهەمێ وان یێ پیشەسازی ل پرانیا بازارێن جیهانێدا دێنە دیتن.

دهێتە خەملاندن کو ولاتێن ئکگرتییێن ئەمریکا و کەندا سێکا بەرهەمێ پیشەسازیا جیهانێ بەرهەم دبینن ئەڤە ژی بو چەند هۆکارەکا د زڤرین یێن ژ هەمیا گرنگتر (زوریا کەرەستی خاڤێ روەکی - ئاژەلی - کانزایی) و زوریا دەرامەت و سامانی (رۆس الاموال)، وزوریا جورێن وزێ (رەژوو - نەفت- غازا سروشتی - وزا ئاڤێ ... هتد) .

گرنگترین پیشەسازی:

د کیشوەرێ ئەنگلۆسەکسۆنیدا دو جورێن پیشەسازیا هەنە :

١- پیشەسازیا دەرئینان (کو پێکهاتیە ژ دەرهێنانا نەفتی - غازا سروشتی - کانزا سفری .....هتد).

٢- پیشەسازیا گورێن (برهەمهێنانا ئامیرێن کارەبێ ، ئاسن و پولا -تۆمبێل ... هتد)

پرسیار

١- ئەو هۆکار چنە کو کار دکەنە سەر ئاڤ و هەوای کیشوەرێ ئەنگلوسەکسونی؟

٢- ئەگەرێن ئەڤێن خارێ دیار بکە ؟

أ- هەبونا زێدە وێ پلا گەرمێ دناڤ بەرا باکوور و باشوورێ کیشوەریدا.

ب- پێشکەڤتنا چاندنێ ڤی کیشوەری.

٣- هەرێما روەکێ گژوکیای دبتە دوو بەش.

( ) و ( )

بەندێ پێنجێ

پشکا دووێ

کیشوەرێ ئەمریکا لاتینی:

زاراڤێ ئەمریکا لاتینی ، مەکسیك و ولاتێن ئەمریکا ناڤەراستا و ولاتێن دەریا کاریبی و ئەمریکا باشوور ڤەدگریت .

ئێك : جوگرافیا سروشتی:-

١- جهێ جوگرافی:-

ئەمریکا لاتینی ژ سێ لایا ڤە ب ئاڤا زەریا و دەریا هاتیە . کەنداڤێ مەکسیك و سنوورێ نێڤ دەولەتێ ئیگگرتی و مەکسیك سنوورێ باکوورێ کیشوەری پێکدئینن و زەریا ئەتلەسی دکەڤیتە رۆژ هەلاتێ کیشوەری ،زەریا یا هێمن دکەڤیتە رۆژئاڤایێ کیشوەری. ژ لایێ ئەسترۆنومی ، ئەمریکا لاتینی دکەڤیتە دناڤبەرا بازنێن پانی (٣٣ °) باکوورێ گۆیا ئەردی ، بازنا پانی (٥٦°) باشوورێ گۆیا ئەردی.

بلندی و نزمیا روویێ ئەردی:

بلندی و نزم ڤان دیاردا ڤەدگریت.

أ- چیا :

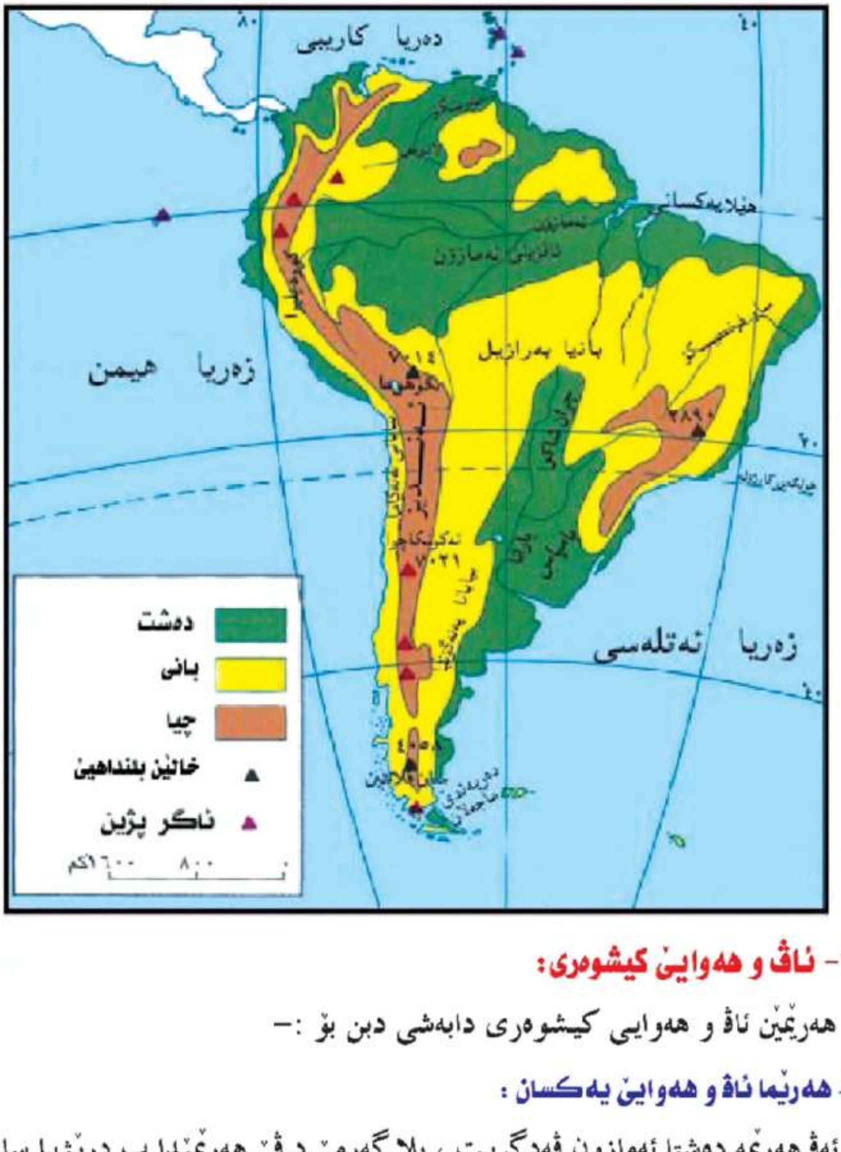
زنجیرێت چیا ب گرنگترین دیاردا بلندی و نزمیێ دهێنە هژمارتن ، بلنداهیێن (ئەندێز) ژ هەمیا گرنگترە ، کو ب ئێك ژ درێژترین زنجیرە چیایێن جیهانێ دهێتە هژمارتن ، کو ژ کەنارێن دەریایا کاریبی دەسپێدکەت و بەرەڤ باشوورێ کیشوەری درێژدبیت و ژبلێ ڤێ زنجیرێ چەندین زنجیرە چیایێن ل مەکسیکێ و ولایتێن ئەمریکا ناڤەراست هەنە.

ب - بانى:

چەندین بانی د روویێ ئەردێ کیشوەری دا هەنە ، د پشکا هەرە زور دکەڤنە بەشێ روژ هەلاتێ کێشوەری ، و ژ وان بانیا بەرازیلێ ناڤدارترین و کەڤنترین، ژ بلێ ڤێ بانێ چەندین بانیێن دی ل کیشوەری هەنە وەکی بانیا مەکسیك ، بانیا غیانا ، بانیا بەتە گۆنیا ل ئەرجەنتینێ دا .

جـ- دەشت:

گرنگترین وبەر فرەهترین دەشتێن ڤی کیشوەری د کەڤنە ئەمریکا باشوور دناڤبەرا بلنداهیێن ئەندیز ل روژ ئاڤا ، وبانیێن (غیانا – بەرازیل – پەتەگۆنیا) ، گرنگترین دەشتێن ژ باکووری بەرەف باشوورێ کیشوەری ئەڤەنە (دەشتا ئورینکۆ ، دەشتا ئەمەزون ، دەشتا پارانا ، پاراگوای) .

٣- ئاڤ و هەوایێ کیشوەری:

هەرێمێن ئاڤ و هەوایی کیشوەری دابەشی دبن بۆ :-

أ- هەرێما ئاڤ و هەوایێ یەکسان :

ئەڤ هەرێمە دەشتا ئەمازون ڤەدگریت ، پلا گەرمێ د ڤێ هەرێمێدا ب درێژیا سالێ یا بلندە ، و تێکرایێ بارانا سالانە دگەهێتە (٢٠٠٠) ملم.

ب- هەرێما ئاڤ و هەوایێ خولگەرێ دەریایی :

کەنارێن روژ هەلاتێ کیشوەری ڤەدگریت ، تێکرا یێ پلا کەرمێ یا سالانە (٢١°) پلا سەدی کێمتر نینە ، ب درێژیا سالێ هەرێمەکا شهدار و بارنیە

جـ - هەرێما ئاڤ و هەوایێ (ناڤنجی) یێ شێهدار:

ئەڤ هەرێمە دەڤەرا بلنداهێن دەڤەرا خولگەیێ ڤە دگریت ، وهۆکارێ بلندیا روویێ ئەردی بەرپرسە ژ نزمبوونا پلا گەرمێ ، بەلێ ئەو دەڤەرێن نزم پلا گەرمێ یا بلندە ، ژلایێ بارانێ ژی ڤە چەندیا بارانا ڤێ هەرێمێ دناڤبەرا (٧٥٠ – ١٦٥٠) ملم دسالێکدا ، ئەڤ هەرێمە بانیێن غیانا و بەشێ باشوورێ بانیا بەرازیلێ ڤەدگریت.

د- هەرێما ئاڤ و هەوایێ ساڤانا:

دەشتا لانۆس و پتریا بانیا بەرازیلێ و کەنارێن روژئاڤایێ ئەمریکا ناڤەراست (باشوورێ خولگەی گارك) ڤەدگرێت ، بارانا ڤێ هەرێمێ هاڤینیە و زڤستانا وێ یا هشکە، تێکرایێ گەرما سالانە د گەهیتە نزیکی (٢١°) پلا سەدی ، و برا باران بارینا سالانە دناڤبەرا (٦٠٠ – ١٠٠٠) ملم یە.

هـ - هەرێما ئاڤو هەوایێ ناڤنجی شهدار:

ئەڤ هەرێمە هاڤین و زڤستانا وێ ژ لایێ پلا کەرمێ ڤە ، ناڤنجیە،زێدە بارێ ڤێ چەندێ پلا گەرمێ د هاڤینێدا بەرەف بلند بونێ یە، بتایبەتی ل بەشێ باشوورێ بەرازیلێ ، چەندیا باران بارینێ لڤێ هەرێمێ دا ژ (٧٥٠) ملم کێمتر نینە، باران د هاڤینێدا د بارن.

و- هەرێما ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست:

بەشێ ناڤەراستا ولاتێ شیلی ڤەدگریت کو دکەڤیتە روژ ئاڤا یێ کیشوەری ، زڤستانا وێ ب بارانە و هاڤینن یا هشکە.

ز- هەرێما ئاڤ و هەوایێ روژئاڤایێ کیشوەری:

ئەڤ هەرێمە بەشێ باشووری ولاتێ شیلی (باشووری بازنا پانی (٤٠°) باشوور ڤەدگریت ، تێکرا یێ پلا گەرما سالانە یا ڤێ هەرێمێ د ناڤبەرا (٥ – ١٥)° پلا سەرییە ، وچەندیا باران بارینا سالانە ژ (١٠٠٠) ملم بترە.

ح- هەرێما ئاڤ و هەوایێ تەندرا و بلنداهیێن ئەندیز:

هەرێما تەندرا رووبەرەکێ بچووك ژ کیشوەری ڤەدگریت،کو دکەڤیتە داویا باشوەرێ کیشوەری ل باشوورێ بازنا پانی (٥٠°) ی باشوور، و پەشەك ژ بلندایێن ئەندیز ز تێکرایێ پلا گەرما وەرزی کەرمێ ژ (١٠°) پلا سەدی دەرباز نابیت ، و چەندیا باران بارینێ ل ڤێ هەرێمێ یا کێمە ، سالانە ژ (٢٥٠) ملم نابۆریت.

ی- هەرێما ئاڤ و هەوایێ هشک و نیمچە هشک:

ئاڤ و هەوایێ هشك (بیابان) بەشێ باکوورێ روژ ئاڤایێ مەکسیکێ وباکووری بانیا مەکسیك و باکوورێ شیلی و باشوورێ ولاتێ پیرو (بیابانا پیرو و بیابانا ئەتاگاما) شیلی ڤەدگریت، ناڤەندا باران بارینا سالانە ژ (٤٢٥) ملم کێمترە ، و پلا گەرمێ دناڤبەرا ١٥ – ٢١° پلا سەدییە.

هەرێما ئاڤ و هەوایێ نیمچە هشك (سهوب) بشێوێ کەمەر یێ تەنگ کەنارێن فەنزویلا و شانی بەرازیل و باینا بەتەگۆنیا ڤەدگریت . وچەندیا باران بارینێ ل ڤێ هەرێمێ سالانە د ناڤبەرا (٢٥٠ – ٦٥٠) ملم دایە.

٤- دەرامەتێ ئاڤێ :

کیشوەری ئەمریکا لاتینی ژ لایێ دەرامەتێ ئاڤێ ڤە ب ئێك ژ کیشوەرێن دەولەمەند دهێتە هژمارێن.

ئێك / رووبار:

مەزنترین هێل بەلاڤبونا ئاڤی ل کیشوەری د کوپیتکێن زنجیرا چیایێن ئەندیز و چیایێ باس و سـیرامادێرا روژ ئاڤی دبوریت د شیاندا هەیەرووبارێن ڤی کیشوەری بکەینە سێ بەش:-

١- ئەو رووبارێن بەرەف روژهەلاتی ڤە دچن و درێژێنە زەریایا ئەتلەسێ :

ئەڤە کۆمەکا رووبارێن مەزن و ب ئاڤن و ژ هەمیا ناڤدارتر ئەڤەنە.

أ- رووبارێ ئەمازون.

ب- رووبارێ پارانا – پاراگوای.

جـ- رووباری ئورینکو.

٢- ئەو رووبارێن درێژێنە زەریایا هێمن :

ئەڤ کۆمەلا رووبارا دکەڤنە بەشێ روژ ئاڤایێ کیشوەری ، کو دەشتێن کەنارێن روژئاڤای د برن و درێژنە زەریایا هێمن. ئەڤ کۆمەلا رووبارا د کورت و بلەزن و هندەك ژ وان وەرزی نە، یێن ژ هەمیا ناڤدارتر رووبارێ گراندی سانتیاگۆ ، رووبارێ باساس ل مەکسیکێ .

٣- ئەو روویبارێن درێژنە دەریایا کاریبی:

وان رووباران ڤەدگریت یێن درێژنە دەریایا کاریبی،ئەو رووبار د کورتن و درێژیا وان دناڤبەرا (١٥٠ – ١٥٠٠) کم ، یێن ژ هەمیا ناڤدارتر رووبارێ

(ساند جوان – ئوتراتو – ماگدالينا) نه ئەڤ رووبارە ژ زنجیر چیاییّن ئەندیز ڤە دزویّن.

دو/ دریاچه :

لسەر روویێ ڤی کیشوەری چەند دەریاچە تیّنە دیتن کو ییّن ژ هەمیا ناڤدارتر ئەڤەنە:–

١– دەریاچە ماراکیبو.

٢– دەریاچە تیتی کاکا.

٣– دەریاچە دی پو پو .

٥- روومکێ خورست:-

روومکێ خورستی ل ڤی کیشوەری بۆ ڤان هەریّمیّن خارێ دهێته دابەش کرن

١- هەریّما دارستانا خۆلگەییا ب بارانی (دارستانا سلڤا):

دارستانیّن ڤێ هەریّمێ رووبەرەکێ بەرفرهە ژ ڤی کیشوەری دگرن و داریّن وێ ب دریّژیا سالێ د کەسکن و چریا وان زورە بەلگیّن وان دپانن و جورا و جورن و د بلندن ، ئەڤەژی ڤەدگەریت بو بلندی پلا گەرمێ و بارانا زور د (ئاڤ و هەوایێ یەکسانی) ڤ دارستانە ئەمازۆن و کەناریّن روژ هەلاتێ کیشوەری د ناڤبەرا بازنا پانی (٢٠°) باکوور هەتا (٣٠°) باشوور و کەناریّن روژ ئاڤایێ کیشوەری ڤەگرتینە ، دارا (لاستیك، کاکاو ، عاج ، مۆز ، دار خورما)گرنگترین داریّن ڤێ هەریّمێ نە.

٢- هەرێما دارستانا وەرزی:

ئەڤ دارستانە برانیا گزیرتێن هندا روژ ئاڤا و کەناریێ پاسفیکی ل ئەمریکا ناڤەراست و باشوورێ روژهەلاتا بەرازیلێ د رۆژ هەلاتا پاراکوای نخافێت . لێ دارێن ڤێ هەرێمێ د کورتن وجۆرا جۆر یا وان ژی کێمترە ئەگەر بەراور د بکەین دگەل دارێن هەرێما ئێکی

٣- هەرێما دارستانا ستردارێ:

دارستانێن هەرێمێ دەڤەرێن خولکەی ڤی کیشوەری ڤەدگریت ، کو هاڤینا وان هشك و ب درێژە دارستانێن وێ ل ڤان جها د بەلاڤن (باکوورێ روژ هەلاتا بەرازیلێ و دەشتا جاکو و باشوورێ روژئاڤا مەکسیکێ و هندەك ناڤنچێن دی ل ئامریکا ناڤەراست (کۆبا د جامایکا) ،دارێن ڤێ هەرێمێ پێکهاتیە ژ دار و بارێن سترێدارێن یین کورت ، کو بەرگریا هشکاتیێ دکەن ، ل هندەك جها دکەل رووکی گژوگیایێ بلند تێکەل دبن .

٤-هەرێما داستانا تێکەل:

دارستانا ڤێ هەرێمێ تێکەلە ژ دارێن هەردەم کەسك و بەلگ پان ، دگەل دارێن بەلگ وەرین ژ لایەکی ڤە و دارێن کاژان ژ لایەکی دی ، ئەڤ جۆرێ دارستانێ ژی ل بەشێ باشوورێ بانیا بەرازیلێ هەتا ولاتێ ئۆروکوانێ درێژ دبن.

٥- هەرێما دارستانا ناڤنجی بارانی:

ئەڤ دارستانە ژ ولاتێ شیلی دەسپێدکەت و دگەل کەنارێن روژ ئاڤا درێژ دبیت د ناڤ بەرا بازنا پانی (٤٠ °– ٥٤°) باشوور، دارێن هەرێمێ ب درێژیا سالێ کەسکن.

٦- هەرێما دارستانا دەریایا ناڤەراست:

دارێن ڤێ هەرێمێ ب دەرێژیا سالێ د کەسکن ، بەلگێن وان پانن ، ل ناڤەراست ولاتێ شیلی دهێنە دیتن.

٧- هەرێما گژوگیایێ خولگەی:

ب هەرێما (ساڤان) دهێنە نیاسین ، دوو جۆر هەنە ساڤانا هشك و ساڤان شێهدار ، جۆرێ ئێكێ دكەڤیتە پرانیا روویێ بانیا بەرازیلێ، بەلێ جۆرێ دوێ دكەڤیتە گۆلا١ رووبارێ ئۆرینكو ، بەشێ باشوورێ روژئاڤایێ بەرازیلێ ، بەشەك ژپاراكوای ، ئەڤ هەرێمە ل بەرازیلێ ب (كامبوس) دهێتە نیاسین و ل گۆلا ئورینكو ب (لانۆس) دهێتە نیاسین.

٨- هەرێما گژوگیایێ ناڤنچی:

گژوگیایێ ڤێ هەرێمێ د نەرمن ، ل وان جها شین دبن یێن هاڤینا وان یا گەرم و زڤستان یا ناڤنجی، ب هەرێما (پەمپاس) دهێنە نیاسین ، دكەڤیتە دەوروبەرێن پایتەختێ ئەرجەنتین (بۆینس ئایرس)، روبەرێ وێ نزیكێ نیڤ مەلیون كیلومەترین چار گوشە د هێتە خەملاندن.

٩- هەرێما گژوگیایێ ئەستەبس د رووەكێ بیابان:

گژوگیایێ ئەستێپس ل بانیا بەتەكونیا و باكوورێ روژ ئاڤایێ ئەرجەنتینێ و كنارێن ڤەنزویلا و هندەك ناڤچێن دیترێن جودا جودا شن دبیت ، گژوگیایێ ئەستەبس د كورتن ، بەلێ رووەكێ بیابانێ ل باكوورێ روژئاڤایێ مەكسیكێ و باكوورێ بانیا مەكسیك و كەنارێ زەریایا هێمن ل كنارێن پیرو و باكوورێ شیلی شیندبن ، دناڤبەرا بازنا پانی (٦° – ٣٠°) یا باشوور.

دو / ئاكنجيێن كيشوەرێ ئەمريكا لاتينى :

ئاكنجيێن رەسەنێ ڤى كيشوەرى هينديێن سوورن،كو ژ ناڤەراستا ئاسيا ڤە هاتينە ڤى كيشوەرى ، پاشى نڤشێن دى بەر ب ڤى كيشوەرى چووينە .

(٣٣٪) ژ ئاكنجيين وێ ل ولاتێ بەرازيل درويێنن كو (١٧٢) مەليون كەسن، پاشى ولاتێ مەكسيك دهێت، كو ژمارا ئاكنجيێن وێ ل سالا ٢٠٠٠ ز نزيكى (١٠٠) مەليون كەسن بوون ل سالا ٢٠٠١.

تێكرايا گەشەكرنا سالانە يا ئاكنجيين ڤى كيشوەرى يا بلندە دگەهيتە نزيكێ (١,٧٪) .

ژ لايى دابەشبوونا ئاكنجيانڤە نەرێكيەكا ل ڤى كيشوەرى بەرچاڤ هەيە، و ژلايى چريا ئاكنجييان ڤە، چريا ئەكنجييا ل ڤى كيشوەرى د كەهيتە نزيكى (٤١ كەسا / كم٢).

پرانيا ئاكنجيين ڤى كيشوەرى ل باژێرا دژين ،رێژا ئاكنجيين باژێرا ل ڤى كيشوەرى ل سالا ٢٠٠١ ز (٧٤٪) يە .

سێ / چالاكى ئابوورى:

كيشوەرێ ئەمريكا لاتينى دەولەمەندە ب دەرامەتێ سروشتى و ئابوورى ، وەك هەبوونا چەندەكا زۆر ژ ژێدەرێن و وزێ (نەفت ، گازا سروشتى ، دوزا كارەبێ ... هتد).

چالاكیێن ئابـــووری ژی ئەڤـــەنە:-

أ- چاندن :

ژلایێ چاندنێ ڤە ولاتێن ڤی كیشوەری ب گشتی پاش كەڤتینە ، زێدەباری هەبوونا چەند هەرێمێن پێشكەڤتی وەكی هەرێما پەمپاس ل ئەرجەنتینێ، دگەل ڤێ چەندێ ژی رێژەكا زۆر ژ ئاكنجیین وەلاتێن ڤی كشوەری مژوولی چاندنێنە وەك (پاراكواتی، پۆلیڤیا ، هایتی كواتیمالا......هتد) ، وهەتا رادەیەكا دبەستن زۆر ئابوورێ ڤان. ولاتا پشت ب داهاتێ چاندنێ ، ب هەردولایە (رووەكی ئاژەلی) ڤە و گرنگترین ئەودرامەتێن كو دهنێرنە ژ دەرڤە ئەڤەنە(كەنم، گەنمووك،) ، مۆز قامیشێ شەكر ، پەمبی ، قاوە.....هتد)

ب -پیشەسازی:

ولاتێن ڤی كشوەری ژلایێ پیشەسازێڤە ژ ولاتێن پێشكەفتی دهێنە هژمارتن. دگەل هندێ ژی جوداهیەكا بەرچاڤ ل ژمارا و جۆرێ پیشەسازیان دناڤبەرا ولاتێن ڤی كیشوەریدا هەیە، و پرانیا ئەو پیشەسازیێن هەین پیشەسازیێن دەرئینانا (استخراجي) نە، پیشەسازیێن د سنكن كو هەتا رادەیەكی پێدڤیێن ژیارا روژانە بۆ وان بازارێن مەزنێن هەین دابین دكەن ، ژ ئەنجامێ زۆریا ژمارا ئاكنجیێن باژیران ، و هەبوونا وان پیشەسازیان هەتا رادەیەكێ زۆر ب هەبوونا كەرستێ خاڤە . چونكی كیشوەر وێ دەولەمەندە ب جورا جوریا كەرستێ خاڤێ كانزایی و رووەكێ و ئاژەلی ، زێدەباری بەرفرهەبوونا بازاران و هەبوونا ژێدەرێن وزێ یێن جۆرا و جۆر ، گرنگترین كەرستێن خاڤ (نەفت ، گاز سروشتی ، ئاسن ، مامیشێ شەكر و پەمبی و بەر هەمی ئاژەلی ... هتد)

پسيار

١- دبيژنه كويرێ ئەمريكا لاتينی ؟

٢- بوچی بانيا بەرازيلێ ناڤدارترين بانيێن ئەمريكا لاتينيە؟

٣- ئەو هۆكارێن كو كاردكەنە سەر ئاڤ و هەوايێ ئەمريكا لاتينی چنە؟

٤- ئەمريكا لاتينی ب دەرامەتێ ئاڤێ دەولەمەندە بوچی؟

٥- بەلگێن دارستانێن خولگەیی بارانی دپان و جۆرا و جۆرن ، بوچی؟

٦- هەرێمێن رووەكێ خورستی (سروشتی) يێن ئەمريكا لاتينی بژمێرە؟

٧- هەرێما گژوگيايێ خولگەیی ب هەرێما (ساڤانا) دهێتە نياسين ، دو جۆر هەنە، بژميرە .

بەندی شەشێ

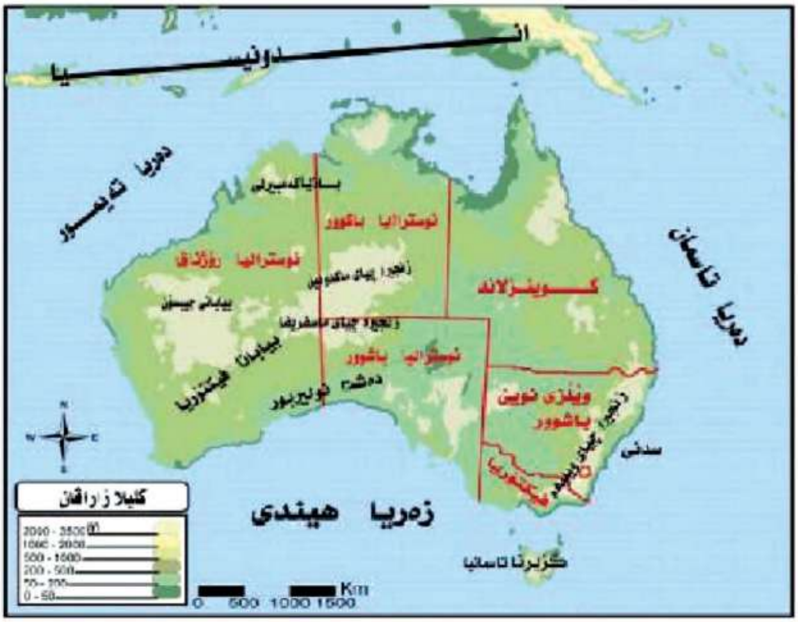
ئوستراليا

سروشتتێ ئوستراليا

كيشوەرێ ئوستراليا بچوكترين كيشوەرێ جيهانى يە ب تمامى كەڤيتە نيڤا باشوورێ ئەردى ، رووبەرێ وى دگەهيتە ٧,٦ كــــم٢، ژ هەمى لاياڤە ئاڤە، زەريايا هێمن ل رۆژ هەلاتى و باكوورێ روژ هەلاتى ،زەريايا هيندى ل روژ ئاڤاى و باكوورێ روژ ئاڤاى.

ژ لايێ ئەسترۆنۆمى ئوستراليا دكەڤتيە ناڤبەرا بازنا پانى ١١ – ٤٤° باشوورى ڤە هێلا درێژى ١١٢ – ١٥٣ روژ هەلات . خەلگەى كاژوله دناڤەراستا كيشوەريدا دەربازبيت، ماوێ دنلڤبەرا بەشى باكوور و باشوور دگەهيتە ٣٨٦٢ كم. كيشوەرێ ئوسترليا هەتا رەدەيەكى ئيك پاچە پيكڤە ديارە.

ئوستراليا ژ لايى ئيداريڤە (٨) ويلايەتا پێكديێت ، ئەڤ ويلايەتە ژ پێكهاتێنە ژ :

١- كەرتێ باكوور.

٢- ئوسترالیا باشوور.

٣- ئوسترالیا ڕوژ ئاڤا.

٤- کوینزلاند.

٥- نیوساوث ویلز.

٦- فیکتۆریا .

٧- تەسمانیا .

٨- كەرتی پایتەختی ئوسترالیا (کانبیرا).

پێکهاتێن سەر رووێ ئەردی (بلندی و نزمی)

ژ لایێ پێکهاتیێن سەر روویێ ئەردی كیشوەرێ ئوسترالیا بۆ سێ پشكا د هێتە دابەش کرن ئەوژی ئەڤەنە:

١- بانیا ڕوژ ئاڤا :

نزیكی ٤٥٪ ێ ژ رووبەرێ ئوسترالیا ڤە دگرێت و دكەڤیتە بەشێ ڕوژ ئاڤای ئوسترالیا.

٢- دەشتێن ناڤەراست (ئەردێن نزم):

ئەڤ بەشە د کەڤیتە د ناڤبەرا بلندایێن رۆژ هەلاتی ژ لایەکی ڤە و بانیا رۆژ ئاڤا ژ لایەکێ دی ڤە.

زەڤیێن نزمێن ناڤەراستا ئوسترالیا بە شیوەیەكی گشتی دکەنە سێ بەش:

أ- ئاڤ زیلا کەنداڤێ کەربنتاریا ل باکوور.

ب- ئاڤ زیلا ئیرتوازیا مەزن.

جـ- ئاڤ زیلا رووبارێ میری - دارلینگ.

سروشتی ڤی بەشی و پیکهاتا وی چولوچیا وێ وێ وەگریە کو ئەڤ بەشە ب ئاڤا ژێر ئەردی و بیرێن ئیرتوازی زۆرێ دەولەمەند بیت.

٣- بلنداهێن روژهەلاتی:

ئەڤ بەشە دکەڤیتە روژ هەلاتێ ئوسترالیا و نیزیکی ١٤٪ ژ رووبەرێ ئوسترالیا ڤە دگریت.

(ئاڤ و هەوایێ کیشوەرێ ئوسترالیا)

(هەرێمێن ئاڤ و هەوای)

کیشوەرێ ئوسترالیا ژ لایێ ئاڤ و هەوایڤە دابەش دبیتە سەر چەند هەرێمەکا،ئەڤ هەرێمە ژی پێکهاتینە ژ:

١- هەرێما ئاڤ و هەوایێ دەریایا ناڤەراست:

بەشێ باشوورێ روژ ئاڤایای ئوسترالیا و بەشی باشوورێ روژ هەلاتی (روژ ئاڤایای ویلایەتا فیکوریا) ڤەدگریت ،

ب شێوەکی گشتی هەرێمەکا هین و خوشە ،چەندیا باران سالانە ل ناڤبەرا (٥٠٠ – ٧٥٠) ملیمەترانداپە و وەرزێ دا بارینێ دکەڤیتە د زڤستانێدا ، بەلێ وەرزێ هاڤینێ بتمامی یێ هشکە. تێکرایێ پلا گەرمێ دڤێ هەرێمێدا د گەهیتە (٢٢) پلا سەدی د وەرزێ هاڤیندا ئو (١٠) پلا سەدی د وەرزێ زڤستانێ.

٢- هەرێما ئاڤ و هەوایێ بیابانێ :

پاناهییەکا زورا مەزن ژ کیشوەرێ ئوسترالیا ڤە د گریت کو دکەهیتە (٤٠٪) ی رووبەرێ وی ئەڤ هەرێمە ب وێ چەندێ تێنە نیاسین کو پلا کەرمێ تێدا هەردەم یا بلندە و باران رۆر کێم لێ دبارن.

ئەڤ هەرێمە دکەڤیتە ناڤەراستا کیشوەرێ ئوسترالیا بەرەڤ بەشێ روژ ئاڤا درێژ دبیت هەتا سەر کەنارێت زەریایا هندی ، تێکرایێ بارانێت سالانە د ڤێ هەرێمێدا ژ (٢٥٠) ملیمەترا کێمترە.

٣- هەرێما ئاڤ و هەوایێ وەرزی:

روژ هەلاتی ویلایەتا کوینزلاند ڤەت گریت ، پلا کەرمێ ب درێژیا سالێ یا بلندە ، تێکرایێ پلێن گەرمێ د ناڤبەرا (٢٥ – ٣٠° س) دایە ، باران د وەرزێ هاڤینێ د بارن ، سەرجەمێ بارتا سالانە د ڤێ هەرێمێدا پترە ژ (١٥٠٠) ملیمەترا ، لێ هندی بەرەڤ روژ ئاڤای ڤە بچین رادێ باران سالانە بەرەڤ کێمبونێ ڤەدچیت.

٤- هەرێما ئاڤ و هەوایێ ناڤنجی شهدار:

بەشێ روژ هەلاتێ ویلایەتا نیوساوث ویلز ڤە دگریت ، تێکرایێ پلا گەرمێ ل وەرزێ زڤستانێدا ناڤنجی یە و دگەهیتە (١١° س) ، لێ ل وەرزی هاڤینێدا بلند دبیت بۆ (٢٢° س). سەبارەت بارانێ بایێ بازرگانی ل باشوورێ روژ هەلات کو ل سەر زەریایا هێمن رادبیت بەرەڤ ڤێ هەرێمێ ڤە دهێت و ب درێژیا سالێ دبیتە ئەگەرا باران بارینێ.

٥- هەرێما ئاڤ و هەوایێ خەلگەی نیمچە هشک:

وەکی هیلالێ (هەیڤەکا نە تەمام) دکەڤیتە دۆر ماندورێ هەرێما ئاڤ و هەوایێ بیابانێ ژ باکوور و رۆژ هەلات و باشوور ، پلا گەرمێ ب درێژیا سالێ هەتا رادەکی بلندە ب ئاوایەکی کو جوداهیا پلێن گەرمێ د ناڤبەرا هاڤین و زڤستاندا

ژ (۱۰ – ۱٥ °س) دەربازنابيت ، رادێ باران بارینا سالانە دگەهیتە (۱۳۰۰) مليمتران .

(سامانێ ئاڤێ)

كەفتنا ئوستراليا دناڤبەرا بازنا پانی (۱۱ – ٤٤ °) باشوور و نەبوونا زنجیرە چیاێن بلند ، بوویە جهێ كێميا رێژا باران بارینێ ب شێوەكێ گشتی ، هەر چەندە جوداهیەكا بەرچاڤ دناڤبەرا بەشێن جودا جودا یێن كیشوەری ئوستراليا دا هەیە ، بۆ نموونە ڤەگەر ب هووری ل نەخشێ سروشتییێ كیشوەرێ ئوستراليا بنێرین دێ زۆر رووبارا ل دەڤەرێن كەناری بینین ، لێ رێژا هەرە زورا ژ رووبارا پشتی وەرزێ باران بارینێ پرن ئاڤ دبن و پشتی دەمكێ كێم هشك دبن ، نموونە بو ڤان رووبارا وەكی رووبارێ فیتزۆری و ڤیكتۆریا ل باكوورێ ئوستراليا و رووبارێ كلارنسێ و ریجموتدا ل روژ هەلاتێ ئوستراليا. روويبارێ میرێ . دارلینگ ب گرنگترین رووبارێن ئوستراليا دهێتە هژمارتن ،رووبەرێ گۆلا وێ دگەهیتە ۷۰۰ هزار كم۲ ، میری – دارلینگ تنێ رووبارە كو ب درێژیا سالێ ئاڤ ژێ ناهێتە برین و ژلایێ ئاكنجیان ڤە بو كارو جارێن گشتوكالی و ئاژەلدارییێ دهێنە بكارئینان.

ژبلێ ئاڤا سەر ئەردا كیشوەری ، چەند ئاڤ زێلێن ئاڤا ژێر ئەردێ ل ئوستراليا ژی هەنە، یێن ژ هەمیا گرنگتر ئاڤ زێلا ئیرتوازیا مەزنە ، كو رووبەرێ وێ دگەهیتە زێدەتر ژ ئێك مليون كیلومەترین چارگوشە ، ئاڤا وێ هەتا رادەكی یا سویرە ، بو هەمی چالاكیا دەیت نادەت و بو ئاڤدانا تەرش و كەوالی دهێتە بكارینان ، ئەڤە و (۲۰٪) ێ ژ تەرش و كەوالێ ئوستراليا ب ئاڤا ژێر ئەرد تێنە تێركرن .

جوگرافیا مرۆڤی ئوستراليا :

دیرۆکا ڤەدیتن و ئاکنجیبوونا ئەورۆپیا ل کیشوەرێ ئوستراليا کەلەك کەڤن نینە ، لێ ئەڤە وێ رامانێ نادەت کو ئەڤ کیشوەرە بەری بهێتە ژ لایێ ئەورۆپیا ڤە جهێ ئاکنجیبوونا خەلکەکێ دیتر نەبوو ، و ژ گرۆڤێن مێژوویێ وێ چەندێ د سەلمایین کو کیشوەرێ ئوستراليا ژ لایێ مرۆڤان ڤە بوویە جهێ ئاکنجیبوونێ ، ئەڤەژی بو دوازدە هزار سالا بەری نهو دزڤریێت ، و بەردەوام ژیان تێدا هەبوویە هەتا نهو ، هەتا سالا ١٧٨٨ ێ ئوستراليا بتنێ ژ لایێ ئاکنجیێن رەسەن ڤە خو جهبوویە کو بۆ رڤشتێ ملایوێ یان ئەندەنوسی ڤەدگەرن ، هژمارا وان ل دەسپێکا گەهشتنا ئەورۆپیا بو ئوستراليا ب (٣٠٠) هزار کەسان د هاتیە خەملاندن و جهێ خو ئاکنجیبوونا وان کەڤتبو کەنارین روژ هەلاتێ ئوستراليا و پشکەکا دی ل بەشێن باکووری دخو جهبوون .

گەهشتنا ئەورۆپیان بو کیشوەرێ ئوستراليا چەند ئەنجامەك لسەر ئاکنجیێن رەسەن پەیداکرن ، بڤی شێوێ خارێ دیار:-

١- **دوبارە داشبوونا جوگرافیا ئاکنجیێن رەسەن :-** چونکی ئەورۆپی ل دەسپێکێ دا ل بەشێن روژ هەلاتی خو جهبوون کو ئەڤە ژی بوویە ئیخستنا فشارێ لسەر ئاکنجیێن رەسەن و دەرئێخستنا وان بۆ دەڤەرێن ژ ناڤدا و باکوورێ ئوستراليا . نهو ئەو چڤاکێ.

رەسەن لە کەرتێ ئوستڕاليا باکوور و باکوورێ کوینزلاندو باکوورێ ويلايەتا ئوستڕاليا رۆژ ئاڤادايە.

٢- بەردەوام نزمبونا هژمارا ئاکنجيێن رەسەن:-

وەکو مە ئاماژە بۆ کری هژمارا ئاکنجيێن رەسەنێن ئوستڕاليا ل دەسپێکا گەهشتنا ئەورۆپيا نزيکی (٣٠٠) هزار کەسا بوون. لێ نهۆ ژمارا وان (٥٠) هزار کەسا نابوريت ، زێدەبارێ ئەوێ چەندێ کو ئاکنجيێن رەسەن ل گزيرت تەسيمانيان ب ئيکجاری نەمان و هاتنە برانەن .

(زێدەبوونا ژمارا ئاکنجيێن و کۆچبەران بۆ کيشوەری ئوستراليا)

سال	ژمارا ئاکنجيان	ژمارا کوچبەران	تێکرا سالانە يا کوچبەران
١٧٨٨	١.٠٢٢	———	———
١٨٥٠	٤٠٥.٣٥٦	٣١٧.٠٠٠	٥.١١٣
١٩٠٠	٣.٧٧٤.٣٥٥	٧٦٣.٩٨٩	١٩.١٠٠
١٩٣٠	٦.٥٠٠.٥٧١	١٨٣.٢٤٥	٢٠.٣٦١
١٩٤٠	٧.٠٦٨.٦٨٩	٣١.٢٤٢	٣.١٢٤
١٩٥٠	٨.١٣٦.٠٠٠	١٥٣.٦٨٥	١٥.٣٦٨
١٩٦١	١٠.٣٩٨.١٧٠	١.١١٥.٩٨٠	١٠١.٤٥٣
١٩٧١	١٢.٧٢٨.٠٠٠	١.١٥٤.٨٤٠	١١٥.٤٨٤
١٩٧٨	١٤.٢١٢.٩٠٠	٨٧٥.٠٠٠	١٢٥.٠٠٠
١٩٨١	١٤.٧٢٠.٣٠٠	———	———
٢٠٠٣	١٩٧٣١.٩٨٤	———	———

گەشەکرنا ئاکنجیان ل ئوسترالیا و دابەش بوونا وان:

ژمارا ئاکنجیێن ئوسترالیا ل سلا ٢٠٠٤ گەهشتە نزیکی ٢٠ ملیۆن کەسا ، پیستی سپی ٩١٪ و پیستی زەر (ئاسیەوی) ٧٪ ی ئاکنجیان دئینن . ئەڤ بارودووخە ژ ئەنجامێ دوو هۆکارانە:

١- دیشن و دەست ب سەر داگرتنا ڤی کیشوەری ژ لایی بریتانیا ڤە و خو جهبوونا بریتانیا ب تایبەت و ئەوروپیا شێوەکێ گشتی تیدا.

٢- پەیرەوکرنا سیاسەتا ئوسترالیایا سپی ، ئەوژی ب دەرگەهـ بۆیێن پیست سپی ڤەکرن و ئاستەنگ بۆ کۆمەلێن دیتر دانان

ئوسترالیا ژ بەر کێمیا ژمارا ئاکنجیان و مەزنا رووبەری چریا ئاکنجیێن وێ کێمە، و دڤی بیاڤیدا ئەم شێین بێژین چریا ئاکنجیان ل سەر ئاستێ کیشوەرێن جیهانێ کێمترین چری تێدایە کو ژ ٢,٦ کەسا بۆ ئێك کیلومەترێ دەربازنابیت، ل دەمەکیدا چریا ئاکنجیا د گەهیتە زیدەتر ژ (٧٠) کەسا / کم٢ ل ئەوروپا و (٨٥) کەسا / کم٢ ل ئاسیا ئەڤەژی دزڤریتە بو :

١- زێدەتر ژ (٨٧٪) رووبەرێ ئوسترالیا ژ ناڤچا بیابان و نیمچە بیابان پێکدهێت کو باران زور کێم لێ دباریت و پلا گەرمێ یا بلندە ، کو ئەڤە ژی هاریکار نینە کو خەلك کۆ چێ بۆ بکەت و لێ ئاکنجی ببیت

٢- ئاستەنگ ئێخستنە بەر کۆچکرنێ بۆ هەمی ئەوان کەسێن کو ب رڤشتی پیست سپی نینن بۆ ڤی کیشوەری.

(ئاكنجيێن باژێرو گوندا)

رێژا ئاكنجيين باژێران كيشوەرێ ئوسترالیا بەردەوام بلندبویە ، و سالێ پشتی سالێ ئەڤ رێژە بلندتر لێدهێت سەر كيسێ رێژا ئاكنجيێن گوندا، ل سالا ٢٠٠١ ز دا رێژا ئاكنجيێن باژێرا ل ئوسترالیا ٩١٪ بوو و ئاكنجيێن‌گوندا ٩٪بوو.

لێ ژبەر كو ئوسترالیا ژلایێ ئەوروپیا ڤە هاتیە ئاڤەدان كرن و ئاكنجيكرن، دبينن رێژا دابەشبوونا ئاكنجيا دناڤبەرا باژێر و گوندا سروشتی نەبوويە. جهێ ئاماژە كرنێ يە كۆچبەرێن بەرەڤ ئێك يا زێدەيە كيشوەرێ ئوسترالیا ب پلا ئێكێ ل باژێر خۆ دجهبووينە و خو جهدبن ، چونكی ئاستێ ژيان و ژيارێ د ڤان جهاندا يێ بلندە و هەمی خزمەتگوزاری تێدا هەنە ئەڤەژی بلی وێ كو مروڤ ب ساناهی دشێت كاری بو خو تێدا بينت ، هەر ڤێ وەكریە كو پترا كوچبەران ل باژێران خو جهبن ،ب تايبەت باژێرێن مەزنێن وەكی ئاماژە بو هاتیە كرن.

ئەڤە و گرنگترين باژێرێن ئوسترالیا ئەڤەنە:

١- **سدنی** : مەزنترين باژێرێ ئوسترالیا يە ، ژمارا ئاكنجيێن وی ژ چار مليون كەسە پترە . دەربەندەكێ گرنگە.

٢- **ملبۆرن** : باژێرێ ئوسترالیا يێ دووێ يە ، ژمارا ئاكنجيين وی نزيكی ٣,٥ مليون كەسە.و دەر بەندەرەكێ گرنگێ ئوسترالیایە.

٣- **بريزبن و بيرس و ئۆلايد** : سێ باژێرێن مەزنێن ئوسترالیا نە.

٤- **كانبيرا** : هەر چەندە باژێرەكێ بچووكە بەلێ يێ گرنگە ، چونكی پايتەختێ ئێكرتيا ئوسترالیایە.

جوگرافیا ئابووری یا ئوسترالیا

کاودانێ ئوسترالیا ژ لایی چالاکیین ئابووری ڤه چەند تایبەتمەندی هەنە ، د ڤێرێدا دێ باسێ گرنگترین کەرتێن ئابوورین ئوسترالیا کەین:-

کەرتێ چاندنێ:

د سەرهندێرا کو ئەو رووبەرێ بگێر چاندنێ دهێت زۆرێ کێمە نا گەهیتە (١٥٪) یێ ژ کیشوەرێ ئوسترالیا ، لێ گەلەك ژیرانە، شیاینە وی رووبەری ب جۆرەها دانا و دکاکی بچینن و کەرتێ چاندنێ رولێ خو د بەرەڤ پێش برنا ولاتیدا ببینت هەر د ڤی بیاڤیدا ئوسترالیا ژلاي چاندنێ ڤە پێگەهەکێ دیار دناڤ ولاتێن جیهانێ دا هەیە ، هەروەسا دهنارتنا درامەتێ چاندنێ بۆ ژ دەرڤە وەك ((کەنم ، کوشت ، و دان و دکاك ، شەکر ، هری ، بەرهەمێن شیری ...هتد)).
هەروەسا بەرهەمێ ئاژەلی پلا ئێکی هەیە ب رێژا (٦٠٪) ژ بهایێ بەرهەمێ چاندنا ئوسترالیا پێکدئینین و بەرهەمێ رووەکی (٣٧٪) و پەلەوەر (٣٪)

کەرتێ پیشەسازی:

بها و نرخێ بەرهەمێ پیشەسازی ل پێش بها و نرخێ بەرهەمێ گشتوکالێ دێت ، کەرتێ پیشەسازی زورێ پیشکەفتیە ، ئەڤ پیشکەفتنە ژی ژ ئەنجامێ بکارئینانا سەرمایە یە ل کەرتێ پیشەسازیدا ژ لای سەرمایە دارێن ئوسترالي و بیانی ، ل دەسپێکا سالا ٢٠٠٤ز دا نزیکی (٢١٪) ژ دەشتێ کارکرنێ د پیشەسازێدا بوو .

ئەڤ پێشکەفتنە ڤەدگریت بۆ چەند هۆکارەکا ژ وان:-

١– هەبوونا مادێن دەسپێکێن رووەکی و ئاژەلی وکانزایت پێدڤی بو پیشەسازیێن جۆرا جۆر ب ئاستەکێ باش گونجای.

٢– هەبونا دەستێ کارێ شارەزا و ژێهاتی زانا.

٣– هەبونا سەرمایەکێ زۆر (چ سەرمایێ خومالی بیت یان بیانی).

٤– هەبونا وزا پێدڤی ، ب تایبەتی ژی وزا رەژێ.

٥– جهێ جوگرافي ئوسترالیا ، کو تارا دەیەکی جهەکێ دویرە ، ئەڤ جهە هاریکاربوویە ژ بۆ گەشەکرنا پێکهاتێن جودا جودایێن کەرتێ پیشەسازی بو دابینکرا پێدڤیێن جورا و جورێن ئاکنجیێن ئوسترالیا دوور ژ هەڤرکیا بەرهەمێن پیشەسازیێن ولاتێن دیترێن جیهانێ.

٦– سانەهیا هنارتنا بەرهەمێن پیشەسازیێن ئوسترالیا بو ژ دەرڤە بو ولاتێن کومنویلث کو ئوسترالیا ئەندامە د وێ کۆمەلێدا.

پرسیار

١– بەشێن ئوسترالیا چەندن ؟ بژمێرە.

٢– زەڤین نزمبیێن (ئوسترالیا) د بنە چەند بەش ؟ بژمێرە

٣– ئەگەرێن جوداهیا باران بارینێ ل ئوسترالیا ب خال رۆهن بکە .

٤– هندی بەرەڤ ناڤ ئوسترالیا بچین ، رادا بارانا سالانە بەرەف کێمبونێ دچێت . بوچی ؟

٥– ((ئوسترالیا ژ کیشوەرن هشکە)) لسەر ڤێ رستێ باخڤە.

پشكا مێژوویێ

مێژوویا ئیسلامێ

بەندێ ئێکێ

سەردەمێ پێغەمبەری(س.خ).

جهێ جوگرافی نیمچه گزیرتا عەرەبی:

نیمچه گزیرتا عەرەبی دکەڤیته لایێ باشورێ رۆژ ئاڤایێ کیشوەرێ ئاسیا ،وجوگرافی زانایێن عەرەب د گۆتێ (گزیرته ،دۆر گه) چونکی ب سێ لایاڤه ب ئاڤا دەریا دۆرماندۆره : ژ رۆژ هەلاتێ ڤه کەنداڤە و ژ رۆژ ئاڤای دەریا سوره و ژ باشوری دەریا عەرەبی یه و زەریایێ هیندیه ، و ژ لایێ باکوری هەڤ سنۆره لگەل ولاتێ شام وعیراقێ ، بڤی شیوەی دکەڤیته دلێ جیهانا کەڤن (کیشوەرێن ئاسیا وئەوروپا وئەفریقیا) و ژ کەڤن هەتا نهو خەلەکەکا هەڤ گرتنێ بوو دناڤبەرا رۆژ هەلات ورۆژ ئاڤایدا .

جهێ مەککە :

بازیرێ مەککەهێ هەرژ بەرێ وەره جهەکێ تایبەت هەبوو لپەي کو جهێ ئێکەمین مالا خودێ یه کۆ کەعبا پیرۆزه وئیبراهیم پێغەمبەر دروست کریه ، هەرژ وی دەمی جهەکێ پیرۆزه وخەلك ژ هەموو لایاڤە ب مەرەما حەجێ سەرەدانا وێ دکەن .

ژ لایەکێ دی ڤە ئەڤ بازێره گەلەك یێ گرنگە ژبەر کو دکەڤیته سەر رێکا بازرگانی،کاروانێن بازرگانی ژ شامێ بۆ یەمەنێ وبەروڤاژی ب مەککەهێدا دچوون . بڤێ چەندێ بۆ بازیرەکێ بازرگانی.

د قورئانا پیرۆزدا ل سورەتا (ئیلاف) ئاماژه پێکریه :

ژیانا محەمەد (س.خ)

بەری پێغەمبەراتیێ

ژیاننامە پێغەمبەری(س.خ).

محەمەد(س.خ) سەرب هۆزا (قورەیش) ڤە وبو کو ناڤدارترین هۆزا عەرەبی بوو ، ودڤێ هۆزێدا ژی سەر ب پاقژترین وناڤدارترین بنەماڵ بوو ئەو ژی بنە مالا(بەنو هاشم)ی یە.

محەمەد ل وێ سالێ ژ دایك بوو کو ب (سالافیل)هاتبوو نیاسین، چونکی لڤێ سالێ حەبەشیا ب سەرکردایەتیا (ئەبرەهەی) وب بکار ئینانا ژمارەکا زۆر ژ فیلان هیرەشەك ئینا سەر مەککەهێ ب مەرەما داگیرکرنێ وهەرڤەلدنا کەعبا پیرۆز ، بەلێ سەر نەکەفتن وئەڤ رویدانە ل قورئانا پیرۆز ژی هاتیە ئامازە پێکرن وسورەتەکا تەواو ب ناڤێ سورەتا (فیل) بەحسێ ڤێ رویدانێ دکەت .ئانکو محەمەد (س.خ) دڤێ سالێدا ژ دایك بوویە کو دکەڤتە بەرامبەر سالا ٥٧١ ی زاینیی .

محەمەد (س.خ) ب ئێتیمی یێ مەزن بووی، بابێ وی عەبدولا چوو بەر دلوڤانیا خودێ کو هێشتا محەمەد (س.خ) د زکێ دایکا خودا بوو، دەمێ ژیێ وێ گەهشیتە(٦) سالان ئامینا دەیکا وی ژی چوو بەر دلوڤانیا خودێ . ئانکو هەر ژ بچووکی ترش وتەعلاتیا بێ دایك وبابا دیتیە ، ودوور بوو ژ سوز ودلوڤانیا دایك وبابا . ژبەر هندێ باپیرێ وی(عبدالمطلب)ی محەمەد برە دەڤ خۆ وچاڤدێری وپەروەردەکرنا وی ب ستوویێ خۆڤە گرت.

و د ژیێ (٨)سالیدا باپیرێ محەمەدی چوو بەر دلوڤانیا خودێ وپشتی هنگی مامێ وی ئەبو تالیبی برە دەڤ خۆ و خودان کر . قورئانا پیرۆز ئاماژە ب بێ دایك وبابیا پیغەمبەری کریە کو دبێژیت ((الم یجدک یتیما فآوی)):-

بێگومان د بیبین کو ژیانەکا بڤێ شێوەی مرۆڤ زێدەتر هەست ب رامانا مرۆڤایەتیا پاقژ وسوز ودلوڤانیێ دکەت بەرامبەر بێ بابا ولێکەفتیا.ژبەر هندێ پێغەمبەر (س.خ) هەست ب نەخوشی وئازارێن تەخا هەژار ولێکەفتیان کر.

محەمەد (س.خ) هەر چار سالێن ئیکێ ژ زاروکیا خو ل دەڤ هوزا (بەنی سعد) کو ئافرەتەکێ ژ ڤێ هوزێ بناڤێ (حەلیما سەعدیە) داینگەهیا وی کرد ل بیابانێ بوراندن . ژبەر هندێ ب هێزی ولەش ساخلەم وزمانەکێ پاقژ وبژین و ژ ێهاتی مەزن بوو، ول ژینگەهەکا بیابانی یاهوسا یاهێمن وپاقژ بەهرە وشیانێن پێغەمبەری(س.خ) گەشتر لێگرن .

سالوخەتێن پێغەمبەری (س.خ) :

پێغەمبەری ل دەسپێکا لاوینیێ ب شڤانیا تەرش وکەوال بەرامبەر پارەی بو خەلکێ مەککەهی دکر ،ول فەرموودەکێ دا هاتیە کو پێغەمبەر دبێژیت ((پێغەمبەر نەبوون تەرش وکەوال خودان نەکربیت)) ول ژیێ (٢٥)سالیێدا کارێ بازرگانی بکرێ بو ژنەکا بازرگان ل مەککەهێ دبێژنێ (خەدیجە کچا خوەیلد) کریە بڤێ چەندێ چاڤێن وی پتر ڤەبوون وپتر شارەزایی ژیان وئاریشەیێن خەلکی بوو،ئەڤەژی کەلەگا گرنگك بوو،بو کەسەکێ کو پەیاما ئەسمانی دستویێ وی دا بیت وبگەهینتە خەلکی .

ژیریا پێغەمبەری : پێغەمبەر (س.خ) ب خودان عەقلەکێ دروست وبوچونێن رەسەن هاتبوو نیاسین ،نموونە بو ڤێ چەندێ دزورن ،وەکی رویدانا دانانا (بەرێ رەش) ل جهێ خو ل کەعبێ ،ئەو بوو جارەکێ ب ئەگەرا باران بارینەکا زور ل مەککەهێ دیوارێن کەعبێ هەرفین .

وخەلكێ مەككەهێ بريار دا كو بتمامی ديوارێن كەعبێ ب هەرفينن ودوبارە سـەروشـنوی دروست بكەن ، پشتی كو ئەڤ كارە ئەنجامدا دڤيان (بەرێ رەش) كو پيرۆزيا خۆ هەبوو ل جهێ وی دا دانەڤە بەلێ هەر هۆزەكێ دڤيا شەرەف ومەزنيا ڤی كاری ب دەستێ وی بيت ،لسەر ڤێ چەندێ هەڤريكيەكا دژوار كەفتە دناڤبەرا وان دا هەتا گەهشتە رادەكێ كو گەف ل ئێك دو كرن ،ل داويێ بريار هاتە دان كو هەمی لا رازی بن ب ناڤبژيكرنا ئێكەمين كەس كو ل دەرگەهێ (بنەمالا شەيبە) بهێتە ناڤ كەعبێ ، خودێ حەز كر كو ئەڤ كەسە پێغەمبەر بيت ،كو پێغەمبەر ديتی پشتی راست بوون و گوتن ئەڤە (ئەمين) هات وب بريارا وی ئەم درازينە .دەمێ پێغەمبەر ب ڤێ چەندێ ئاگەهدار كری ،بۆ دەمەكێ هزرێن خۆ كرن وپاشی ساكۆيێ خۆ دانا سەر ئەردی و بەرێ رەش دانا سەر ساكۆيێ خۆ وداخواز ژ وان كر كو هەر ئێك ژوان لايەكێ ساكۆی بكريت وبلند كەن وبدەستی خۆ پێغەمبەری بەرێ رەش دانا جهێ وی وبڤی شێوەی هەمی لا رازی بوون ب هزرا وی ،ژبەر ئاقلداريا پێغمبەری ئاگرێ شەری ژ هوزێن عەرەبا دووير خست كو بەری نهو ژبەر هوكارێن زۆر بچووك تر شەرێن درێژ دناڤبەرا وان داروی ددان .

چالاكی

گروپەك ژ قوتابيان بەلاڤۆكەكا ديواری لسەر ژياننامە پێغەمبەری (س،خ) ئامادەبكەن .

راستگوّتن ودەستا پاقژیا پێغەمبەری: پێغەمبەر(س.خ) ل جحێلینیدا ب (راستگوّتن ودەست پاقژ) پیّ دهاته نیاسین دنافبەرا خەلکیدا ب سەرەدەریەکا جوان وبجهئینانا سوّز وپەیمانا وسەرجەم رەوشتێن بلند ، وئەڤەژی بوّ ئەگەرا هندیّ کو خەدیجە کچا خویلد داخوازیّ پێغەمبەری بکەت کاریّ بازرگانییّ بوّ بکەت بوّ وان کاروانا ئەویّن دهنارتن بوّ باژیریّ (بوسرا) بەرامبەر کرییێکا دو قات کو بدەتە کەسەکی دی ژنێزکێن خوّ ،ول گەشتا ئێکیّ پێغەمبەر ل ب مفایەکی زوّر ڤەگەریا مەککەهیّ ، وژبەر دلسوّزیا و دەست پاقژیا وی خەدیجاییّ کریا وی و ژویّ ئەوا سوّز پیّ دای زێدەتر لێکر،و رەوشت وسالوخەتێن پێغەمبەری بوّنە پالدەر کو خەدیجە داخوازیّ ژیّ بکەت کو شوو پیّ بکەت .

بەری پێغەمبەراتییّ ب چەند سالێن کێم ، خودیّ مەزن وەسا حەزکر بوو کو پێغەمبەر حەز ژدەرکەفتنیّ بکەت بچیتە شکەفتا (حراء) کو چیایەکە دکەڤیتە لاییّ باکوریّ روّژ ئاڤاییّ باژاریّ مەککەهیّ ول وێریّ هەر سال بوّ ماویّ هەیڤەکیّ کو هەیڤا رەمەزانیّ بوو دما کو هزر د نیشانێن مەزناتیا خودیّ ژ دروستکرنا ئەرد وئەسمانی وهەمی زیندەوەران دکر . ولسەر ڤی باروودوّخی بەردوەام بوو هەتا سروّش (وحي) ژلاییّ خودیّ ڤە بوّ هاتی ، ول دەسپێکیّ ئایەتەك ژ قورئانا پیروّز بوّ هاتە خاریّ .

هاتنا سرووش (الوحی) بۆ پێغەمبەری(س.خ):

پێغەمبەر (س.خ) ژیێ وی (٤٠) سال تمام کر وچوو دژیێ چل وئێك سالێدا دەمێ وەحی (سرووش) بۆ هاتیە خوار ئەو ژی ل دەوروبەرێ سالا ٦١٠ زایینی بوو. دەستپیکێ پێغەمبەری(س.خ) خەون دیتن وخەونێن وی راست بوون وئەو خەون وەکی روناهیا رۆژی راست بوون ، پشتی وان خەونان تمامی دل ودەرونێ وی وەکی خودیکەکا (ئاوێنە) روون وپاقژ لێ هات بوو ئێکسەربەرێ دلێ خۆ ئێکەردا خودی وریێگا راست ڤی ، دەمی دا حەز دمانا بتنێ دا دکرد.

هەتا رۆژا دووشەمبی ل (١٧)ی رەمەزانا پیرۆز ریکەفتی ٦/٨/٦١٠ز ئێکسەر جبرائیل سلاڤ لێ بن هاتە خوارێ مزگینیا پێغەمبەریێ دا یێ وگۆت (محەمەد) مزگینی بۆ تە تۆ بوویە پێغەمبەرێ خودێ بۆ سەر خەلکی و ئەز جبرائیلم ، هەر ژبەر ڤێ چەندێ مانا بتنێ ل دەڤ شیرین تربوو ، وبتنێ چۆ شکەفتا (حراء) وپەرستنا خودێ وچەند شەڤا ل وێرێ ما ودگەل خو خارن دبر ب ڤی شێوە ژیا هەتا فریشتەیەك (ملائك) هاتیە خوارێ وگۆتێ بخوینە -وپێغەمبەری (س.خ) گۆتی ئەز نەخواندەڤانم .

پێغەمبەر سلاڤ لێ بن دبێژیت ئەز گرتم گڤاشتم پاش ئەز بەردام وگۆتە من بخوینە من گۆتێ ئەز نەخواندەڤانم . بۆ جارا دووێ ئەز گڤاشتم ، وپاشی ئەز بەردامە ڤە وگوتە من : بخوینەمن ژی دیسا گۆتێ ئەزنەخاندەڤانم بۆ جارا سییێ ئەز گرتم وگڤاشتم وگۆتە من:بخوینە ئەڤجا ئەڤ ئایەتا هەنێ بۆ خواند ((أقرأ بأسم ربك الذي خلق ★ خلق الانسان من علق ★ اقرأ وربك الاكرم الذي علم بالقلم ★ علم الانسان مالم يعلم)) وپێغەمبەری سلاڤ لێ بن دووبارە کر.

بانگەوازیا ئیسلامێ

بانگەوازیا ئیسلامی دژیانا پێغەمبەری دا(س.خ) هەر ژ دەمی بوویە پێغەمبەر هەتا کۆ چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ ب دو قووناغا بۆری یە :–

ئێك / قووناغا ئێکێ : بانگەوازییا نهێنی ، بۆ دەمێ سێ سالان ڤەکێشا

دوو/ قووناغا دوێ : بانگەوازییا ئاشکرا بتنێ ، دانوستاندن ، ئەڤە ژی هەتا کۆ مشەخت بوونا وی بۆ مەدینێ یابەردەوام بوو.

قوناغا ئیکێ:بانگەوازییا نهێنی:

پێغەمبەر (س.خ) پشتی سرووش ب فەرمانا خودێ بۆ هاتیە خوارێ دەست ب گازیا خەلکی کر بۆ پەرستنا خودێیەکێ بتنێ کو(الله)ە هێلانا بت پەرستیێ وئەڤ کارە ژ بنهێنی بوو ژ ترسا قوریشیێن بت پەرست بەحسێ ڤی بابەتی نە دکر بەلکو بتنێ روییێ بانگوازیێ بەرەڤ وان کەسان بوویێن کۆ پەیوندیەکا خزمایەتی یەکا نزیك

دگەل هەبوو یان ئەو کەسێن نیاس وجهێ باوەریێ بان. و ئەڤ قوناغەژی پشتی هاتنه خوارێ یا ئایەتا ((یا أیها المدثر ،قم فأنذر...)) دەست پێکری.
ئیکەمێن کەس کو باوەری ب پێغەمبەری ئینای وهاتیه دناڤ ئیسلامێ دا (خەدیجا) یاهەڤژینا وی بوو، ئەڤجا (عەلي کورێ ئەبو تالبي)پسمامێ کۆ ل وی دەمی ژێ وی دەه سال بوون ، وددیڤدا (زەید کورێ حارس) وپاشی (ئەبو بەکر سەدیق) رازی بوونا خودێ ل سەر بن وئێکەمین کەس ژ کویلان(عبد)کو مسلمان بووی (بیلالێ کورێ رەباحی یێ حەبەش) بوو.
ل ماوێ سێ سالێن بانگەوازیا ب نهێنی نزیکێ (٤٠) کەسان ژ زەلام وژنان باوەری ب پێغەمبەری بانگەوازیا ئینا ،مسلمان دڤی دمیدا بنهێنی دگەهشتە ئیك دوو وگەلەك جارا ل مالا(ئەرقەمێ کورێ ئەرقم) بنهێنیڤە کوم د بوون وتیدا پێغەمبەر (س.خ) ئایەتێن قورئانا پیرۆز بۆ دخواندن وشیرت لێ دکرن ، دویر ژبەر چاڤێن بێ باوەرو بت پەرستان ئەڤ حالەتە ل قووناغا هاتی ژی درێژی هەبوو .

قووناغا دووێ: ئاشکرا کرنا بانگه وازی یێ (بانگەوازیا ئاشکرا):

پشتی بورینا سێ سالان ژ بانگەوازیا نهێنی خودایێ مازن فەرمان دا پێغەمبەری کۆ بانگەوازیا خۆ ئاشکرا بکەت وبەرهنگاریا بێ باوەرو بت پەرستان بکەت ل دیڤ ڤی ئایەتێ((فاصدع بما تؤمر و اعرض عن المشرکین، انا کفیناک المستهزئین)) هەر وەسا ئایاتا :((وأنذر عشیرتک الاقربین ، واخفض جناحک لمن اتبعک من المؤمنین، فأن عصوک فقل أني بريء مما تعملون)) ئەڤ دەسپێکا قووناغا

ئەشکەنجەدانا پێغەبەری (س.خ) وهەڤالێن وی بوو، چونکی بت پەرستێن قورەشیان گەلەك د لگران وتوره بوون،دەمێ دیتی کۆ پێغەمبەریێ داخواز دکەت خودێ یەکێ بتنێ ب پەرسێن، کو چاڤێن وان وی خودێ نابینن بەلێ خودێ وان دبینیت وئاگەهداری هەمی کارێن وانە .

پشتی ڤێ چەندێ ئازار وئەشکەنجەدانا بێ باوەران بۆ پێغەمبەری وهەڤالێن وی توندو تیژی پتر لێ هات ،گەلەك رەنگێن ئەشکەنجەدان ژگرتن سفکاتی ولێدان وداخکرن وزنجیر کرن وراکێشان ل سەر زکی ودانانا بەران ل سەر زك وپشتێن وان دگەرمترین دەمێن رۆژێدا.

مشەخت بوونا مسلمانان

مشەخت بوون بۆ حەبەشە :

ژبەر زێدە بوونا بەردەوام یائازارو نەخۆشێن هەڤالێن پێغەمبەری ل سەر دەستێ بێ باوەرێن باژێرێ مەککەهێ، پێغەمبەری ل هەیڤا رەجەبێ ل سالا(٥)ێ پێغەمبەریێ داخواز لێ کر کۆ مشەخت بن بۆ ولاتێ حەبەشە . کو پاشایێ حەبەش مەسیحی بوو زەلامەك بوو کەسێ بچیتە لایێ وی زولم لێ ناهێتە کرن. ول وێرێ بمینن هەتا خودایێ مەزن دەرگەهەکێ بۆ ڤەدکەت ،ئەو بوو دەسپێکێ (١٠) زەلام و(٤) ئافرەت ل رێکا دەریایا سۆر چوونە یەمەن وبرێکا بەلەمێن بازرگانی چوون بۆ حەبەشە ب رێکا دو بەلەمێن بازرگانی داکو چنە یەمەنی ب رێ کەفتن. هەر چەندە قورەیشیا دڤیا بگرن وبزڤرینە ڤە بەلێ بێ ئومێدبوون .

پشتی هنگی ژمارا مشەخت بوویان زێدە بوون تاگەهشتە (٨٣)زەلام و(١٨) ئافرەتان وچەند زارۆکان.

نەجاشی شاهێ حەبەش گەلەك رێز لێ گرت و سۆز پەیمانا پاراستن وڤەحەواندنا وان داکو ب خۆشی وئارامی ل ولاتی وژیانا خو بورینن. هەر چەندەبێ باوەرێن قوریشیا بزاڤ دکرن کۆ باوەریێ بۆ نەجاشی ب چێکەن ب ریگا هنارتنا شاندەکی کۆ (عەمرو کوری عاص) سەرپەرشتیا وی شاندەی دکر

بۆ وی چەندێ کۆ مشەخت بوویێن مسلمان نە حەوینیت وڤەگرینتە ڤە مەککەهێ بەلێ بزاڤێن وان سەر نەکرت .

ئەڤ مشەخت بوونا مسلمانان بۆ حەبەشە ، ئەڤە ئێکەمین مشەخت بوو دیرۆکا ئیسلامی دا دهێتە هژمارتن

دابرینا گشتی:

دەمێ دەنگ وباسێن ڕێزگرتنا نەجاشی ل مسلمانێن مەشەختبوی گەهشتنە قورەیشیان گەلەك پێ نەخوشبونن وبریاردا ڕێکەکا دی ب کار بینن بو ئێشاندنا پێغەمبەری وئەوێن ل گەل وی ،

ئەوژی بریارا برینا هەمی جۆرێن پەیوەندیێن چڤاکی وئابوری ل گەل (بنەمالا هاشمیان) وبنە مالا عبدول موتەلیب . ل دیڤ ئەڤێ بریارێ کو هاتە نڤیسین و ل ناڤ کەعبێ هاتە هەلاویستن هەتا کو هەمی لایەن پێگیربن ب ڤێ ناڤەروکا وێ،هەمی جورێن سەرەدەریێن کرین وفرۆتنێ وبازرگانی وئاخڤتن ل گەل وان کرن وتێکەلبوون وژن وژن خوازی ل گەل بنامالا هاشمیا قەدەغەنە ل گەل ئەڤان دوو بنەمالان حەتا کو محەمەد دناڤـ وان بکوژن.

ئەوبوو ئەندامێن ڤان دو بنەمالان زەلام وژن بچیك دویر ئێخستن بونهالێن ئەبو تالبیی دۆر پێچ کرن.

ئەڤێ دۆر پێچیێ ماوێ دوو ئان سێ سالاڤە کێشا ، دڤی ماوەیدا مسلمان وئەو کەسانێن ژ(بنەمالاهاشمیا)

وئەوێن هەڤ سۆز بووین د گەل مسلمانان نەخوشیەکا مەزن دیت ،بەلێ ئەڤە نەبو ئەگەرێ لا وازکرنا بیروباوەرێن وان.

ڕاهێنان

بۆچی قورەیشیان بەرهنگارییا موسلمانان دکر...؟

دەركەفتنا پێغەمبەری(س.خ) بۆ باژێرێ تائیف :

پێغەمبەری (س.خ) پشتی دیتی کو ئێدی ئاکنجیێن مەککەهێ باوەریێ پێ نائینن ، هزر کر کو بانگوازیا خۆ ڤەگوهێزێت بو ژدەرڤەی مەککەهێ ئەوبو ب هەڤالینا (زەیدێ کورێ حاریسە)ی بەرەڤ باژاریێ تائیفێ چون هیڤیا وان ئەوبوو هۆزا (سەقیف) دێ باوەریێ پێ ئینیت کو مەزنترین هۆزا ئاکنجیا ڤی باژێری یە . بۆ ماوێ (١٠) رۆژا مانە تێدا ، ئو داخازا ئیسلام بوونێ سەرکەفتنێ ژێ کر بەلێ وان گوهێ خۆ نەدایێ وکارێن خراب دژی وان کرن وگۆتێ ب زیترین دەم باژێری ب جهبێلن د اکو کەسێن لاو نوی پیگەهشتی نەکەڤنە بن کارتێکرنا بانگەوازیێ ڤە . ئەوبو راهێلا ب دویڤ پێغەمبەری ڤە و ژلایێ کێم عاقل وزاروکان ڤە هاتە بەر باران کرن کو بویە ئەگەرێ سەرشکادنا زەیدەی بریندداربوونا پیی پێغەمبەری (س.خ) ب شێوەی ئەڤ بزاڤانا پێغەمبەری بۆ بلاڤ کرنا ئایینێ ئیسلامێ ژ دەرڤەی مەککەهی سەرنەگرت .

بانگەوازی کرنا هۆزێن عەرەبی بو ئیسلام بوونێ :

ئەڤێ جارێ پێغەمبەری (س.خ) باش زانی بانگەوازیا خو ب شاندێ هوزێن عەربی ژ دەرڤەی مەککەهێ رابگەهینیت کو ب مەرەما حەجکرنا سالانە د وەرزێ حەجێدا سەرەدانا مەککەهێ دکر ئو داخاز ژێکرن کو ئاینێ باب وباپیرن خو بهێلن کو بت پەرستی بوو خودێ بتنێ بت و چ هەڤالا بو چێنەکەن ،هەر وەسا داخازا پشتەڤانیکرنێ سەرێخستنێ ل سەر قورەیشیێن بت پرستان کر کو هەر دەم پێغەمبەر وهەڤالێن وی دئێشاندن هەر چەندە هەلویستێ شاندێ هوزێن عەرەبی

جودا جودا بوو هندەك ژوان پشتەڤانیا خۆ بۆ بانگەوازیێ دەربری و هندەك ژوان دژی بانگەوازیێ بوون . ئەوێن باوەری پێ ئینای ئاكنجیێن باژێرێ (مەدینە)یێ بوون.

ل وی دەمێ كو پێغەمبەر ل (عەقەبە) چاڤ ب كومەكا كەسانێن سەر ب هۆزا ئەوس و خەزرەج ئاكنجیێن (مەدینێ) كەفت داخـــــازا مسلمان بوونێ ژێكر ئەوژی مسلمان بوون . كو هژمارا وان حەفت كەس بوون . پشتی ڤەگریانا وان بۆ باژێرێ مەدینێ دەنگ وباسێن پێغەمبەری و پەیاما وی بۆ كەس وكارێن نزیكی خۆ بەحس كر .

پەیمان (گڤتیا) ئێكێ یا عەقەبە :-

ل سالا داهاتی ئانكو : سالا دوازدێ ژ پێغەمبەرایەتیێ - دوەرزێ حەجێدا دوازدە كەس ژ خەلكێ مەدینێ ، نەهـ ژوان سەرب هۆزا ئەوس وسێ ژوان سەرب هۆزا خەزرەج ڤەبوون ، بۆ حەجێ هاتبوون مەككەهێ چاڤ ب پێغەمبەری (س.خ) كەفت ل گەل كومبوون وسۆز وپەیمان وپشتەڤاني دانە پێغەمبەری كو هاتە نیاسین ب پەیمانا (گڤت) یائێكێ یاعەقەبە پێغەمبەری ژی ئێك ژ هەڤالێن خۆ كو ناڤێ وی (موصعەبێ كورێ عومەیری) بوو ل گەل وان هنارتە مەدینێ بۆ هندێ كو وان فێری خواندنا قورئانێ بكەت وئەوان د ئیسلامێدا شارەزا بكەت .

ئەو بوو هێشتا سال نەزڤریە ڤە چ مال ل مەدینێ نەما بوون كو بەحسێ ئیسلامێ تێدا نەهێتە كرن.

(گڤتا) دویٚ یا عەقەبە :-

ل سالا دا هتي هەر ل وەرزێ حەجێ ،چەند کەسەك ژ خەلکێ مەدینێ کو ژنوی مسلمان ببوون هاتنە مەککەهێ هژمارا وان (٧٣) زەلام و(٢)ژن بوون هەمی ژ هەردو هوٚزێن ئەوس وخەزرەج بوون.

پێغەمبەر(س.خ) هەر ل (عەقەبە)ل گەل وان کومبوو چەند ئایاتێن قورئانا پیروٚز بوٚ وان خواندن و پالدان ل سەر باوەر پێ ئینانەکا ب هێز ب ئیسلامێ ئەوان ژی بانگەوازیا وان قەبوول کر وسوٚز دا یێ کو بەرەڤانییێ ژێبکەن ،هەر وەسا پیشنیازکر کو سەرەدانا باژێرێ وان و ب خوٚشحالیڤە پێشوازیێ لێ کەن .

ئەڤ پەیمانەژی ب گڤتا عەقەبەا دویێ هاتە نیاسین کو رێ خوٚشکرنەکبوو بوٚ مشخەت بوونا مسلمانان بو باژێرێ مەدینێ . بێگومان ئەو دەست پێشخەریا نوینەرێن ئەوس وخەزرەج دیارکری ومسلمان بوونا خو بو پێغەمبەری (س.خ) راگەهاندی وخوٚشحالیا خوٚ دەربەری بوٚ مشەخت بوونا پێغەمبەری(س.خ) ل مەدینێ .

مشەخەت بوون بوٚ یەثرب (مەدینێ) :-

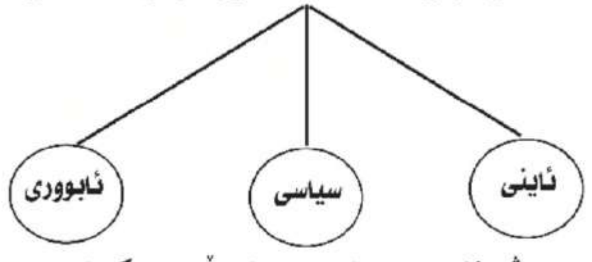
دەمێ قورەیشیان ب ڤێ زانی کو هندەك کەسان ژ ئاکنجیێن مەدینێ پەیمانا دای پشتەڤانیا پێغەمبەری بکەن وباوەری ب بانگەوازیا وی ئینایە ،زوٚر نەرەحەت بوون مسلمان پتر ئیشاندن. ژبەر هندێ پێغەمبەری (س.خ) فەرمان دا هەڤالێن خوٚ، رێکا مەدینێ بگرن وبوٚ ڤی باژێری مشەخت بن و تێگەهاندن کو ل ڤی باژێري (خودێ مەزن چەندبرایەك بوٚ هەوە یێن پەیدا کری وجهـ ژی یێ بوٚ هەوە پەیدا کری کو دێ تێدا ئارام بن ودێ هێنە حەواندن .

ل سەر ئەڤێ فەرمانێ مسلمانان ب کەت وکوم پشتی خو ئامادەکرین، نهێنی دویر ل بەر چاڤێن قورەیشیا ،پێنگاڤ هاڤیتن بەرەڤ مشەخت بوونێ
مسلمان کوم کومە مشەخت بوون حەتا وە لێهات مسلمانەك ل مەککەهێ نەما ژبلی پێغەمبەری و(س.خ) ئەبو بەکرێ صەدیق وعەلی کورێ ئەبو تالبی.

راهێنان

((مشەخت بوون))

دهەمی سەردەما دا مشەخت بوون وەکی دیاردەیەك پەیدا دبیت و دویر نینە مشەخەت بوون ژبەر ڤان ئەگەران بن

(دڤی لایەنیدا دان وستاندن دێ هێتە کرن)

هەولدانا قورەیشیان ژبۆ ژناڤبرنا پێغەمبەری (س.خ):

پشتی قورەیشیێن مەککەهێ پشت راست بووین ژباشی وژیانا مسلمانان یا خوش ل مەدینێ ، مەزنێن وان کومبوونەك گرێدا ل (دارولنەدوە – خانیێ کۆڕ گرێدانان) بۆ دەست نیشان کرنا رێکەکا گونجای بۆ ژناڤبرنا بنەمالا پێغەمبەری، ئەوبوو بریار دا کو هەر هۆزەك لاوەکێ ب جەرگ و چاڤ نەترس حازر بکەت وهەمی پێکڤە بچنە پێغەمبەری د شەڤەکا تاریدا بکوژن وخوینا وی ژی دناڤ هۆزادندا بەرزەببیت .

دا كو بنەمالا پێغەمبەری نەشێن شەرێ هەمی هۆزا بكەن ونەچار بن ب (خوین دانێ) رازی بن:

هەمی لاوێن دەست نیشان كری بۆ كوشتنا پێغەمبەری خۆ بەرهەفكر ل وێ شەڤا پێغەمبەری بریار دای كو مشەخت بیت ، ل بەر دەرگەهێ مالا وی راوەستان وچاڤەرێی دەركەفتنا وی دكر دا كو بكوژن .

ئەوێ شەڤێ پێغەمبەر ل سەر جهێ خۆ نەنڤست بوو بەلكی داخاز ژ (عەلی كورێ ئەبوتالبێ) پسمامێ خۆ كربوو كو ل جهێ وی بنڤیت .

پێغەمبەر (س.خ) ژ مال دەركەفت بێی كوئەو لاوێن خۆ بۆ كوشتنا وی ڤەشارتی ببینن ، وبەرف مالا (ئەبو بەكری) رێكەفت كو بەری هنگی دو هەسپ حازركربوون بۆ خۆ وپێغەمبەری (س.خ) ئەوبو ب دوقولی ژ مال دەركەفتن و ب شارەزایەك كو (ئەبو بەكری) بكرێ گرتبوو بۆ هندێ دارێكا مەدینێ نیشا بدەت جودا ژوێ رێكا كو قورەیشیان دزانی دا كو ئەو بێ باوەر رێكا وان نەزانن.

پێغەمبەر و(ئەبوبەكرێ) هەڤالێ وی ل سپیدەهیا رۆژا پێنج شەمبی رۆژا ئێكێ ژ هەیڤا رەبیعا ئێكێ ژ مەككەهێ دەركەفتن.

دوی دەمیدا ژیێ پێغەمبەری(٥٣) پێنجی وسێ سال بوون .

گرنگترین كارێن پێغەمبەری ل مەدینێ:

هەر دگەل گەهشتنا پێغەمبەری(س.خ) بۆ مەدینێ،بزاڤا هندێ دكر كو دڤێ قووناغا نوی یا بانگەوازیێ دا ب وی كارێ دكەڤیتە سەر ملێ وی رابیت كو ئارمانجا وی ریكخستنا مسلمانان و بنیات دانانا دەولەتا ئیسلامێ بوو كو ل سەر بنیاتەكێ موكم دامزرانت ئو هەمی مەرج وپێدڤیێن ئەڤێ ئارمانجێ دابین بكەت .

گرنگترین ئەو بناغێن کو دەولەت ل سەر دامزراندی، دڤان کارێن سەرەکی دادهێتە دیتن کو ئەڤەنە

ئێک/دروستکرنا مزگەفتان :

پێغەمبەر درێکا مشەختبوونێ دا بۆ مەدینێ ، دەمێ کو ژڤی باژێری نزیك بووی گەهشتە گوندێ (قوباء) کو دو فەرسەخا مەدینێ دویرە، ل وێرێ دگەل (ئەبوبەکری) خوّدا لایەکی وچوار روژا تێدا مان ، ل دەسپێکێ مزگەفتەك دروست کر کو ب مزگەفتا (قوباء) دهێتە نیاسین .

پشتی ڤی گوندی درێژی ب سەفەرا خودا هەتا کو گەهشتیە مەدینێ ، کارێ ئێکێ ژی کو ل وێرێ ئەنجامدای دروستکرنا مزگەفتێ بوو کو ب هاریکاریا موسلمانێن مشەختبووی وموسلمانێن پشتەڤان (کو خەلکێ مەدینێ بوون) دروست کر، هەژی گۆتنێ یە کو پێغەمبەری ب خوّ پشکداری دکارێ دروستکرنا ڤێ مزگەفتێ دا کر. گەلەك پێڤە نەچو ئەو مزگەفتا ل دەسپێکێ ب شیوەکێ سادە وساناهی دروستکری بوو مەلبەندەکێ روحی ژبەر ئەنجامدانا نڤێژو هەر پەرستنەکا دی.

هەر وەسا بو فەرمانگەهەکا رامیاری ولەشکری و دسنیشان کرنا پەیوەندیێن دەولەتیێ ل نافخوّو ژ دەرڤە و بوّ گریّدانا کوّر وسمینارا وکومبوون وگەنگەشە ودان وستاندنان دەربارەیێ بابەتیێن گرنگ.

دوو/ دروستکرنا برایەتیێ دناڤبەرا مشەختبووان وپشتەڤانان :

پیّنگاڤا دوویێ یا پیّغەمبەری (س.خ) ل مەدینێ چارەسەرکرنا ئەو قەیرانا دارایی و ژیاریێ بوو کو ژ ئەنجامێ ب جە هیّلانا مالٚ وحالیێن خوّ نك مشەخت بوویێن مەککەهێ ، ب مەرەما ریّکخستنا پەیوەندیێن کومەلایەتی وتاکو دلٚێ وان نەمینن کو بتنێ ئەو بێ مالن پیّغەمبەری فەرمان دا کو هەر مشختبوویەك وپشتەڤانەك ببنە برایێن ئێك ژ پیّخەمەت خودێ . بڤێ چەندێ ئێکەتیا موسلمانا دێ موکمتر و ریّزیێن وان دێ دپەیت تربن .

سێ / پەیرەو دەستوور و(پەلٚگەنامە):

گرنگترین پیّنگاڤە د میّژوویا ئیسلامێ دا،ل مەدینێ پیّنگاڤا سییێ یا پیّغەمبەری (س.خ) دارشتنا بەلٚگەنامەیەکێ بوو بوّ ریکخستنا پەیوەندیان دناڤبەرا ئەندامێن جڤاکێ موسلمانا ژلاییێ مشەختبووا وپشتەڤانان ڤە ، ژلایەکێ دی ڤە دناڤبەرا موسلمانان وئەو جڤاکیێن دی کو ل مەدینێ خوّ جهبووین ب تایبەت ژی جوّهی وڤێ بەلٚگەنامێ چەند خالیێن زوّر گرنگ تیّدابوون ، کودشییێن ب کورتێ هندەك ژ بەندیێن وێ بیّخینە بەر چاڤ :

١-ئێکبوونا نەتەوا موسلمانان بێ جوداهی.

٢- پارستنا هەر کەسەك وتەخەیەکێ کو بڤێت بتەناهی ب هاریکاري دگەل موسلمانان بژین ، وقەدەغەکرنا هەر جۆرە ستەمەکێ ژ دەر حەق وان .

٣-پێدڤی یە موسلمان ونەموسولمان هاریکاری ئێك بن وپشتا ئێك و دوو بگرن بۆ دویرئیخستنا هەر مەترسیەکا ل سەر دەولەتێ ،هەر وەسا هەر دوولا پێدڤی یە پشکداریێ دخەرجیا شەرا دا دابکەن ئەگەر روویدا .

٤- موسلمان ونە موسولمان، نابیت دوژمنێن دەولەتێ ب پارێزن وهاریکاریا وان بکەن.

٥- پێدڤی یە دەولەت ، هەر نە موسلمانەکی سەربێخت ئەگەر کەفتە بەر زولم و زورداریێ ودەست درێژی ل سەر هاتە کرن وەکی چەوا موسولمانا سەردئێخت ودپارێزیت .

٦- چ کەس ب تاوانا کەسەکێ دی ناهێتە گونەهبارکرن .

<u>راهێنان</u>

پێنگاڤا سەرەکی یا پێغەمبەری (س.خ) دارشتنا دەستووری بوو دەستوور چیە ؟ (دان وستاندن دڤی باریدا بیهێنە کرن

هەلویستێ جوهیان :

جوهیێن مەدینێ و دەوروبەران گەلەك پێ نەخوش بوون ژ هاتنا پێغەمبەری بو ڤی بازێری وئێكبوونا رێزێن موسلمانان وئاشتبوونا هەر دوو هوزان(ئەوس وخەزرەج) ل سەر دەستێ پێغەمبەری (س.خ) كو بەری ئیسلامێ گەلەك هەڤرك و نەیار بوون ، جوهی ژ سەروماڵێ خو نەدترسیان پشتی كو ئەوێ سوز وپەیمان داینێ ل دیڤ باوەرناما مەدینێ كوپێغەمبەری (س.خ) دەرئێخست بوو ، بەڵێ ترسا وان ئەوبوو كو ئیسلام ل ناڤ وان بەلاڤەببت وپلە وپایێن وان بهێنە خوارێ.

ژبەر ڤێ چەندێ چەند رێكەك ب كار ئینان ژبو بەرهنگاریكرنا پێغەمبەری وپەیاما وی وەك پروپاگندە درەوپێڤەنان وپیلان گێران وئاژاوە (فتنە) دناڤبەرا ئەوس وخەزرەج دا وهەولدان بو ساغكرنا دوژمنایەتیا بەری موسلمانبونا وان.

بەرگری كرن ژئیسلامێ :

خودایێ مەزن رێك دا پێغەمبەری وموسولمانان كو شەری بكەن ، ل دویڤ ئایەتا پیروز **((أذن للذين يقاتلون بأنهم ظلموا وأن الله على نصرهم لقدير * الذين أخرجوا من ديارهم بغيرحق * ألا أن يقولوا ربنا الله))**

ئەڤ رێك پیدانە ژی ژبەرهندێ بوو كو زولم ل موسلمانان هاتیە كرن ل سەر ولات وماڵ وحاڵێ وان دەرئێخستبوون ب نەحەقی ، هەر ژبەرئەوێ بوو كو بتنێ ئەوان خودایێ خو ب پەروەردە كارێ خو دزانی.

چەند نەموونەیەك ژ شەرێن سەردەمێ پێغەمبەری(س.خ) :

پشتی ئاكنجیبونا پێغەمبەری (س.خ) ل مەدینێ ودامزراندنا بناغێ دەولەتێ ، زنجیرەیەكا شەر وپێگدادانان دناڤبەرا موسلمانان ژلایەكی و قوریشیا وهەڤپەیمانێن ژ هۆزێن عەرەبی ژلایەكێ دی ڤەهاتنە رویدان ژوانان ژی :

١- شەرێ بەدرێ مەزن (٢ك) :

ئەو شەر بوو كو ل رۆژا ١٧ێ هەیڤا رەمەزانێ دسالا دووێ كۆچی هاتیە رویدان. ئەگەرێ وێ ئەو بوو كو پێغەمبەری(س.خ) هاڤالێن خۆ پالدان بۆ رێگرتنا كاروانەكی بازرگانیێ قورەیشیان لدەمێ ژ شامێ ڤەدگەریان بۆ مەككەهێ . نەب مەرەما شەری بەلكی ژبەر ئەوێ بوو چونكی قورەیشیان موسلمان ژ مەككەهێ دەربەدەر كر بوون ودست ب سەر هەمیماڵ وخانیێن وان دا گرتبوو كو بجە هێلابوون . مەبەست پێ ئەو بوو كو موسلمان بهێنە قەرە بوو كرن ل شوینا ماڵێ وان یێ چوویی ودەست ب سەر كاروانێ بازرگانی دا بگرن كو ئەڤ كاروانە سەر ب ئەبو سوفیانی ڤە بوو .

هەر چەندە ئەو كاروان دەربازبو و ودەستێ مسلمانان نە گەهشتێ كو ژ مشەختبووان بوون ، بەڵێ ئەو لەشكرێ بەری هینگی ئەبوسوفیانی داخاز كری كو ژ مەككەهێ ب هەوارا وان بچن ، هەر رژدبوو ل سەر درێژەپیدانێ وپێشڤە ڤەچوونێ دناڤبەرا هەر دوو لا ل جهەكی دگوتنێ (بەدر) ئەنجامێ ڤی شەری ب سەركەفتنا موسلمانا ب دوماهیك هات .

بڤێ سەرکەفتنا مەزن موسلمانان شیانێن وان بلندتر لێهاتن و باوەریا وان ب خۆ زیدەتر لێهات هەر چەندە وان دزانی ئەڤ سەرکەفتنە ژدەڤ خودای بوو ، چونکی سەرەرای ئەوێ نەهەڤسەنگیا دناڤبەراهەردو هێزا هەی لێ ب سەرکەفتن چونکی بیرو باوەریەکا موکم هەبوو وان دزانی یێن لسەر راستیێ شەري دکەن وبەرەڤانی ژخۆ دکەن .

٢- شەرێ ئوحد(٣ک):

ئەڤ شەرە ل رۆژا شەمبی ١٥ی هەیڤا شەوالێ ل سالا سیێ کۆچی هاتە رویدان ، ئەگەرێ وی ژی ئەو بوو کو قورەیشیان دڤیا تولا شکەستنا بەدر ڤەکەن ، ژبەر کو ئێکسەر پشتی بەدرێ ، هەمی کەڤتنە خۆ ئامادەکرنێ وهێز و کەرەستە کومکرن بۆ رویب ریبوونا پێغەمبەری وهەڤالێن وی .

ئەوبوو (٣٠٠٠) سێ هێزارکەس ب وپشتەڤانیا هژمارەك ژ هەڤپەیمانا برێ کەفتن کو حەفت سەد ژوان زری پوش ودوسەد سووارێن هەسپان.وهەڤدەئافرەت دگەلدا بوون کو ئێك ژوان هندا کچا عوتبەی هەڤژینا ئەبو سوفیانی بوو کو بابێ وێ ل شەرێ بەدرێ هاتبوو کوشتن وبۆ تولوڤەکرنێ هاتبوو.

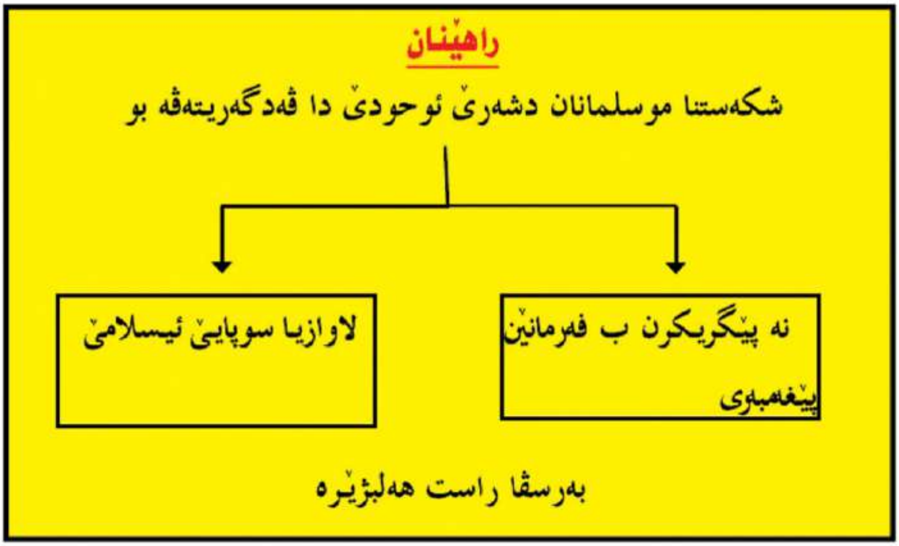
هەر چەندە ژمارا موسلمانان هزار کەس بوون بەلێ ب رێکێ ڤە (٣٠٠) کەسی ژێڤەبوون کو ژ کەسێن دو روی بوون ب سەکردایەتیا (عەبدولا کورێ ئەبی سەلول) بڤێ چەندی ٧٠٠ کەس مان .

هێزا موسلمانان بەرف مەیدانا ئوحدێ برێ کەفتن ، پشتا وان ل چیایی ئوحد بوو وسینگێ وان ل دوژمنی بوو .

شەری دسپێکر وموسلمان سەرکەفتن ، ژ بتپەرستان ژی ژمارەك ژێ هاتنە کوشتن وئەوێن دی ژی پاشڤە چون ، دەمێ (کەتیبا) کڤان هاڤێژێن موسلمانان کو ژلایێ جیایێ ئوحدێ سەنگەرگرتبوو، ئەڤ دیمەنە دیتین هوسا زانی کو شەر ب دووماهی هات وپێدڤی ناکەت ل جهێن خۆ بمینن ، ژبەر هندێ پتریا وان هاتنە خارێ بۆ ناڤ میدانا شەری ژبو کومکرنا ئەوی کەلوپەلێ وتڤاقێ دوژمنان ل دویف خۆ هێلای.

دەمێ کوهێزەکا بتپەرستا دیتی کو هێزا موسلمانان لای چیایێ ئوحودێ بجه هیلایە ، ل پشت وانرا زڤرین وهێرەشەکا دەملدەست کرنە سەر وشیان هەرزوی ئەنجامێن شەری دبەرژەوەندیا خۆ دا ئێك لان وحەفتێ کەسان ژ موسلمانان بکوژن کو دناڤ واندا حەمزەیێ کورێ عەبدولموتەلیبی بوو مامێ پێغەمبەری .

ئەڤجا ئەگەرێن سەرەکی یێ ڤێ شکەستنا موسلمانان د شەرێ ئوحودێ دا ڤەدگەریتەڤە بۆ نەپێگرییا وان ب فەرمان وشیرەتێن پێغەمبەری(س.خ) ڤیانا وان بۆ مالی ودەستکەفتێن شەری (الغنائم)

رێکەفتنا حودەیبییە (٦ك) :

ل سالا شەشێ مشەختی پێغەمبەری(س.خ) دڤیا سەرەدانا مەککەهێ بکەت بۆ بجهئینانا (عومرێ) (ئەڤەژی : سەرەدانا کەعبا پیرۆز ولدۆر زڤرین نە ل وەرزێ حەجێ) ئەڤەژی ب هەڤالینیا (١٤٠٠) کەسان ژ هەڤالێن وی ل هەیڤا (ذو القعدة) کو ئێکە ژوان هە یڤێن شەرکرن تێدا قەدەغەیە وپیرۆزیا خۆ یاهەی بریکەفتن ، بو وێ چەندێ کو خەلکێ مەککەهێ تێبگەهن کو ئەوبۆ شەری نەهاتینە . بەلێ قورەیشی ئامادەنەبوون کو رێکێ بدەنێ دا (عومرا) خۆ بکەن ، وپشتی دان وستاندنێ دناڤبەرا شاندێ قورەیشیان ب نوینەریا (سوهەیلی کورێ عەمر) وپێغەمبەری(س.خ) گەهشتنە ریککەفتنەکێ کو ب(رێکەفتنا حودەیبییە یاناڤدارە) کو جهەکە سێ میلا بۆلایێ باکوري ژ مەککەهێ دویرە.

ناڤەرۆکا وێ ژڤان خالان بوو:

١-راوەستانا شەری دناڤبەرا هەردو لا بۆ ماوێ دەه سالا.

٢-دڤێت محەمەد هەر کەسەکی ڤەگرنیت ژ قورەیشیان کو بێ ئاگەهداریا سەرپەرشتکارێ خۆ موسلمان بووی.

٣-هەر موسلمانەك ئەگەر رێزێن ئیسلامەتیێ بجهێلیت. قورەیش یا پابەندنینە ب وی ڤەگرنە ڤە بۆ لایێ محەمەدی.

٤- هەر کەس ولایەنەکی ماف هەیە کو ببیتە هەڤپەیمانێ قورەیشیان یان ژی ببیتە هەڤپەیمانێ محەمەدی.

٥-محەمەد وهەڤالێن وی پێدڤیە ئەڤ سالە ڤەگرنە ڤە و(عومرێ) نەکەن بە لکو ل سالا بهێت دا بۆ وان ماف هەیە کو بیهێنە ناڤ مەککەهێ وماوێ سێ رۆژا تێدا بمینن. وژبلی شیرێ دناڤا کاڤلانکێدا چ تشتێ دی ڤێ نەبن .

پەیوەندی کرنا پێغەمبەری(س.خ) ب پاشا و دەست هەلاتدارێن سەردەمێ خۆ:

ژبەر کو ئایینێ ئیسلامێ پەیامەکــا تایبەت نینە ب عەربان ڤە بەلکو لدویف چەندین ئایەتێن قورئانا پیرۆز بۆ هەمی خەلکی یە بێ جوداهیا رەنگ ونڤش وئەزمانان :((وما أرسلناك الآ كافة للناس بشيرا و نذيرا))((قل ياأيها الناس انى رسول الله اليكم جميعا)).بڤی رەنگی پێغەمبەری چەندین نامە ب دەست نڤێسینا نڤیسەرێن خۆ هنارتن بو پاشا ومیر ودەست هەلاتدارێن وی سەر دەمی وەکو(هەرقەل)قەیسەرێ رۆمێ و(ئەبروێز) کیسرایێ فارس و(نەجاشي) پاشایێ حەبەشە و(مقەوقەس)مەزنێ قوبتیان (مەسیحیێن) مسرێ ومیرێ بەحرەین ومیرێن عومان وپاشایێ یەمەن . کو ناڤە رۆکا تێکرایی یا وان نامان داخوازکرن بو وڤ ڤان دەست هەلاتداران کو بهێنە ناڤ ئایینێ ئیسلامێ.

فەتحا (ڤەکرنا)مەککەهێ (٨ك):

هەر وەك بەری نوکە بەحسکری رێکەڤتنا حودیبییە دەلیڤەدا هەردو لایان : قورەیشی ومحەممەد ل دروست کرنا هەڤپەیمانەکێ ل گەل هەر هوزەکا عەرەب. ئەوبوو (بەنوبەکر) بوونە هەڤپەیمانێن قورەیشیان و(خوزاعة) بۆ نەهەڤپەیمانێن پێغەمبەری. ودڤێ سالێدا (٨ك) ، هۆزا بەکر دەست درێژی کرە سەر خوزاعە ونزیکی بیست کەسان ژێ کوشتن ، وقورەیشیان هاریکاریێن چەکی ودارایی دانە هۆزا بەکر . ل دەمێ کو ئەڤ دەنگ وباسە گەهشتینە پێغەمبەری زۆر تورەبو وخۆ ئامادەکر بۆ شەرێ قوریشیان بەلێ ئەڤ کارە ب نهێنی ڤە بوو بۆ ئەو کەسێن کو دێ ب رێکەڤن .

نه‌کو قوره‌یش خوّ ئاماده‌بکه‌ن وخوین برژیت وکوشتن روبده‌ت ل بازیّریّ مه‌ککه‌ها پیروّز .

پیّغه‌مبه‌ر ب هه‌ڤالینیا ده‌ه هزار که‌سان ژمه‌دینیّ ده‌رکه‌ڤتن به‌رڤ مه‌ککه‌هیّ چوون ودریّکیّدا هژماره‌ك ژ هوّزیّن عه‌ربان گه‌هشتنیّ ، ده‌میّ کو نزیك بوین ژ بازیّریّ مه‌ککه‌هیّ قوره‌یشی زوّر ترسیان ژ تولڤه‌کرنیّ به‌لیّ پیّغه‌مبه‌ری ئاکنجییّن بازیّری پشت راستکرن کو ئه‌و د ئازادن ودیّ لیّ بوّریت سه‌ره‌رای وان هه‌می تاوانیّن کو ده‌رهه‌ق پیّغه‌مبه‌ری وموسلمانان ئه‌نجامداین هه‌رژ ئازاردان وگرتن وده‌ربه‌ده‌ر کرنیّ ودا برینیّ .

حه‌جا خاتر خاستنیّ (١٠ك):

حه‌جا خاتر خاستنیّ ئیّکه‌م حه‌ج بوو کو پیّغه‌مبه‌ری دژیانا پیّغه‌مبه‌رایه‌تییّدا ب ئه‌نجام دای ،ئه‌وژی ل سالا ده‌هیّ مشه‌ختی بوو .

ده‌میّ موسلمانان گوهلیّ بووی کو پیّغه‌مبه‌ری ئنیه‌ته دویّ سالیّدا حه‌جیّ بکه‌ت ، ژ هه‌می لاییّن گزیرتا عه‌ره‌بی به‌ره‌ڤ مه‌ککه‌هیّ چوون دا کو پشکداریێ دگه‌ل بکه‌ن ، کو ژمارا وان ژسه‌ده هزاران زیّده‌تربوو .ئه‌وا کو گرنگ دڤیّریدا ئه‌وگوّتار بوویا کو پیّغه‌مبه‌ری بوّ ئامه‌ده‌بوویان خواندی کو دوماهیك وه‌سیه‌ت وشیره‌ت بوون جونکو هیّشتا سال تمام نه‌بووی چو به‌ر دلوڤانیا خودیّ .

ئه‌وا کو پتر دا کوتی ل سه‌رکری پیّکهاتبوو ژ هاندانا موسلمانان ل سه‌ر پیّگری ب شه‌ریعه‌تا ئیسلامیّ ونه‌زڤرین بوّ سه‌رده‌میّ نه فامیی وحه‌لال نه‌کرنا خوینا ئیّك ودو ونه‌خارنا مالیّ ئیّك ودو ب هیچ شیّوه‌کی، هه‌ر وه‌سا داخاز ژیّکرن کو مافیّ ئافره‌تان بپاریّزیّن وب باشترین شیّوه ره‌فتاریّ دگه‌ل بکه‌ن . وبیرا موسلمانان ئینا کو ئه‌و هه‌می هاریکاریا ئیّك دوو بکه‌ن وپیّدڤیه ل دویڤ ب قورئانا پیروّز وره‌وشتیّ پیّغه‌مبه‌ری بچن.

پرسیار :

١– نیمچە گزیرتا عەرەبی دکەڤیتە کیش ژ بەشێ ئاسیا ؟

٢– بۆچی زۆر جاران بەری ئیسلامێ کێشە وشەر د ناڤبەرا هوزێن عەرەبان دا رویددا ؟

٣– پێغەمبەری ل دەسپێکا لاواینیا خۆ چ جۆرێ کاری دکر ؟

٤– بانگەوازیا ئیسلامێ ب چەند قوناغان دا دەرباز بوویە ؟

٥– بۆچی حەبەشە هاتە هەلبژارتن بۆ مشەخت بوونا موسلمانان بەرەڤ وی وەلاتی؟

٦– گرنگترین پێنگاڤێن ، پێغەمبەری(س.خ)ل مەدینێ چ بوون .

بەندێ دوێ

دەولەتا ئیسلامێ ل سەردەمی خەلیفێن راشدیندا

(١١ك-٤١ك/٦٣٢-٦٦١ز)

پشتی وەغەرکرنا پێغەمبەری (س.خ) (١١ك/٦٣٢ز) سیستەمەکی فەرمانداریا نوی ل دەولەتا ئیسلامی پەیدا بوو، ئەو ژی سیستەمێ خەلافەتێ بوو ، بۆ سەرۆکاتییێ ژ ئەگرێ هاتنا چار خەلیفان ئیك ل دویڤ ئێك ل دەولەتا ئیسلامی دا ل سەر ریبازا پێغەمبەری (س.خ) کۆ فەرمانرەوایی کر وەکی (ئەبو بەکرێ سەدیق) و(وعمەرێ کورێ خەتاب)و(وعوسمانێ کورێ عففانی) و (وعەلی کورێ ئەبی تالب) خودێ ژوان رازي بیت ، ب هەول وشیانێن وان خەلیفان سنۆرێ دەولەتا ئیسلامی بەرفرەهی ب خۆ ڤەدیت ، پەیاما پیرۆزا ئیسلامی ژ دەرڤەی نیمچەی گزیرتا عەرەبی بلاڤ کر .

ئەبو بەکر سەدیق (خودێ ژێ رازی بیت)

(ئەبو بەکر عەبدوللا کوری ئەبی قوحافە عوسمان کوری عامر تمیمی) ب دو سالان پشتی (سالافیل) ل مەککەهێ ژ دایك بوویە .

ئەبو بەکر سەدیق هەڤالینی دگەل پێغەمبەری(س.خ) هەبوو ، بەری کۆ سرۆش (وحي) ژ لاي خودیڤە بگەهیتێ ، وی دەمی پەیاما پیرۆزا ئیسلامێ گەهشتیە پێغەمبەری(س.خ) ئەبو بەکر ئێکەمین کەس بوو کو باوەری پێ ئینای ومسلمان بووی.

ئەبو بەکر بەری مسلمان ب بیت کارێ بازرگانی دکر.

وەرگرتنا خەلفەیێ

دەمێ پێغەمبەری ل سالا ١١ك/٦٣٢ز وەغەرکری،دەولەتا ئیسلامی پیدڤی ب کەسەکی بوو کۆ جهی وی بگریت وکاروبارێن دەولەتا ئیسلامی ل سەر رێبازا وی ب ریڤەببەت ، وێ پەیاما بیروز ب گەهینته بەربابان، ئەو بو موسلمان ل مەدینێ ب پشتەڤان ومشەخەت بوویاڤە گفتی د اکو ئەبو بەکرێ سەدیق دەست نیشان کەن بۆ خەلیفێ پێغەمبەری (س.خ)وب دگوتنە ڤێ گفتێ ژی (گفتیا تایبەت) چونکە یاتایبەت بوو ب چەند هەڤالێن پێغەمبەری ڤە(س.خ) کۆ ل (سەقیفەی بەنی ساعدە) ودیار کرنا ئەبو بەکر بۆ خەلافەتێ ل دەمێ وەغرنا پیغەمبەری بوو(س.خ).

گۆتارا ئەبو بەکرێ سەدیق
(خودێ ژی رازی بێت)

پشتی کو مسلمانان ئەبوبەکرب خەلیفێ پێغەمبەری (س.خ) دانای بۆ ب ریڤەبرنا کاروبارێن دەولەتا ئیسلامی، ئەبو بەکری ژی گۆتارەکا گرنك بۆ وان گۆت (گەلی خەلکی ئەز ب فرمانا هەوە هاتیمە دانان وئەز هەوە هەمیا پاشتر نینم ، ئەگەر ئەزێ باش بم هاریکاریا من بکەن ، وئەگەر خرابیم من راست بکەن ،راستی پاڤژیە ودروەوژی نە پاڤژی یە، ل نك من یێ ب هێزە بێ هێزێ هەوە و ئەو مافی ژێ هاتیە وەرگرتن دێ بۆ وێ ڤەگەرینم ئەگەر خودی حەز بکەت ، ئەڤێ بهێز لای من یێ بێ هێزە هەتا ئەو مافێ وی بری ماڤی وی ژێ وەربگرم ئەگەر خودێ حەز بکەت ، هەر نەتەوەك شەری درێگا خودێدا بهێلیت (جهاد) خودێ دێ وان سەرشۆر کەت ، گوهداریا من بکەن دا ئەزژی گوهداریا خودێ پێغەمبەری بکەم ، وئەگەر دژی بیرو رایێن خودێ وپێغەمبەری بم ئێکسەر دژی فەرمانێن من بن .

دەولەتا ئیسلامێ ل سەر دەمێ خەلیفە

ئەبو بەکرێ سەدیق (خودێ ژێ رازی بیت)

پێغەمبەر (س.خ) د دەولەتا ئیسلامی دا هەول ددا کۆ نفش پەرستی وعەشیرەتی ل دناڤبەرا موسلمانان نەهێلیت ، گەلەك جارا قورئان خوین بۆ وان عەشیرەت وهۆزان دهنارت ئەوین باوەری پێ ئینایین ، بەلێ بنە مایێن ئاینێ ئیسلامێ تنێ نەگەهشتبوون، زەلامێن خۆ هنارتن بۆ کومکرنا زکاتێ ل دیف بنە مایێن ئاینێ ئیسلامێ ، پەیوەندی دناڤبەرا پێغەمبەری(س.خ) ووان هوزا پەیوەندیەك بوو کۆ ل سەر ئاستی کەسایەتیا بوو نەکە ل سەر ئاستێ ئاینی بوو وی دەمی کوپێغەبەری وەغرەکری(س.خ) ، وان هۆزان هوسا دزانی کو ئایین داوی هات ، ئەڤجا کۆ بەشیکی زورا وان هوزا ل نیمچەی گزیرتا عەرەب ل ئاینێ ئیسلامی لێڤەبوون ب دمیژوویا ئیسلامیدا ناڤێ وان ب بزاڤا لێڤەبوویان هاتیە .

هەندەك کەسان ژ زەلام وئافرەتان خۆ دیار کر وبانگەوازیا پێغەمبەرایەتیێ ، ئەوێن لێڤەبووین پالدان بۆ دژایەتی کرنا ئاینێ ئیسلامێ ژوان ژی (موسەیلەمەی کەذاب و ئەسوەد عەنسی وعەلقەمە ی کوری سلاقە وطلیحة بنت خویلد الاسدي ....وگەلەکێن دی).

خەلیفە ئەبو بەکرێ سەدیق (خودێ ژێ رازی بیت) پشتی داوستاندن دگەل موسلمانان وسەر کردێن لەشکری بریار دا کۆ ب دژواری بەرسینگێ وان بگرت ،سەرکردایەتیا لەشکری دا دەستێ خالد کوری وەلیدی سەرکەڤیت ودەولەتا ئیسلامی ژ مەترسیا وان بپارێزیت .

هۆکارێن بزاڤا لێڤەبوویان

بزاڤێن لێڤەبوویان ل سەر دەمێ خەلیفە ئەبو بەکر سەدیق (خودێ ژێ رازیبیت) پەیدابوون بەلێ ئەڤ رویدانە ب ژنشکەکێڤە(مفاجیٔ) نە بوو بەلکی ئەنجامێ کومەکا هوکاران هاتیە،وەکو:

١- عەرەبێن نیمچە گزیرتی شانازی ب هۆزایەتییێ دکر ، دەمی کو ئاینێ ئیسلامێ بەلاڤ بووی هەڤرکی ودەمارگیری(عەصەبیەت) دگەل وەغەرکرنا پێغەمبەری(س.خ) جارەکا دی نەهێلا.

ئەو عەرەب لێڤەبوون وزڤرینە ڤە بۆ رەوشت و تیتالێن خۆ یێن کەڤن و وەسا هزرکرن کو ئایینێ ئیسلامێ ب دویماهی هات .

٢- هندەك هۆز هەبون پشتەڤانێن پێغەمبەری (س.خ) بوون ل سەر ئاستێ پەیوەندیێن مرۆڤاینی وسیاسی ، بەلێ دەمێ کو پێغەمبەری (س.خ) وەغەرکری ئەو پەیوەندی وپشتەڤانی بۆ ئیسلامێ نەمان .

٣- زکات دان هوکارەکێ گرنگ بوو بۆ لێڤەبوویان ب تایبەتی ل دەڤ هۆزێن یەمەنێ ویەمامێ ، هۆزا (بەنی تمیم) ئامادەبوونا خۆ راگەهاند کودێ هەر موسلمان مینن ب مەرجەکێ کو زکاتێ نەدەن.

ژناڤبرنا بزاڤێن لێڤەبوویان

خەلیفە ئەبو بەکر سەدیق (خودێ ژێ رازبیت) هەر ژ دەستپێکا سەر هلدانا بزاڤێن لێڤەبوویان وەسا هزرکر کو ئەڤ بزاڤەمەترسییە بۆ سەر دەولەتا ئیسلامێ ، ئەڤجا هەولدا ب دو رێکا بۆ ژناڤبرنا بزاڤێن لێڤەبوویان

١/ل دەست پێکێ ب کارێ دبلۆماسی دەست پێکر ، وەکی هنارتنا هندەك ژ شاندێن خۆ بۆ دەڤەرێن جود جودا ل نمچە گزیرتا عەرەبی، داخاز ژ لێڤەبوویان کر کو بزڤرن ڤە بۆ ناڤ جڤاکێ ئیسلامی و ل بن ئالا یێ ئیسلامێ .

٢/ ئەڤ رێکەژی پێکهاتبو ژ ئامادەکرنا لە شکری و وديار کرنا سەر کردێن وان، ئەڤ هێزە ژ (١١) لەشکرا پێکاهاتبوو، ئو هەرسەرکردەکی لەشکری دەڤەرەك ژ نیمچە گزیرتا عەرەبی هبۆ دانابوو بۆ ڤەگراندنا وان بۆ بن ئالایێ ئیسلامێ .

پشتی چەند شەرەکێن ل دویف ئێك ، خەلیفێ ئیسلامێ شیا سەرکفتنێ ب دەست خۆڤە بینیت ، و فەگەراندنا پتریا ئەو دەڤەرێن ل ژێر دەست هەلاتا لێڤەبوویان د دەمێ شەریدا بو بن دەستێ ئیسلامێ زڤراندنە ڤە

ئەبو بەکر ل سالا ١٣ ی مشەختی(وەغەر کر).

عومەرێ كورێ خەتابابی (خودێ ژێ رازی بیت)

(١٣ك-٢٣ ك / ٦٣٤-٦٤٤ ز)

ناڤێ وی عومەرێ كورێ خەتابی كورێ نوفەلە ،ب عودەیێ كورێ كەعبی دگەهیتە پێغەمبەری (س.خ) بنەمالا عودەی هۆزەك بوو ژ قورەیشیا وبابێ عومەری كەساتیەكا دیار وبەرچاڤ د ناڤ قورەیشیا دا هەبو .

عومەرێ كورێ خەتابی بەری ئیسلام بووناوی خاندن ونڤیسین ب دروستی دزانی ، گەنجاتیا خو ب شڤانی ل دەڤ بابێ خو بۆراندیە ، د ژیێ ٢٦ بیست وشەش سالییێدا موسلمان ببوو، پێغەمبەری(س.خ) ناس ناڤێ (الفاروق) دانایە سەر ، ژبلی ناسناڤێ (ئەبو حەفس) . د ماوێ خیلافەتا عومەرێ كورێ خەتابی دا (خودێ ژێ رازی بیت) فتوحاتێن ئیسلامێ دەسپێكریە ، پرانیا جهێن دەور بەرێن حیجازێ رزگار كرینەوسنۆرێن دەولەتا ئیسلامی ل سەر كیستێ دەولەتا بێزنتینیا وساسانیا بەرفرەهبووینە.

گرنگترین كارێن لسەر دەمێ خەلیفە عومەرێ كورێ خەتابی

رێكخستنو وەراركرنا دامو دەزگەهێن دەولەتێ ، هەر چەندە لسەر دەمێ خەلیفێ ئێكێ ئەبو بەكری بزافێن ب بەرفرەهكرنا دەولەتا ئیسلامێ دەسپێكریە ، بەلێ د سەر دەمێ خەلیفە ، عومەرێ كورێ خەتابیدا گەهشتە گۆپیتكا بەر فرەهبوونێ ، بەری بەرفرەهبوونادەولەتا ئیسلامێ شام وعیراق وكوردستان وئیران ومسر ژی ب خو ڤەگرت ، ژبەر بەرفرەهبوونا دەولەتا ئیسلامێ وەسا دخاست كو سیستەمەك هەبیت بۆ رێكخستن وەراركرنا دام ودەزگەهێن دەولەتێ ، ژبەر گەهشتنا شارستانیا ئیسلامێ ب شارستانیا نەتەوەێن دیتر برێكیا وێ

سیاسەتێ ، ئەڤێ ژی وەکو کو موسلمان لسەر ئاخا نەتەوێن دیتر خوجهبن وئەو ژی تێکەلی شارستنانیائیسلامێ بن ، چ ژبەر موسلمان بوونێ یان ژبەر دانا باجێ.

١-رێکخستنا بارێ ژیارا سەربازا وجهێن رزگار کری:

سەربازێن دەولەتا ئیسلامێ پێ خەمەت بلندکرنا ئالییێ ئیسلامێ وبەلاڤکرنا ئاینێ پیرۆزێ ئیسلامێ خەبات دکر لسەر دەولەتێ بوو کو رەوشا ژیارا وان رێك بێخیت وپێدڤیێن وان دابین بکەت.

٢-رێکخستنا دیوانا وموچێن سەربازا:

لگەل بەرفەرهبوونا سنۆرێن دەولەتا ئیسلامێ ، ژبەر سیاسەتا فرە خوازییێ، سەرروەت ،و سامانەکێ زۆر د دەولەتا ئیسلامیدا کۆمبوو ، ب تایبەتی ل عیراقێ، کو خزینا ساسانیا کەفتە دەستێ موسلمانا ، بگرە ژ زێر و زیڤ وچەکێن بها گرانێ‌ن ئافرەتا وقوماش وجل وبەرگێن نایاب و ئەوی سەروەت وسامانی پێویستێ ب هندێ هەبوو رێك بهێتە رێك ئێخستن، ب سیستەمەکێ عادیلانە دادپەروەرانە بسەر سەر بازادا بهێتە بەلاڤ کرن . چونکە سەر بازا چ کارێن دی نەبوون ، بۆ دابینکرنا ژیارا خۆ ، ژبەر هندێ رێڤەبەریا دارایی ودیوانا سەربازا هاتە دانان.

خەلیفە عومەر ئێککەمین کەس بوو ، کو ناڤێ سەربازا د دیوانا سەربازیدا تۆمارکری ومووچەوهاریکاري بۆ ڤەبڕی .

٣- سيستەمێ دارايی :-

ئەڤ سیستەمە خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی (خودێ ژێ رازی بیت) دامەزراند ، سیستەمەکێ دادپەروەرانە ودروست وگونجای بوو، لپەی پێویستیا نەتەوێن کو تێدا دژیان ، ژێدەرێ داد پەروەریا وی قورئان وفەرموودێن پێغەمبەری (س.خ) بوون .

لگەل زێدەبوونا سەروەت و سامانێ دەولەتا ئیسلامی ، وی بارودۆخی وەسا دخواست کو سیستەمەك بهێتە دامەزراندن ژبوریکخستنا داهات وخەرجیا ، خەلیفە عومەری سیستەمەك ئینا بناڤێ (بيت المال) بۆ پاراستنا مال ومولکی وریکخستنا داهاتی وخەرجێن دەولەتا ئیسلامی.

راهێنان
(بيت المال) مال ومولکێ دەولەتا ئیسلامی تێدا دهاتە دپاراستن.
لڤی سەر دەمی کیشك دەزگەه جهێ (بيت المال) دگرت؟

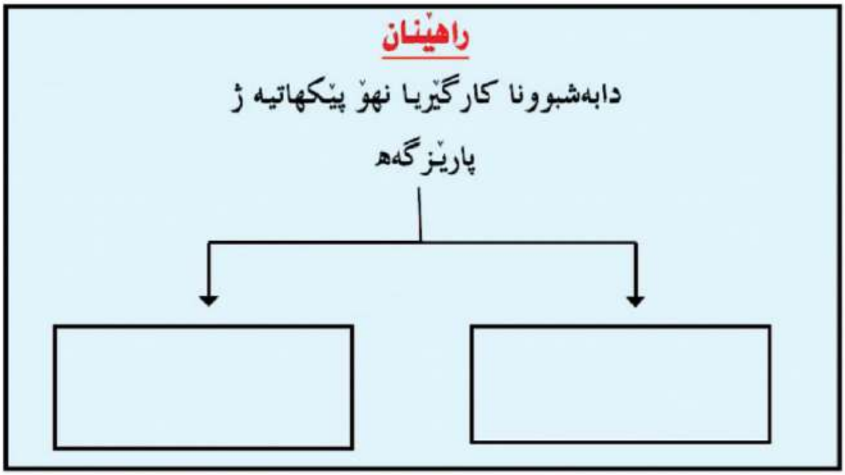
گرنگترین داهاتێن (بيت المال) پێکهاتبوون :-

(الخراج ، الجزية ، الزكاة) جزیە(باجا سەری) ، خەراج (باجا زەڤیێ) .

٤- رێکخستنا کارگێری:-

پشتی بەرفرەهبوونا دەولەتا ئیسلامی ، بتایبەتی لسەر دەمێ خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی (خودێ ژێ رازی بیت) ، دەولەتا ئیسلامی دابەشببوو بۆ چەند یەکێن برێڤەبرنێ، ئەو ژی بو ساناهی کرنا رێڤەبەرنا کاروبارێت دەولەتێ بوویە وەکی چاڤدێریا داهاتی ئێکلاکرنا ئاریشێن جڤاکی.

خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی لسەر هەر ویلایەتەکێ فەرمانبەرەك دانا ،بو برێڤەبرنا کاروبارێن ویلایەتێ،کو دەسهلاتا خەلیفەی وەرگرتبوو و،دگوتنێ (والی)،هەر سێ دەسهلاتێن یاسایی وجێ برێڤەبرن وقەزایی د دەستی دا بوون ، بۆ بجهئینانا کارێن خو پشت ب شیرەت کاران گرێددا .

٥- سالناما کۆچی:

بەری دەرکەفتنا سالناما کۆچی ، خو جهێن نیمچەگزیرتا عەرەبی روودان وکارساتێن خو بکار دئینان بۆ دیارکرنا مێژوویێ ، نموونە سالا فیل وشەرێ فجار دو روودانێن مێژووی یێن گرنگ بووینە ل نیمچە گزیرتا عەرەبی، بەلێ پشتی خەلیفە عومەر (خودێ ژێ رازی بیت) بوویە خەلیفێ پێغەمبەری (س.خ) هزر کر کو دڤێت سالنامەکا تایبەت ب موسلماناڤە هەبێت ، بۆ ڤێ مەرەمێ ئێکەمین روژا مشەختبوونا پێغەمبەری(س.خ) لگەل هەڤالێن وی ژمەککەهێ بۆ مەدینێ ب سالائێکێ یا کۆچی دانا (١ك/٦٢٢ز) وهەیڤا محەرەمێ ب ئێکەمین هەیڤا سالا کۆچی هاتە دانان ، وژبەر وێ چەندێ ژی ئەو مشەختبوون ب سالا ئێکێ دانا ، چونکی سالەکا گرنگ بوو دمێژوویا ئیسلامیدا، ولگەل وێ مشەختبوونێ دەولەتا ئیسلامی ل مەدینێ هاتە دامەزراندن.

٦- داد وەری:

لسەر دەمێ خەلیفە ئەبو بەکرێ سەدیق (١١ك/١٣ك) ، عومەرێ کورێ خەتابی ب داد وەر (قازی) هاتبوو نیاسین ئەو ژی ژبەر کەسایەتیا داد پەروەرا خەلیفە عومەری بوو، کو ئاریشە ئێکلا کرن، دەمێ وعومەرێ کورێ خەتابی وەك خەلیفە هاتیە هەلبژارتن وژبەر شەرێن فرەخوازیێ دەولەتا ئیسلامی بەرفرەه بوو،موسلمان ب نەتەوەیێن دیتر گەهشتن ، گەلەك جارا ئاریشە دناڤبەرا موسلمانا ونەتەوێن دیتر چێدبوون ، ئەڤجا پێویست بوو ئەڤ ئاریشە ب داد پەروەرانە بیهێنە چارەسەرکرن .

چالاکی

((دادوەر نوینەرێ یاسایێ یە))

گرنگترین سالوخەتێن دادوەری(قازی) چنە.....؟

عوسمانێ کورێ عەفانی(خودێ ژێ رازی بیت).
(٢٣-٣٥ك/٦٤٤ـ ٦٥٦ز)

عوسمانێ کورێ عەفانێ ئەبیلعاص، ل مەککەهێ ، پێنجسالا پشتی سالا(فیل) ژدایك بوویە، ب سێ بابا دگەهیتە پێغەمبەری(س.خ)، ژ موسلمانێن بەراهیێ بو ، وی ب زانیارییێن ئایینی وشەرمینییێ ودل پاقژییێ وخێر خوازییێ یێ ناڤدار بوو، وئێك بۆ ژوان(١٠)دەه کەسێن کو مزگینیا بەهەشتێ یێ هاتیە دان.پێغەمبەری(س.خ) کچا خو رەقیا لێ مارکر ، و دەمێ رەقیا مری، پێغەمبەری (س.خ) کچا خو ئوم کەلسوم لێ مارکر ژبەر هندێ ب ناز ناڤێ (ذو النورين) هاتە ناڤکرن.

دیار دێن گرنگێن سەر دەمێ خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی (خودێ ژێ رازی بیت)·

لسەر دمێ خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی، سێ دیاردێن گرنگ دەرکەفتن ، یا ئێکێ شەرێن رزگارکرنێ بوون، یا دوورێ پەیوندی ب کۆمکرنا قورئانا پیرۆز ڤە هەبوو، یا سیێ ژی شەهید بوونا خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی وسەرهلدانا هەڤرکییێ بوو دناڤبەرا لەشکەرێ موسلمانادا.

١/فتوحاتێن ئیسلامی:

ل سالا (٢٥ك/٦٤٥ز) لەشکرەك ژ سەر بازێن شام وعیراقێ ئامادەکر ب فەرماندەیا (حبيب بن مسلمه الفهري) بۆ دژایەتیکرنا رۆمێن بیزەنتی ل باکورێ کوردستانێ وئەرمەنستان وگەهشتنە (عموريه) ل ئاسیا بچووك . ل سالا (٢٧ك/٦٤٧ز) خەلیفە عوسمانی رێ دا ...

(عەبدولایێ کورێ ئەبی سەرح) کو ئەفریقیا رزگار کەت ، ئەوژی شیا بەرەف ولاتێ مەغریب بچیت وتەرابلس رزگار کەت هەتا گەهشتیە سبیطلة (باکورێ بازارێ قەیرەوان) ، هەر ل سەر دەمێ ڤی خەلیفەی ئێکەمین کەشتیگەل (اسطول) ێ ئیسلامی هاتە دروست کرن کو شیا کەشتیگەلێ رۆمێن بیزەنتی ل د دەریا یاناڤەراست بشکێنین وچەند گزیرتێن وەکی قوبرس وررودس رزگار کەن .

٢-کومکرنا قورئانا پیروز :

کومکرنا قورئانێ ژ کارێن گرنگێن سەر دەمێ عوسمانێ کورێ عەفانی (خودێ ژێ رازی بیت) بوون، وکۆمکرن ژی ب ئێك جار نەهاتە کرن ، بەلکی هەموو خەلیفێن راشدی لدویف شیانێن خو پشکداری د کومکرنا قورئانێدا کریە ، لسەر دەمێ خەلیفە ئەبو بەکرێ سەدیق دەسپێهاتەکرن ، وپشتی وەغەرکرنا خەلیفە ئەبوبەکری یا هاتیە کرن ب خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی هاتە سپاردن.
وخەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی (خودێ ژێ رازی بیت) ل شینا ئەبو بەکرێ سەدیق چوو بۆ کۆمکرنا قورئانێ ، ئەڤە ژلایەکی ڤە وژلایەکێ دی ڤە چالاکیێن خەلکی زیدەبوون بو خواندنا قورئانێ وژبەرکرنێ ودیرکەفتن ژ شیان ، ژبەر هندێ خەلیفە عومەری بزاڤ کر کو قورئانێ جارەکا دی کۆمبکەت ، وپشتی شەهیدبوونا خەلیفە عومەری ، ئەو قورئانا هاتیە نڤێسین ل لایێ (حەفسە) کچا خەلیفە عومەری هاتە پاراستن .
وقۆناغا داویێ یا کۆمکرن ونڤیسینا قورئانێ ل سەر دەمێ خەلیفەعوسمان کورێ عەفانی دەسپێکر ، ئەو ژی لیژنەکا چار کەسی پێکئینا کو زمان پاقژ وشارەزاییێن زمانێ عەرەبی بوون، زێدە باری ئەڤێ چەندێ کو کەسێن جهێ باوەریا خەلیفە

بوون ، بو بجهئينانا ئەڤی کارێ پیرۆز ، ئەو ژی (زیدێ کورێ پابتی و(سعید کورێ عاصی) و (عەبدوللا کورێ زبیری) و (عبدولرەحمانێ کورێ حارثی) ی بوون، ومیژوونڤیس درژدن کو ڤێ لیژنێ چار دانە ژ قورئانێ نڤیسینە ، بو بازێرێن سەرەکی و وەلاتێن دەولەتا ئیسلامێ هنارتیە وەکی مەککەهێ وشامێ وبەسرە و کوفە.

٣/ شەهیدکرنا خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی(خودێ ژێ رازی بیت)؛

لسەر دەمێ خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی(خودێ ژێ رازبیت ، هندەك ژ لەشکەرێ ئیسلامێ پشتە رێ بوون وبوونە ئەگەرا شەهیدکرنا خەلیفەی، ئەو ژی ب کارەسەتەکا مەزن ومێژوویا ئیسلامێدا دهێتە هژمارتن کو دبیژنێ (الفتنة الکبری)(فتنا مەزن) .

خەلیفە عەلیێ کورێ ئەبی طالبی

(٣٥-٤٠/٦٥٦-٦٦٠ز)

عەلی کورێ ئەبی طالب (خودێ ژێ رازی بیت) کورێ عوبدولمەنافێ کورێ عبدولموتەلبە پسمامێ پێغەمبەری (س.خ) وئێك بوویە ژ هەڤالێن وی یێن نزیك ، ل باژێرێ مەککەهێ ی ژدایك بوویە ، ئێکەم کەس بوویە د ژیێ سنێلەیێدا موسلمان بووی ، و ل دەسپێکا موسلمان بوونا خو ل مالا پێغەمبەری(س.خ) مەزن بوویە ، ژبەر کو رەوشا ئابوری وژیارا ئەبی طالب یاباش نەبور .

دەمێ پێغەمبەری(س.خ) زانی کو عەرەبێن بێ باوەر بزاڤا کوشتنا وی دکەن ، هەولدا کو باژێرێ مەککەهێ بجهبهێلیت وبەرەف باژێرێ مەدینێ بچیت ، بۆ ڤێ مەبەستێ ژی (عەلی کورێ ئەبی طالب) ی ل هێلا دناڤ جهێن خودا دا کو بزانن پێغەمبەر(س.خ) یێ ل مالا خۆ. د هەمی شەرێن پێغەمبەری (س.خ) بەشداری کرە بتنێ ل شەرێ تەبوك نەبیت ،د پتریا شەرا ژی دا هەلگەرێ ئالایی موسلمانا بوویە .

پێغەمبەری (س.خ) فاتیما کچا خو ل عەلی کورێ ئەبی طالبی مار کریە .

روودانێن سەر دەمێ خەلیفە عەلی کورێ ئەبی طالبی (خودێ ژێ رازی بیت):

دەمێ خەلیفە عەلی کورێ ئەبی طالبی دەسهەلات ژ دەولەتا ئیسلامی وەرگرتی، دەولەت تووشی کێشە وگرفتێن ناڤخو ببوو ژ ئەگەرێ شەهیدکرنا خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی (خودێ ژێ رازی بیت) ژلایەکی ڤە وژلایەکێ دی ڤە والیا سەرووەت و ساما نەکێ زۆر کۆ مکر بوو ژئەگەرێ دەست بسەراگرتنا ئەردێ چاندنێ ولایەتێ ئاییی هەتا رادەیەکی پشت گوه ڤەهاڤێتبوو .

لدەسپێکێ عەلی کورێ ئەبی طالبی (خودێ ژێ رازی بیت) دەست هاڤێتەلادانا ئەو والیێن کو ل سەر دەمێ خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی(خودێ ژێ رازی بیت) هاتبوونە دانان ، چونکی خەلکێ ولایەتا گازندە ژ دەسەلاتا وان والیا هەبوون ، و هەولدا هندەك والیێن لایەنگرێن خو دانیتە جهێ وان کو دگەل سیاسەتا دروستا خەلیفە عەلی کورێ ئەبی تالیبی بگونجن ، پناڤدارترین والێ کو خەلیفە عەلی کورێ ئەبی تالیبی ڤیای لادەت معاویەیێ کورێ ئەبی سفیانی بوول شامێ چونکی معاویەی وهۆزا ئەموی دڤیا شەهیدکرنا خەلیفە عوسمانێ کورێ عەفانی (خودێ ژێ رازی بیت) بکەنە دوریشمێ سیاسەتا خو دایێ بگەهنە دەسەلاتێ.

راهێنان

پشتی وەغەرکرنا پێغەمبەری(س.خ)ل سەر دەمێ راشدیا چار خەلیفا حوکم کر ئەڤەبوون:

	عومەرێ کورێ خەتاب

قوتابیی عەزیز هەر سێ خانێن دڤالا بناڤێن گونجای پرکە.

دەرکەفتنا گرۆپێ خەوارجا (الخوارج):

خەوارج پێکهاتبوون ژ کۆمەکا سەربازێن لەشکەرێ خەلیفە عەلی کورێ ئەبی تالیبی کو ل شەرێ (صەفین) ژ لەشکەرێ عەلی جودا ببوون ، ئەوشەرێ دناڤبەرا لەشکەرێ خەلیفە عەلی ومعاویەی دارووودا بوو، و خەوارجا سەرکردەك بۆ خو هەلبژارد بناڤێ (عەبدوللا بن وهب الراسي) وناسناڤێ خەلیفە یان (امیر المؤمنین) پێدا ،

خەلیفە عەلی ب توندی دژایەتیا وان کر ، وبزاڤ وچالاکیین خەوارجا ئەمن وئاسایشا دەولەتا ئیسلامی ل سەردەمێ خەلیفە عەلی تێکدا ، ود ئەنجامدا خەلیفە عەلی کورێ ئەبی تالیبی ب دەستێ خەوارجا هاتە شەهید کرن.

(بەردەوامبوونا فتوحاتا)

پشتی دامەزراندنا دەولەتا ئیسلامی ل مەدینێ ، پەیاما پیروزا ئیسلامی ل هەمی نیمچە گزریتا عەرەبی بەلاڤ بوو ، ویەکەکا ئایینی ورامیاری ل دەولەتا ئیسلامی دروست بوو ، ل سەر دەمێ خەلیفە ئەبو بەکرێ سەدیق (١١ك-١٣ك)وەسا دهاتە خواستن کو را سپاردێن پێغەمبەری (س.خ) بجهبینیت، ئەو راسپاردە ژی پێکها تبوو ژ دوورخستنا بیانیا ژ دەولەتا ئیسلامی وبلندکرنا ئالایێ ئیسلامێ وگەهاندنا پەیاما پیرۆزا ئیسلامێ ب هەمی وەلاتا .

ل دەسپێکێ خەلیفە ئەبو بەکرێ سەدیق هوسا ب باش زانی کو ژ بەر چەند ئەگەرا لەشکەرێ رومێن بیزەنتینی ژ وەلاتێ شام دویر بێخیت ، وەکی نزیکبوونا وی ژ دەولەتا ئیسلامێ ئەڤە ژلایەکی ڤە و ژلایەکێ دی ڤە رۆمێن بیزەنتینی دەست هەبوو د هاندانا خەلکي دا کو ژ ئیسلامێ لێڤەبن ودژایەتیکرنا وێ ، وئەگەرەکا دیژی ئەوبوو کو رۆمێن بیزەنتینی دەسەلات هەبوو لسەر وان رێکێن بازرگانی یێن بەرەف وەلاتێ عیراقێ ومسرێ ڤەدچوون.

خەلیفە ئەبو بەکرێ سەدیق خەلکێ نیمچە گزیرتا عرەبی پالدا ، بۆ پشتەڤانیکرنا موسلمانا بۆ رزگارکرنا وەلاتێ شامێ ژدەستێن رۆمێن بیزەنتی ، بۆ ڤێ مەبەستێ ژی چار لەشکەر ئامادەکرن .

شەری یەرموك (١٢ك-٦٣٤ز)

کو (هەرقلٚ)ێ سەر کردێ رۆما زانی موسلمانا مەرەما لەشکەرکێشانێ یا هەی بۆ شامێ، لەشکەرێ خو کومکر ژ روما وعەرەبێن شامێ وەکی ئاکنجیێن دەولەتا غەساسنه وخەلکێ جەزیرەێ وئەرمینیا ، ژێدەر ژمارا وی لەشکەری ب (٢٠٠) هزار سەربازا دخەملینن.

لەشکەرێ موسلمانا وروما ل نهالا یەرموك جهێن خو گرتن وهەردو لا دەست ب کۆمکرنا چەکی ولایەنگرا کر بۆ بهێزکرنا لەشکەرێ خو ، شەرەکێ گراندناڤبەرا هەردولا دا روودا موسلمان ب خوراگری بسەرکەفت ورۆم دوی شەریدا شکەستن.

فەتحا قودسێ (١٦ك/٦٣٦ز).

پشتی دەست بسەرداگرتنا دیمەشقێ ژلایی موسلماناڤە ، ل سەر داخازا خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی (خودێ ژێ رازی بیت) بریاردا کو دەست ب سەر باژێرێ (قودسێ) ژی دا بگرن وژدەستێ بێ باوەرا بیننه دەر ، ل دەسپێکێ فەرماندێ وی لەشکەری(ئەبو عوبەیدەجەراح) لایەنێ دبلۆماسی بکارئینا ، نامه بۆ خەلکێ قودسێ هنارتن وتێدا داخاز ژێکرکو باوەریی ب خودێ وپێغەمبەری(س.خ) بینن یان باجێ ل شوینا موسلمان بوونێ بدەن یان شەری بکەن.

دەمێ لەشکەرێ موسلمانا ب فەرماندەیا (ئەبو عوبەیدە لجراح) گەهشتیه نزیك قودسێ ناما دوێ بو ئاکەنجیێن قودسێ هنارت دوباره داخازیێن بەرێ ژێکرن ، بەلێ ڤێ جارێ ژی چ بەرسڤ نەبوو ، ژبەر هندێ باژێر دۆرپێچکر ، هەتا ئاکنجیێن قودسێ ناچار بووین پەیوەندییێ ب فەرماندێ موسلمانا بکەن.

داخازا وی جۆرێ ئاشتیێ کر یا دگەل ئاکنجیێن دیمەشقێ هاتیەکرن ب مەرجەکی ئەو ئاشتبوون ژی لسەر دەستێ خەلیفە عەمەرێ کورێ خەتابی دابت ، ژبەر کو گول دادپەروەری پەیمانێن خەلیفە عومەرێ کورێ خەتاب بهیستبوون.

راهێنان

قۆتابیێ خوشتڤی : نهۆ قودس ل بن دەستێ کێ یە ؟

(سەلاح الدین ئەیوبی) سەرکردێ بناڤو دەنگێ ب نقش کورد پشتی

شەرێ........قودس ژ بن دەستێ خاچ پەرستا رزگار کر .

ڤالاهیا سەری ب پەیڤەکا گونجای پربکە

هاتنا لەشکەرێ موسلمانا بۆ عیراقێ

پشتی و موسلمانا دەست ب سەر پترپا ئاخا ولاتێ خۆ دا گرتی و ژ دەستێ رومێن بیزنتی دەرئێخستی ، هزرد ژ عیراقێدا کر دا کو ژدەستێ ساسانیا دەربێخن، چونکی عیراق هەڤسنۆ ربوو دگەل ولاتێ شامێ ومەترسی بۆ دەولەتا ئیسلامی هەبوو .

خەلیفە عومەرێ‌کورێ خەتابی (خودێ ژێ رازی ببت) (ئەبو عوبیدە کورێ مسعود الثقفي) سەرکردێ لەشکەری کو ب دەست بسەر عیراقێدا بگریت و ژ بن دەستێ ساسانیا دەربێخت ، برێڤە سەرکردە(موثەننا کورێ حارثة الشیباني) ب لەشکەرێ خوڤە پەیوەندی ب وی لەشکەری ڤە کر ، ژ ڕووبارێ فورات دەرباز بوون وگەهشتنە لەشکەرێ ساسانیا دئەنجامدا سەر کردێ مسلمانا (ابو عبیدەکورێ الثقفي) هاتە شەهید کرن .

سەر کردە (موثنی کوڕێ حارثة) پلانەکا نوو دانا ئەو ژی ئەو بوو کو ژلایەکی داخازا لەشکەرەکێ زێدەتر ژ مەدینێ کربوو ، وژلایەکێ دی ڤە ساسانی ب فیلبازا راگرتن ودەمێ لەشکەرێ زێدەتر بۆ هاتی شیان لەشکەرێ ساسانیا ل جهەکی دگوتنێ (البویب) بشکێنن وسەر کردێ وان ب ناڤێ (مهران) ژناڤچوو، ولەشکەرێ ساسانیا ڤەگەریا باژیرێ مەدائن.

شەرێ قادسیە (١٥ك/٦٣٦ز)

سەرکردە (سەعد کورێ ئەبی وەقاس) ب چار هزار سەربازاڤە بەرەف عیراقێ بریێ کەفت ، لەشکەرێ موثەننا کورێ حارثە کو ل عیراقێ بوو پەیوندی پێڤەکر ، بەری دەسپێکرناشەر بهێتە گرن دانوستاندن دناڤبەرا هەردو لا دا دەسپێکر ، وداخاز ژ ساسانیا کر کو د ئازادن بۆ دیارکرنا چارەنڤیسێ خو بۆ موسلمان بوونێ یان دانا باجێ .

بەلێ فارس رازی نەبوون ، ودئەنجامێ شەرەکێ وگراندا کو سێ رۆژا ڤەکێشا ، تێدا موسلمان ب سەر کردایەتیا (سعد) سەرکفتن وپشتی هینگێ دەستێ خو دانا سەر مەدائن گرت (پایتەختێ دەولەتا ساساني کو دکەڤیتە ژێریا بەغدایا ئەڤرۆ)

کوردستان ل هەمبەر سیاسەتا فرەخوازیا ئیسلامی

ل دەسپێکا دەرکەفتنا ئایینێ ئیسلامێ کوردا پەیوەندی ب ئیسلامێ ڤە کریە وئەو ئایین ب راست زانیو وەکی پەیامەکاپیرۆز وەرگرتیە ودگەل هندێ ژی کوردێن جەزیرێ درێیا پرۆسا فتوحاتا وەکی نەتەوێن دی گەهشتنە موسلمانا .

ئەو ژی ب رێیا سیاسەتا فرەاخوازیا ئیسلامی بۆ دەڤەراجەزیرێ ل سەر دەستێ سەرکردێ موسلمانا (عیاض کورێ غنم) د سەر دەمێ خەلیفە عومەرێ کورێ خەتاب دا(خودێ ژی رازی بیت) ، کو هندەك ژێدەر دەست ب سەر داگرتنا باژێـرێن جەزیرێ ڤەدگەرینە سالا (١٦ك-١٨ك) یا گرنگ کو دڤێرێدا باس لێبکەین ئەوە دەمێ موسلمان هاتنـــە کوردستانێ و کورد موسلمان بووین وهندەك موسلمانێن عەرەب ل باژێرێن کوردا هاتنە خوجهکرن .

ل سەر دەمێ خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی (خودێ ژێ رازی بیت) دەست ب سەر هەمی باژێرێن کورد خوجهێن . جەزیرێدا گرت وەکی باژێرێ (راس العین ،نەسیبین ،میافارقین ،ئامەد ،روها ، ماردین ، دار، جەزیرا ئەکراد (جەزیرا ئیبن عومەر) بازیدی ،زۆزان وئەرزەن) ، ئەو باژێر هەمی ژی لسەر دەستێ سەکردێ موسلمانا(عیاض کورێ غنم) دەست بسەردا گرت وژ دەستێ رۆما دەر ئێخستن وبڤی شێوەی ئایینێ ئیسلامێ ل باژێرێن هەرێما جەزیرێ بەلاڤبوو.

ب ئێك گەهشتنا کوردێن شارەزوور وباژێرێن کورد خوجهێن دی ڤەدگەرتیە سالا(١٦ك/٦٣٧ز) دزڤرێت ، ئەو ژی ژبەر وی لەشکەرێ هاشمێ کورێ عەتەبە کورێ ئەبی وەقاص بوو یێ بەرەڤ جەلەولا دهات ، هنگێ ئەو باژێرێن کوردی د بن دەسه لاتا ساسانیا دا بوون ،ژ ئەنجامێ

شەرەكێ خويناوى موسلمان سەركەفتن، وى لەشكەرى ڕاهێلا لەشكەرێ شكەستييێ ساسانيا هەتا گەهشتيە حەلوان (قەسر شيرين) ل سالا (١٧ك/٦٣٨ز) هندەك ژێدەر ئاماژێ ب وێ چەندێ دكەن كو سەكردە هاشم كوڕێ عەتەبە كورێ ئەبى وەقاص شيا دەست بسەر بندنيجين (مەندەلى) دا بگريت. وپەيمان دا ئاكەنجيێن وى بازێرى سەر وسامان وگيانێ وان بپاريزيت، ب مەرجەكى باجێ بدەن ،ل داويێ شيان دەست بسەر دقوقا° (داقوق) وخانيجار (دوزخورماتو) پاشى ژى بجرمێ (كەركوك) دا بكرن .

لەشكەرەكێ دى ب سەركرتدايەتيا (جەرير كوڕێ عەبدوللاێ بجلى) بەرف خانەقين چوو، وپشتى دەست ب سەر خانەقينێ دا گرتێ ئەو لەشكەر بەرەف حەلوان چوو،ل سالا(١٩ك/٦٤٠ز) دەست ب سەردا گرت ب ئەگەرا پەيدابوونا ئاشتيێ دناڤبەرا كوردا وموسلمانا دەڤەرێن موسل وبادينان وهەولێر وشارەزوور ژى لسەر دەستێ عوتبە كوڕێ فەرقەدى هاتنە گرتن لەشكەرەكێ دى ب سەركرداتيا (ئەبو موسا ئەلئەشعەرى) كو پێكهاتبوو ژ خ وجهێن بەسرە ، شيا ب رێيا نەهاوەند بەرف بازێرێ دينەوەر بچيت ول سالا(٢٠ك/٦٤٢ز) دەست بسەردا بگريت و ژ دەستێ ساسانيا دەربيخيت ،ل دەسپێكێ ئەو دەست بسەردا گرتن ب شەڕى بوويە ، ل داويێ برياردا كو باجێ بدەنە موسلمانا ولسەر ئايينێ خوّ بمينن ، دشەرێ نەهاوندا (٢٢ك/٦٤٤ز) كو لسەر ئاخا كور دا روودا بوو موسلمانا سەركەفتنەكا ئێكجار مەزن ب سەر كردايەتيا (النعمان كوڕێ مقرن المزنى) ب سەر ساسانيادا ب دەست ڤەئينا ، كو(فاروزان)ى سەركردايەتيا وان دكر ، ئەڤ شەڕە ب(شەڕێ سەركەفتنێ يێ شاهێ سەركەفتنا) دهێتە نياسين.

دەست ب سەردا گرتنا مسرێ ل (٢٠ك/٦٤٠ز)

پشتی کو دەست ب سەر پشکەکا زۆر ژ ولاتێ شامێ وعیراقێ دا هاتیە گرتن وژ رۆما وساسانیا هاتیە ستاندن ، ب بریارا خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابێ (خودێ ژێ رازی بیت) لەشکەر ب سەرکردایەتیا (عمرو کوری عاص بەرف مسرێ چوو) ، بیابانا سینا بری وبێ شەردەست ب سەر هندەك باژێرا دا گرت وەکی باژێرێ عەریش، موسلمان تووشی چ شەرا نەبوون هەتا گەهشتینە باژێرێ فەرما (الفرما) باژێرەێ کەڤن وشیرهە دارێ موکوم بوو ، ووەك بەندەرەکێ هەلکەڤتی ژێ دکەفتە سەر رەخێ روبارێ نیل.

موسلمانا ئەو باژێر بۆ ماوێ هەیڤەکێ پتر دورپێچکر ، پشتی هنگێ شیان دەست ب سەر دا بگرن پاشی باژێرێ بابلیۆن (مەلبەندێ لەشکەرێ بیزەنتیا) وباژێرێ ئەسکەندەریە گرتن، باژێریێ داویێ ژێ (فوستات) بوو، ئەو باژێر ژێ بۆ بنگەهێ لەشکەرێ ئیسلامێ وپایتەختێ مسرێ .

پرسیارێن پشکا دووێ

پ١/ ئەڤان پێناسە بکە: ١/ خەلیفە ٢/ لێڤەبووی ٣/ شەرێ فتوحات ٤/ یەرموك

٥ / شەرێ قادسیە ٦/ دیوان ٧/م والی ٨/ خەوارج

پ٢/ باسێ رۆلێ خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی (خودێ ژی رازی بیت) بکە دشەرێ فرەخوازییێدا .

پ٣ / ب کورتی باسێ دەست ب سەردا گرتنا قودسێ بکە .

پ٤/ نیشانا ڕاست () ل بەرامبەر پرسیارا راست ونیشانا شاش (X) ل بەرامبەر پرسیارا شاش دانە وشاشیان ژی راست بکە .

١– ئێکەم کەس ژ زەلاما کو باوەری ب پێغەمبەر(س.خ) ئینای خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی بوویە.

٢– ئەبو بەکرێ سەدیق ب خەلیفێ دووێ یێ موسولمانا دهێنە هژمارتن.

٣– شەرێ لێڤەبوویا ل سەر دەمێ خەلیفە عومەرێ کورێ خەتابی بون.

٤– بتنێ ئەگەرێ بزاڤا لێڤەبوویا ، هەلگراوا نەدانا زەکاتێ بوو.

٥– موسولمان و ژناڤبرنا لێڤەبوویادا دسەرکەفتی نەبوون.

بەندێ سێێ

کوردستان ل سەردەمی ئیسلامێ

ئێك / کوردستان وئێکەمین پەیوەندیێن کوردا ب ئیسلامێ :-

ئایینی پیرۆزێ ئیسلامێ کو ل دەسپێکا سەدا حەفتێ زایینی ل نیمچەی گزیرتا عەرەبی دەرکەفت بەر بەلاڤبوو، پاشی ب رێیکا خودان باوەرا ولە شکەر لەشکەرکێشیا ئیسلامێ گەهاندە دەرڤەی نیمچە گزیرتێ دەڤەر ل دوویڤ دەڤەرێ ڤەگرت و دناڤبەرا گەلێن جودا جودا دا بلاڤ بوو ، میللەتێ کورد ئێك ژوان میللەتا بوو کو زوو باوەری ب ئایینێ ئیسلامێ ئینا .پەیوەندیێن کوردا ب ئیسلامێ ڤەب دوو رێیگا بوون ئەوژی ئەڤەنە

١- پەیوەندیێن کەسایەتی وسنوردار کو خو دهەلویستێ جابانێ کوردی دا دبینتە ڤە کۆ وەکی کوردەك ب خزمەتا پێغەمبەری(س.خ) گەهشتیە وباوەری ب پەیاما وی ئینایە وەکی ئێك ژ هەڤالێن وی بەرنیاسە ، کورێ وی ژی کو ب ئەبو بەسیر ناڤ دارە ، چەند گۆتنێن پێغەمبەری ڤەگێراینە (رابویە کرینە).

٢- پەیوەندیێن بەرفرەه وراستەو خۆ : کو لسەر ئاخا کوردستانێ هەر دگەل هاتنا سوپایێ موسلمانا ل سالا ١٦ك دەسپێکریە هەتا سالا(٢٥) ێ کۆچی ڤەکێشایە ، پتریا کوردستانی کەفتە بن دەستێ سوپایێ ئیسلامێ ، بەلێ رازیبوونا کوردا ب ئیسلامێ و وەرگرتنا بنەمایێن ئیسلامێ بتنێ د وی ماویدا نە بوویە، بەلکو پشتی هنگێ ب چەندین سالا درێژی هەبوویە.

دو/ كاريگەريا فتوحاتێن ئيسلامێ لسەر كوردستانێ:-

ئەم دشێين ب كورتى كاريگەرييێن لەشكەر كيشيا ئيسلامێ بۆ سەر كوردستانێ دناڤ چەند خالا دا بەرچاڤكەين:-

١- ژلايێ بيرو باوەريێن ئاييني ڤە :بۆ ئەگەرێ دەسپيكاقۆ ناغەكا نوى دميژوويا كوردستانێدا كو تێدا پتريا ميللەتێ كورد پيچ پيچە ژ ئاينييێن بەرێ (زەردەشتى ، مەسيحى، جوهياتى، هتد...) ڤەبوون وباوەرى ب ئايينێ ئيسلامێ ئينا ب ڤێ چەندێ ژى بنەما وزەمينەوكا نوى ژلايێ رەوشتى جهانبينى وسەرەدەريا مرۆڤايەتى...هتد بۆ پێك ئينان .

٢- ژلايێ سياسي ڤە: دەسەلاتا ئيسلامێ د دەڤەرێ دا هاتە چەسپادن ول وێرێ داوى ب دەسەلاتا ساسانى وبيزەنتيا ئينا كو كوردستان بۆ خۆ خوشكر بوو، ب ڤێ چەندێ ژى رێ هاتە خۆشكرن بۆ دەركەتنا دەسەلاتا خو جهى ل كوردستانێ.

٣- ژلايێ ئابوورى ڤە : بۆ ئەگەرێ گرێدانا كوردستانێ ب دەولەتەكا زلهيزو وبەرفرەه ، ب ڤێ چەندێ دەرگەه بۆ كوردستانێ ڤەبوون وپەيوەندييێن ئابوورى وتايبەتى يين بازرگانى گەشەكر، هەر وەسا پيشە وكارێن چاندنێ ڤە ژيان .

٤- ژلايێ جڤاكى ڤە : پشتى كوردستان بوويە بەشيك ژ دەولەتا ئيسلامێ ئێدى تێكەل يا كوردا ومللەتێن دى يێن موسلمان ب تايبەتى عەرەبا زێدە بوو ، وكۆمەلكا هۆز وعەشيرەتێن عەرەبا ل كوردستانێ ئاكنجى بوون ، تێكەلى دناڤبەرا

وان وكوردا دا چێبوون ، هەر وەسا ژلایێ ئاكنجينا ڤە رێژا عەرەبا ل كوردستانێ زێدە بوو وهندەك جهێن ئاڤەدانكرى يێت كوردستانێ ب ناڤێ خو بناڤكرن.

چالاكى

گروپەك ژ قوتابياب پەنابرنا بەر ئەتلەسى وژێدەران بە هاريكاريا مامۆستاى ...نەخشێ بەر فرەهبوونا ئيسلامێ ل كوردستانێ ئامادە بكەن .

هەرێمێن كوردى لسەر دەمێ ئيسلامێ

ل دەسپێكا پەيدابوونا ئايينێ ئيسلامێ وولاتێ كوردا ناڤەكێ ديار كرى نەبوو كو بۆ هەمى وولاتێ كوردا بهێنە ب كار ئينان وەكو وان گەشتيارو ولاتناسێن موسلمان ئەوێن جيهان ديتين مرۆڤێن موسلمان ل سەر چەند هەرێما دا دابەش كرينەڤێجا ژبەر هندێ ئاخا كوردا دشەش هەرێمادا جهێ خوە كريە وب ڤى شێوەى:—

١- هەرێما چيا :

دگۆتە دەڤەراەكا چياى وپان و ب زنار كو ژلايێ رۆژ هەلاتێ ڤە دگەهشتە سنۆرى خوراسان وهەرێما فارس وئەسفەهانى، وژلايێ رۆژ ئاڤاى ڤە هەڤسويا ئازر بايجان وجەزيرە ل عيراق بوو، بەلێ ژلايێ باكورى ڤە سنورێن وێ لگەل هەرێمێن ديلەم وگەيلان بوون ، ل باشوور ژى هەرێما خوستانێ وپارچەكا عيراقێ پێك دئينا .

ل ناڤە راستا بەشێ روژ ئاڤايێ هەرێما چيا كورد خوجهبوون . و دكەڤندا ب دەڤەرا (ميديا) هاتبوو ناڤكرن ، ديارترين بازێرێن وى : دينەوەر ، قرماسين ئانكو (كرماشان) حەلوان ،شا پورخواست ، شارەزوور، نەهاوەند.

ناڤدارترین ئەو هۆزێن کوردی یێن ل وێرێ ئاکنجی بووین : برزیکانی، شازەنجانی، جوزەکان، ماجەردانی.

٢- هرێما ئازەر بایجان :

ئەو هەرێمە کو بەشەکێ زۆر ژێ ئاکجبیێن وێ کورد بوون ، ل باشوور هرێما چیا ول باکوری رووباری ئاراس ول رۆژ هەلاتی هرێمێن دەیلەم وگەیلان ولرۆژ ئاڤای ئەرمینیا وبەشەکێ جەزیرێ هەرێمێن وان پێك دئینان و دکەڤندا دگۆتێ (ئەتروپاتەکان) یان ژی (ئاتروپاتین).ناڤدارترین باژێرێن هەرێما ئازر بایجان .تەبرێز، شنوچ مەراغە ورمێ.
دیارترین ئەوهۆزێن کوردا یێن ل وێرێ ئاکنجی بووین :هەزبانی ، زرزاری، جەلالی، سۆلی.

٣- هەرێما جەزیرە:

ب ژۆریا ولاتێ میسوۆپۆتامیا بەردهاتە گۆتن ب تایبەتی ئەو دەڤەرێن دکەڤنە دناڤبەرا هەردورووبارێن دیجلە وفورات سنۆرێ رۆژ هەلات وروۆژ ئاڤاییێ هەرێمێ پیك دئینن، وهەردو باژێرێن هیت وتکریت ل باشووری وئەرمینیا وولاتێ رۆم ل باکوور هەڤ سنۆرێن جەزێرێبوون.
باژێرێن ناڤدارێن جەزیری ئەڤەنە : هەولێر ،موسل، ئامەد، روها، میافارقین ، رأس العین ، جەزیرا بۆتان .
بارا پترا هەرێما جەزیرێ کورد بوون وب تایبەت کو عەشیرەتێن بەرنیاسێن وەکی: پەشنەوی ،حار بوختی، هەزبانی، جوبی، حەمیدی .

٤- هەرێما ئەرمینیا :

بەشێ باکوور و رۆژ هەلاتێ ولاتێ کوردان ل لایێ ولاتناسێن ئیسلامی دکەڤیتە هەرێما ئەرمینیا کۆ ژلایێ باکووری ڤە ولاتێ گورج وژباشووری ڤە ئازربایجان وجەزیرە وژ رۆژ هەلاتی ڤە هەرێما ئاران وژ رۆژ ئاڤا ڤە ولاتێ رۆم وباکوورێ جەزیرە توخیبێن وی پێك دئینن ، ناڤدار ترین باژێرێن هەرێما ئەرمینیا ، ئانی ، دبیل، بەدلیس، خەلات.

دیارترین هۆزێن کوردی ل ئەرمینیا ، رۆژەکی ، ڕەوادی ، بوختی، زومان و کردکی.

٥- هەرێما خۆزستان:

ئێك ژوان هەرێمێن سنۆردارە کو د ناڤەراست و باکووریدا کوردێن زۆر هەبوون ، ژلایێ باکوورێ ڤە دەڤەرێن کوردستانێ وهەرێما چیا، وژلایێ باشووری ڤە دەڤەرێن عەبادان و (کەنداو) . وژلایێ رۆژهەلاتی ڤە هەرێما فارس وژلایێ روژئاڤای ڤە عیراق سنۆرێ هەرێما خۆزستانێ پێك دئینا باژێرێن بناڤدار:رامهورمز ،جندیشیا پور ، ئەهواز.

ژبلی وان هەرێمێن کو هاتینە باس کرن کورد ل چەند دەڤەرێن دیترێن ڕۆژهەلاتێ دەولەتا ئیسلامێ هەبوون یا ژهەمیا دیارتر هەرێما فارس بوو کو دکەڤیتە ژێریا ئیرانا نهۆ ، باژێرێن شیراز ودارا بجود وئەستەخر ،ژگرنگترین باش مێرێن هەرێمی فارس ، لبەر گۆتنا میژوو نووسا هەرێمێ دا پێنجسەد هزار مال وکاڤلێن کوردان هەبوون کو گۆتنێ زۆم یان زمومی کوردان .

راپەرینێن کوردا ل سەر دەمێ ئیسلامێ :

پشتی ئایینێ ئیسلامێ دناڤ کوردا دا بەلاڤ بووی ، کورد بوونە بەشیك ژ دەولەتا ئیسلامی وراستە وخۆ کەفتنە ژێر کاریگەریا سەردەریا سیاسیانەیا دەولەتا ئیسلامی ئیك ل دویڤ ئێکێ(راشدی ،ئەمەوی ،عەبباسی) جار جارە ل هندەك جهێن کوردستانێ راپەرین دژی دەسەلاتدارێن ئەمەوی وعەبباسی هاتنە کرن ، ئەڤ راپەرینە ب دوشێوازا بەرڤ چاڤدبوون :-

١- بەشداریا کوردا د راپەرین وبزاڤێن وەکی خەوراج، عەلەوییان .... هتد .

٢- راپەرین وبزاڤێن تایبەتێن کوردی کو دژی دەسەلاتداران هاتینە کرن . ب کورتی دێ باسێ هەر ئیك ژڤان کەین:

١- بەشداریا کوردا د بزاڤێن خەوارج وعەلەوییاندا :

خەوارج گرۆپەکا ئایینی سیاسی ئیسلامی بوون کو د ململانا دناڤبەرا خەلیفە عەلی کورێ ئەبی تالبی (خودێ ژێ رازی بیت) وموعاویە کوری ئەبو سوفیانی دا پشتەڤانێن کەسێ نەبوون ودگۆت حوکم کرن بتنێ بۆ خودێ یە ودگۆتە خو شوراتەکان وپشتی دەرکەفتنا وان پەنا بۆ شارەزوور بر وێرێ دژایەتیا خۆ بۆ ئەمەویا دەربری ،دیارە هندەك ژ کوردێن شارەزوور پشتەڤانیا خەوارجیا دکر ، هەر وەسا د سەر دەمێ عەباسیادا کوردا د چەند بزاڤێن خەوارچا دا دژی عەباسیا بەشداری کرد و یاژ هەمیا ناڤدارتر بزاڤا مساورێ کورێ عەبدولحەمیدێ شاری بوو ل سالا ٢٥٢ کۆچی ٨٦٦زایینی کو ل ندەڤەرێن جەزیرە سەرهەلدا

کوردێن دەوروبەرێن موسل وشارەزوور پشکداری تێدا کریە .سەرکەفتنەکا بەر چاڤ دژی عەباسیا بدەست ڤە ئینایە ، سەرکردێ کوردێ دیار د ناڤ ڤێ بزاڤێدا محەمەد کورێ خورزاوی کوردی بوو .
بەلێ عەلەویا کو سەر کردێن وان ژ بنە مالا پێغەمبەری(س.خ) بوون دوێ باوەرێدا بون کو تنێ ئەو هەژی هندێ نە بنە خەلیفە نە کو ئەمەوی وعەباسي لەورا د درێژایا مێژوویا ئیسلامێدا بزاڤێن عەلەویادبەر دوام بووینە،هندەك جارا کوردا ب ئەگەرا وێ سوّز ودلگەرمیا بەرامبەر عەلەویا هەی یان بۆ نیشاندانا نەرازیبوونا خو دژی دەولەتێ پشکداری د وان جوّرە بزاڤا دا کریە . ل سالا ١٢٢ کۆچی کوردێن شارەزوور پشکداری دوان راپەرینێن عەلەویا دا کریە کو ب سەروکاتیا زەیدێ کورێ عەلی بوو دژی ئەمەویا ، کوردا ل سەر دەمێ عەباسیا ژی دا ل نیڤا دووێ ژ سەدا سیێ کوچی ، نەهێ زاینی پشکداری بزاڤەکا عەلەویا دا ل دەڤەرێن ئازەربایجان هەر وەسا قەرامتیا کو گروّپەکا عەلەویا بوون ل نیڤا دووێ یاسەدا سیێ کوّچی ل دەڤەرێن کوفە دەرکەفتن ،
ئەوان ژی د ناڤ کوردا دا بشتەڤان هەبون وسەر کردە جەعفەرێ کورێ حەمیدێ کوردی ژ رێبەرێن ڤێ بزاڤێ بوویە .

٢- راپەرین وبزاڤێن تایبەتێن کوردی:

ئەو رابەرین وسەرهلدانێن ژ دژی وێ زلم وزورداریێ بوون ئەوا ل ناڤ کوردا دا هەیی کو ژ بێخەمی وبێ سەروبەریا دەسەلاتا عەباسیا پەیدا بوویە

سەر کردێن ب کێرهاتی ومێرخاس فەرماندێن ڤان راپەرینا بوون کو یێن ژهەمیا دیارتر ئەڤەبوون:

چالاکی /
گروپەك ژ قوتابیا بەلاڤوکەکا سەر دیواری بەرهەڤ بکەن ، باسێ وان راپەرین وشورەشێن کوردی بکەن ئەوێن ل سەر دەمێ ئیسلامێ پەیدا بووین.

أ- راپەرینا کوردێن دەور وبەرێن مویسلێ :

ل سالا ٢٢٤ کۆچی /٨٣٩ زاینی کوردێن روژ هەلاتا مویسلێ دژی دەستهەلات دارێن عەباسیا د وێ دەڤەرێدا سەرهلدانە . سەر کردێ راپەرینێ جەعفەر کورێ میر حەسەنێ کوردی بوو ، کو ل دژی زولم وزۆرداریێ وتەپەسەر کرنێ بوو ژلایێ والیێن عەباسیا ل دەڤەرێدا ، چاکی ومەردینی لادابو ژبەر ڤێ چەندێ کورد دژی وان رابون .

جیایێ داسن مەلبەندێ بەرخودانا راپەرینێن کوردا بوو خەلیفێ وی سەر دەمی یێ عەباسیا ئەلموعتەسم هەست ب مەترسیا ئەڤێ راپەرینێ کریە سەرکردەك ب ناڤێ عەبدوللای ئەزدی رەوانەی مویسل کر بو ناڤ برنا سەرهلایا کو ل ناڤ چیایێ داسندا ل گەل کوردا شەرکر وسوپایێ وی شکەستن ئینا و(عەبدللای ئەزدی) بخو ژی هاتە کوشتن .

ئەڤ راپەرینە هەتا سالا ٢٢٧ کۆچی /٨٤٢ زاینی یابەر دەوام بوو دوێ سالێدا سەرهلدایێن کوردا نەشیان بەرامبەری لەشکەرێ زۆر بهێزێ عەباسیا خو بگرن لەورا خو پاشڤە کێشا وئۆمێدا سەرکەفتنا وان کێم بو ، ژبەر هندێ سەرکردە جەعفەر خو نەدا دەستێ وان و ژەهر ڤەخار .

ب- بزافا شەدادێ كوردی:

دەڤەرا حەسەینییێ زاخوو بۆتان ل سالا ٢٨١ كۆچی /٨٩٤ زاینی ب سەروكاتیا شەدادێ كوردی ، ل بەرامبەر دەسهەلات دارێن عەباسیا دل دەڤەرێ سەرهلدان كرن ، زۆركوردا پشكداری دڤێ بزاڤێدا كربوو هژمارا وان نزیكی دەه هزار كەسا بوون ، ژبەر هندێ مەترسیا ڤێ رسەرهلدان یازۆر بوو ، ژبەر هندێ خەلیفێ عەباسی ئەلموعتەز یەد بخو ب سەركردایەتیا سوپایێ عەباسیا رابوو شیا داوییێ وێ سەرهلدانێ بینیت.

جـ - سەرهلدانا هەزبانیا :

هۆزا هەزبانی كو ل دەڤەرێن هەولێرو رۆژ هەلاتێ مویسل خو جهبوون. ژسالا٢٩٣ كوچی /٩٠٥ زاینی ب سەرۆكاتیا محەمەد كورێ بیلالێ هەزبانی، سەرهلدان دژی والیێن عەباسیا ل مویسل كریە وشیان رەخێ روژ هەلاتا مویسل بێخنە بن دەستێ خو .

والیێ مویسل دخورا نەدیت بەرسینگێن كوردین هەزبانی بگریت لەورا داخازا هاریكاریێ ژخەلیفێ عەباسی ئەلموكتەفی كرن دەمێ هەزبانیا ب ڤێ چەندێ زانی باشڤە كێشان بۆ دەڤەرا شارەزوور و دانوستاندن لگەل والیێن عباسیا ل مویسل كرن ، محەمەدێ كورێ بیلالی سەركردێ هەزبانیا دلسوزیا خو بۆ وان دەربری ، ئارمانج ژڤێ ئەڤە بوو.

١-دا سوپایێ عەباسی مژیلكەت وژشەری ساركەت .

٢- دا هەزبانی خو بەرهەڤكەن ومال وزارۆكێن خو رزگار كەن .

دوی ماوەیدا هەزبانی گەهشتبوونن جیایێ قەندیل وجارەکا دیتر شەر لگەل عەباسیا کر وهندەك ژ هەزبانیا ڤەگەریانە دەڤەرا هەولێری و هزاران مالباتێن دی ژوان ئاوارە بوون و دەربازی هەرێما ئازربایجانێ بوون ول وێرێ مان.

مێرنشینێن کوردی:

ل سەر دەمێ چارێ کۆچی ودەهێ زاینی بزاڤا سەربەخویا کوردا وەرارەکا بەرچاڤ کر چەند میرنشینەکا ژی دروست بوون، هەر ئێك ژوان خودان سەرروەریا خوبوون وب سەرکەفتیانەخزمەتا وەلاتێن کوردەواریێ دکر .

گرنگترین هۆکارێن سەر هلدانا میرنیشیێن کوردا ئەڤەنە :

١- هەبوونا گیانێ سەربخو ییێ وهەولدان بۆ رزگار بوونێ ژبن دەستێ ستەمکارا و هەبوونا ئێك گرتنا هۆزێن کوردی د وی سەر دەمیدا ئەگەرەکا هاریکار بوو بۆ بەرفەرهبوونا دەستهەلاتا سیاسیا کوردی.

٢- شەیرزەیی ونە ئارامی ولاوازبوونا دەولەتا عەباسیا وبەلاڤبوونا گەندەلیا سیاسی وکارگیری وئابوری د هەمی دام ودەزگەهێن واندا ل داویێ لاوازبوون وژبەر ئێکبوونا دەولەتا وان چەند هەرێم ودەڤەر ژێ جودا بوون .

٣- سروشتێ جوگرافیێ وەلاتێ کوردا وەکی هەبوونا چیا ونهالا وزۆر جهێن ئاسێ وزەحمەت هاریکاربوون بۆ پێکئینانا دەست هەلاتا سیاسیا کوردی.

٤- هەبوونا بارێ گونجایێ ئابووریا جڤاکی ناڤ جڤاکیێ کوردیدا ل وی سەر دەمی کو رێ خۆشکەربوو بۆ خەملانا سیاسیا نوی.

دیارترین میرنشینێن کوردی ل سەر دەمێ ئیسلامێ :

١-مێرنشینا رەوادی:

ل دەورووبەرێن سالا ٣٣٧ کۆچی/ ٩٤٨ زاینی میرنشینا رەوادی ل هەرێما ئازربایجانێ ل سەر دەستێ میر محەمەدێ کورێ حسینی هلتیە دامزران کو سەرۆکێ عەشەرەتا رەوادیا کوردی بوویە ، شیایە دەستهەلاتا خو بچەسپینیت ول ئازربایجانێ فرەخوازیێ بکەت .

ناڤدارترین میرێن ئەڤێ میر نشینێ

میر حسێنێ کورێ محەمەدی (ئەبولهەیجایێ رەوادی) کو ل سالا ٣٤٥ کۆچی ٩٥٦ زاینی باژێرێ تەڤریزێ ستاندو بشتی هنگێ کرە پایتەختێ میرنشینا خو.
=میر ئەبولهەیجایێ دووێ شیا هەمی ئازربایجانێ بێخنتە ژێر دەسهەلاتا میرنشینا خوو هێرشێ بکەتە سەر ئەرمینیا ، زۆر پویتە ب ئاڤەدانی وخزمەتا زانینێ وفێربونێ دایە .

= میر محەمەدێ هسوزان یێ بەرنیاس ب (مەمەلان) کو ل سەر دەمێ هاتنا سەلجوقیا میربوویە سولتان توغرول بەگێ سەلجوقی دان پێدان ب دەسهەلاتا وی کریە، بەلێ هەر ب کار تێکرنا سیاسەتا نە گونجایا سەلجوقیا ل سالا ٤٦٣ کۆجی/ ١٠٧١ زاینی میرنشینا رەوادی هەرفیتە .

٢-میرنشینا شەدادی:

ئەڤ میرنشینا کوردی ل دەسپێکا سالا ٣٤٠ کۆچی /٩٥١ زاینی ل دڤەرا ئاران کو دکەڤیتە ناڤبەرا هەردو هەرێمێن ئازربایجان وئەرمینیا ل ژلایێ دی یێ روبارێ ئاراس دەرکەفتیە.

شەدادی بنە مالەکا کورد بوون ژ هۆزا رەوادی کو سەر کردێ وان محەمەدێ کورێ شەدادی ب دامەزر ێنەرێ ڤێ میرنشینێ دهێتە هژمارتن کو بو جارا ئێکێ ل باژێرێ دبیل سەر هلدا .

ناڤدارترین میرێن میرنشینا شەدادی:

میر لەشکرێ کورێ محەمەدی کو ماوێ هەشت سالا حوکم کرە و میرنشینا خو بەرفرەهکریە وزۆر باژێر و دەڤەر گەهاندینە میرنشینا خو :

١- میرفەزلۆنێ کورێ محەمەدی کو ماوێ (٤٥) سالا میراتی کریە، وزۆر ب پویتە ب باشکرنا پەیوەندیێن ژ دەرڤەیێن میرنشینا خوکریە و گرنگی ب چاککرنا رێ وریێبارا دایە و پرەك لسەر رووباری ئاراس دروست کریە . ژ سالا٤٢٢ کۆچی/١٠٣٠ زاینی میرشاور ئەبو سوار کوردێ فەزلون ئێك ژمیرێن مەزنێن شەدادیا ب زەلامەکێ دادپەروەر وبجەرگ دهاتە نیاسین د سەر دەمێ ویدا سەلجوقیا هێرش کرە سەر وەلاتێ وی .

٢- پشتی کو دەسهەلاتا شەدادیا لدەڤەرێ لاواز بووی سەلجوقیامەترسی لسەروان دروست کر هیدی هێدی ل هەرێما ئەرمینیا هێزا وان زێدە دبوو لەوراپایتەختێ میرنشینایێ بو باژێرێ ئانێ ل ئەرمینیا هاتە ڤەگوهاستن ول وێرێ ژی چەندین میرێن ب ناڤ ودەنگ میراتی کریە ودەسهەلاتا شەدادیا حەتا سالا ٥٩٥ کۆچی بەردەوام بوویە و ب دەستێ مەغولا هەرفتیە.

٣- میرنشینا حەسەنوەیهی:

ئەڤ میرنشینە ل سەر دەستێ میر حەسەنوەیهی کورێ حوسێنێ کوردی هاتیە دامەزراندن کو سەروکێ هوزا بەرزیکانی بوو ل هەرێما چیا .
مێژویا دامەزراندنا وێ ڤەدگەریت بو سالا٣٤٨ کوچی / ٩٥٩ زاینیی، باژێرێ (شاپورخواست) ل دەڤەرا لورستان پایتەختێ میرنشینی بوو.

ناڤدارترین میرێن وێ

میر حەسەنوەیهی کو هەتا سالا٣٦٩ کوچی/ ٩٧٩ زایینی میراتی کریە بو گەلەك ژیرانەپەیوەندین سیاسی دگەل بوەیهیا بهێز کرینە وشیایە چەندین هوز ودەڤەرێن جودا جودا یێن کوردی بێخیتە سەر میرنشینا خو .
میر بەدر کورێ حەسەنوەیهی کو پشتی بابێ خو دەسهەلات وەرگرت میرەکێ گەلەك هێژا و بکاربوو ، سەنگەی سیاسیێ یابەرجاڤ د دەڤەرێدا هەبوو ، زێدەتر ژ سیە وپێنج سالا میرێ میرنشینێ بوو . زەلامەکێ زیرەك ومەرد و خێر خواز بوو ، ل سەر دەمێ حوکمێ وی دەڤەرێن لورستان ودینەوەر وکرما شان و هەمەوان وشارەزور وباژێرێن دیترێن کوردی وەراو ئاڤادانیەکا بەرفرەه بخوڤە دیت.
میر بەدر گەلەك زوی دهەوارا جوتیار و وەرازێن وەلاتی دچوو دژی زور داریا دەرەبەگا وهاریکاریا هەژارونەدارا دکر ، پارە وجل وبەرگ لسەر بەلاڤەدکرن .
مەردینیا وی گەهشتە رادەکێ وەسا خەلکێ بەغدا وحیجازێ ژێ ژێ بێ بەهر نەبوون .

میر بەدر چ جارا رێ نەد دا لەشکەر وکار بە دەستێن خو زۆر داریێ ل کەسەکی بکەن ، ل ئەوێن مافێن وان دهاتنە خوارن دپرسی ومافێن وان بۆ دزڤراندن ، وگەلەك گرنگی برێ ورێبارا د دا وشوینوارێن وی یێن مێژوویی ل پاش وی ماینە .

میرنشینا حەسەنوەیهی پشتی مرنا میر بەدر ل سالا٤٠٥ کۆچی / ١٠١٤زایینی بەرەڤ لاوازیێ چوو میرێ داویێ میر تاهرێ کورێ هیلال کورێ بەدری بوو بتنێ بۆ ماوێ ئێك سال میراتی کر و ل سالا ٤٠٦ کۆچی /١٠١٥ زایینی دەسهەلاتا ومیرنشینێ ب داوی هات ومێر نشینا عەنازی جهێ وێ گرت .

٤-دەولەتا دۆستەکی مەروانی:

ئەڤ دەولەتە ل دەڤەرا دیاربەکر ل دەوروبەرێ سالا (٣٧٣ کۆچی – ٩٨٣ زایینی) وەکو دەسهەلاتەکا سیاسی پەیدا بوو ، دامەزرێنەرێ ڤێ دەولەتێ میر بادێ کورێ دۆستەکی کوردییە کو شیایە ژبلی دەڤەرێن دیار بەکر هندەك باژێرێن هەرێما ئەرمینیا ژی بێخیتە بن دەستێ خو وبۆ ماوەکی فەرمانرەواییا باژێری مویسلێ ژی کریە .

میر بادل سالا(٣٨٠ کوچی/٩٩٠ زایینی) وەغەرکریەخوارزایێن وی دەسهەلاتا دەولەتێ وەردگرتن وبڤی شێوەی بنە مالا مەروانی دبنە میرێن دەولەتێ .

راهێنان

ناڤ دارترین میرنشینێن کوردی ، میرنشینێن

رەوادی	و		و	
و		و		

ناڤدارترین میرێن دەولەتا دۆستەکی   مەروانی

-میر ئەبو عەلی کورێ مەروانی کو زۆر خودان شیان بوو ، وشیا ب لێزانین جهێ خالێ خو(باد)ی بگرێت و باژێرب باژێر ودەڤەر بدەڤەر بیخێتە بن دەستێ خو.

-میر مومەهد ئەلدەولە کورێ مەروان کو ل سالا(٣٨٧ کۆچی/٩٩٧ زایینی) بوو میرێ دەولەتێ شیا دەسهەلاتا خو بهێز بێخیت دناڤ هێزێن دیارێن دەڤەرێدا (بێزەنتینی وبوەیهیا) دانپێدان ب دەسهەلاتا وی کر وخزمەتێن بەر چاڤ کرینە دبیاڤێن ئاڤەدانکرن وزانست وزانیاریادا .

-میرنەسرولدەولە ئەحمەدێ کورێ مەروانی کورێ ئێك ژمیرێن ناڤدارێن کوردە د سەدێن ناڤەراست دا ول سالێن (٤٠٢ -٤٥٣ کۆچی /١٠١٢ -١٠٦١ زایینی) حوکم کریە ،د سەردەمێ وی دا دەولەت ل گۆپیتکا قۆناغێن وەرارا سیاسی وشارستانی دا بوو ، کارێن وی د رۆژ هەلاتێ ئیسلامێ دا دەنگ ڤەدا بوو ، خودان لەشکەرەکێ بهێز ودام ودەزگەهێن کارگێرێن دەولەتی بوو ،وەزیرو شیرەتکار وجێگرو والیێن شارەزا هەبوون بروژێن جودا جودا یێن بەرفرەهکرنا باژێرا نویژنکرنا شویرها   وراگێشانا ئاڤێ بۆ ناڤ جهێن ئاکنجیا ودروستکرنا پر وکوچکا ب ئەنجام گەهاندینە.

زۆر سیاسیانە ژپێیگەێ هێزداریێ وەلاتێ خو پاراستیە وئاسایش وتەناهی دابین کریە وخەلك دژین وژیارەکا خوشدا وژیان، هەتا رادەکی دگۆتن شەڤێن سەر دەمێ حوکمێ میر نەسرولدەولە ژ رۆژێن وێ خۆشتر بووینە.

پشتی هاتنا سەلجوقیا بۆ هەرێمێ وداگیرکرنا دیار بەکرو دەوروبەرێ ، دەولەتا دۆستەکی -مەروانی د قۆناغەکا لاوازیێ دا دەربازبوو هەتا سالا٤٨٩ کۆچی / ١٠٩٦ زایینی بتمامی بدەستێ سەلجوقیا داوی ب دەسهەلاتا وان هاتە ئینان.

٥-میرنشینا عەنازی:

ئەڤ میرنشینە ل دەڤەرا حەلوان دناڤ کوردێن هۆزا شازەنجانی پەیدابوو و وەرارکر هەتا وەلێ هاتی پشتی نەمانا میرنشینا حەسەنوەیهی بۆ میراتگرێ وێ و د هەمان وان جهێن حەسەنوەیهی تێدا دەسهەلاتدار .

ناڤدارترین میرێن میرنشینێ :

-میر ئەبو لفەتح محەمەدێ کورێ عەنازی کو ئێکەم میرێ وان بوو ل سالا(٣٨١-٤٠١ کۆجی/٩٩١-١٠١٠زایینی) میراتی کریە دەسهەلاتا خو گەهاندە خانەقین وژۆریا بەغدا .گەلەك گرنگی ب ئاڤەدانکرنێ وپاراستنا وەلاتێ خو دا دا.

-میر حسام ئەلدەولە کورێ ئەبولفەتح کو پشتی بابێ خو میراتی کریە ، وشیا درێژیێ ب رێبازا بابێ خو بدەت دخزمەتکرن ودروست کرنا پەیوەندیا دگەل هێزێن دەڤەرێ ، بەلێ ماوێ حوکمێ میر حسام ئەلدەولە ٣٦ سالا ڤەکێشا د وی ماوەیدا شەر و ناکۆکیێن ناڤخویی و دەرەکی کارتێکرنەکا خراب ل سەر میرنشینێ هەبوو .

میرنشینا عەنازی پشتی هاتنا سەلجوقیا تووشی قوناغەکا لاواز ژدەسهەلاتا سیاسی بوون بەلێ دەسهەلاتا سیاسیا میرنشینی ب داوی نەهات هەتا سالا٥١١کۆچی / ١١١٧زایینی.

٦- میرنشینا هەزبانی:

هۆزا هەزبانی کو ئێکە ژ هۆزێن هەرەمەزنێن کوردا سەر دەمێ ئیسلامێدا تێبینی دهتێتە کر ن کو باژێرێ هەولێرێ ئێك ژپێگەهێن بهێزێن هەزبانیا بوویە ، ژبەر هندێ هەر ژ دەسپێکا سەدێ پێنجێ کۆچی (یازدێ زایینی) ل هەولێرێ ودەوروبەرێ وێ میرنشینا هەزبانیا هاتیە دامەزراندن کو دەسهەلاتا وێ هەتا سالا٥٣٤ کۆچی /١١٣٩زایینی ڤەکێشایە ئەڤ قۆناغە دا مێژویا دەڤەرێدا هەلقەیەکا گەشا ودیرۆکا کەڤنا هەولێرێ پێکدئینیت .

چالاکی /
گرۆپەك ژ قوتابیا (راپۆرتەکێ) ئامادە بکەن کو ژ دولاپەرا پێکهاتبیت دەربارەی دو میرنشینا ... بەرامبەر قوتابیا راپورتێ بخوینن ودان وستاندن وپرسیار دڤی بیاڤیدا بهێتە کرن .

ناڤدارترین میرێن هەزبانیا ل هەولێرێ :

-عیسایی کورێ موسایێ هەزبانی .

-سالارێ کورێ موسا یێ هەزبانی .

-ئەبو حەسەن کورێ موسایێ هەزبانی.

-ئەبوهەیجائیی هەزبانی کو میرەکێ بهێز بو، وشیا دەسهەلاتا خو دەڤەرایێدا بچەسپینیت ، پەیوەندیێن دۆستانە دگەل سەلجوقیا هەبووینە .

پرسیار

١-جابانێ کوردی کیە ؟

٢-دوخالا ژ کاریگەریا فتوحاتێن ئیسلامی بۆ سەر کوردستانێ بهژمێرە ؟

٣-هەرێما چیا چ دەڤەرا ڤەگرتیە ؟

٤-سێ ژباژێرێن ناڤدارێن هەرێما (جزیرێ) بهژمێرە.

سەر دەمێ دەولەتا ئومەوی
بارودۆخێ گشتیێ دەولەتێ
دەولەتا ئومەوی(٤١-١٣٢ك)

بنە مالا ئومەوی:

ئومەوی سەرب هۆزا قورەیشیا ڤەنە ،دەولەتا وان بناڤێ (ئومەییە کورێ عەبدشمسێ کورێ عەبدلمناف) ێ باپیرێ وان یی مەزن هاتیە بناڤکرن ، وی ومامێ وی هاشم کورێ عەبدلەنافی هەڤرکیەکا مەزن ل سەر سەروەریی دکر ، ئومەوی خودان پایە وپلەیەکا بلندبوون سەروەت ومالەکێ زۆر هەبوو.

هەلویستێ ئومەوییا بەرامبەر ئیسلامێ:

ئومەویا هەر ژکەڤندا دل خیلافەتێدا هەبوو ،بەلێ ل سەر دەمێ ئەبو بەکری وعومەری دەلیڤە بۆ هەلنەکەفت ،پشتی کوشتنا ئیمامێ عومەر وراسپاردنا شەش کەسا بو دەستنیشان کرنا ئێکێ ژناڤ وان ، هیڤی وئۆمێدەك پەیداکر، وپشتەڤانێن ئیمام عوسمانی بوون ب ئاشکرایی ونهێنی ،

پشتی عوسمان هاتیە دەست نیشان کرن ،کارکر بۆ دامەزراندنا خیلافەتەکا ئومەوی، بۆ ڤێ چەندێ معاویەی دەست ب خو ئامادەکرنێ ب پشتەڤانیا خەلکێ شامێ .

ئومەوی دو پشکن ، پشکا (بەنوئومەییە) وپشکا (ئەبیلعاص) وپرانیا خەلیفا ژ پشکا دوێ بوون.

ناڤدارترین خەلیفێن ئومەوی :

ل دەسپێکا دامەزراندنا دەولەتا ئومەوی ل سالا٤١ی کۆچی هەتا کەفتنا وێ ل سالا ١٣٢ ێ کۆچی ، (١٤) چاردە خەلیفا فەرمانرەوایی کریە،یێن ژهەمیا بناڤدارتر:-

١-خەلیفە معاویە كورێ ئەبو سفیان (٤١-٦٠ كۆچی):

معاویە ل مەككەهێ ژدایك بوویە ، پشتی گرتنا باژێرێ مەككە ل سالا(٨) ێ كۆچی موسلمان بوویە ، ژیێ وی ٢٣سال بوون ، پێغەمبەری حەز دكر ئەو كەسێن درەنگ بووینە موسلمان نزیكی خو بكەت وكرە نڤیسەرێ وەحي (سروش) وڤەگێرێ فەرمودێن پێغەمبەری بوویە.

داهێنانێن معاویەی :-

معاویە هندەك تشت داهێنان كو بەراهیێ نەبون ژوان :-

١-مقصورا نڤێژێ بۆ خو دانا، ژترسا كوشتنێ ل دەمێ نڤێژكرنێ.

٢-پۆستە رێكخست ، وهێسترا كوری بری بۆ دانا .

٣-دیوانا مۆركرنێ دانا (دیوان الخاتم).

٤-پەردەداری دناڤبەرا خو وخەلكدا دانا.

٥-خیلافەت كرە پشتا ویشت.

فتوحاتێن معاویەی:

سەر دەمێ معاویەی ب دەسپێکرنا فتوحاتا دهێتە هژمارتن، ود وی سەر دەمی دا شیان بگەهنە دوورترین خال ، ژ رۆژهەلاتێ گەهشتنە ولاتێ (سند) و(بوخارا)، وهەر جهەکێ دەست بسەردا گرتبا شیایە هەتا رادەکێ باش ئەمن وتەناهیێ تێدا دابین بکەت ،هێرشێن وی‌ل هاڤینێ وزڤستانێ دبەردەوام بووینە لسەر دێمی ووئاڤێدا ، وگرنگترین هەولێن وی بوگرتنا قستەنتینیە بووکو دۆر پێنچ کریە بەلێ بدەستڤە نەهاتیە.

یەزیدێ کورێ معاویەی(٦١-٦٤ک):

پشتی وەغرکرنا معاویەی یەزیدێ کورێ وی هاتە جهێ وی (لدویڤ سیستەمێ پشتاوپشت) چار سالا حوکمرانی کر، د وی سەر دەمیدا چەند کارێن دلتەزین روودا بووینە وببونە جهێ نەرازیبوونا موسلمانا وپارچە پارچە بوونا موسلمانا، وخەلیفێن پشتی یەزیدی ژی نەشیان چارە سەریا بار ودۆخی بکەن هەتا هاتنا خەلیفە عەبدولمەلکی کو شیا هێز وسەروەریای بۆ ئومەویا بزڤرینتە ڤە.

گرنگترین روودان :

١-کوشتنا حوسەینێ کورێ ئیمام عەلی ل ١٠ێ محەرەما سالا ٦١کۆچی ، ئەڤ روودانە خالەکا رەشە دمێژوویا ئومەویادا .

٢-روودانا حەرە:- ل سالا ٦٣ ێ کۆچی : ئومەویا هێرش کرە سەر مەدینێ وپاشی مەککەهێ وزیانەکا مەزن گەهاندە کەعبێ دا وخەلکێ مەککەهێ ئێشاندن.

عەبدولمەلکێ کورێ مەروانی (٦٥-٨٦ك)

عەبدولمەلکێ کورێ مەروانی کورێ حەکەمی ، ل سالا ٢٦ێ کۆچی ل مەدینێ ژدایك بوویە، هەر ژلاوینیا خو پویتە ب خاندن وفێرکرنێ دا ، ل مەدینێ ب زەلامەکێ دیندار وتێگەهشتی ناسیار بوو ، پشتی بابێ خو بوویە خەلیفە، ل دەسپێکا هاتنا وی ولاتێ موسلمانا یێ پارچە پارچە وشەبرزەبوو ، ب هێز ودەسهەلاتا سەربازی وپشتی روودانا چەندین شەرا دژی (زوبیری کورێ عەوامی) شیا بسەردا زالْ ببیت ودەسهەلاتا خو بسەر هەمی دەولەتا ئیسلامێدا بکێشیت ، ود ڤی شەری ژی دا دوبارە هەردو باژێرێن پیرۆزێن (مککە ومەدینە) کەفتنە بەر هێرشێن ئومەویا .

شورەشا عەبدولرەحمانێ کورێ ئەشعەث :

ل سالا ٨٠ێ کۆچی عەبدولرەحمانێ کورێ ئەشعەث کرە والیێ هەرێما سەجستان ل سنۆرێ هندێ (حەجاجێ کورێ یوسفێ سەقەفی) شەرێ تورکا پێ سپارد بوو چونکی پشتەرێ ببوون وباج نەددا ودەست درێژی ژی کربوو سەر موسلمانا ، کورێ ئەشعەثی ب سەرکەفتیانە کارێ خو ئەنجامدا وهوشدارکرن وشیا ولاتێ وان ژی بگریت ، وەسا دیارە لەشکەرێ وی‌ماندی ببو ،ژبەر هندێ دڤیا ل وەرزێ زڤستانێ هندەك بهێنڤەدانێ بدەتێ ،پاشی دهاڤێنێدا جارەکا دی هێرش بکەتە سەر وان ، و دەمێ حەجاجی ئەڤە زانی گەلەك تورە بوو و ماوەیەکی پێڤەبوون رازی بکت بەردەوام بیت دشەرکرنێدا بەلێ سەرنەگرت ، ئەڤەژی بۆ ئەگەرێ تێکچوونا پەیوەندیا دناڤبەرا وان دا و ئەڤەژی بۆ ئەگەرێ بەرفرەهبوونا بزاڤا الاشعث وهژمارەکا زۆر ژ مەوالیا ب تایبەتی ژ کورد وفارسا هاتنە دناڤ

بزاڤا وی دا ژبەر بێزاریا وان ژ سیاسەتا حەجاجی ، ئەو بوو الاشعث نزیك بوو ژ گرتنا عیراقێ.

ل سالا ٨٢ێ کۆچیێ ل (دیر الجماجم) ل نزیکی کوفە، ئومەویا سەرکەفتنەکا ئێکلاکەر بدەستڤە ئینا ، عەبدولەحمان ژی بەرەف ولاتێ تورکا رەڤیێ و ل سالا ٨٥ی کوچی بدەستێ ئومەویا هاتە کوشتن.

گرنگترین کارێن عەبدولمەلیکی

١- ب عەرەبیکرنا دەزگەهێن دەولەتێ :-ئانکو گورینا هەموو تشتا ل دەولەتا وان بۆ زمانێ عەرەبی چونکی بەری زمانێ فارس ویونانی دهاتنە بکارئینان وگرنگترین گورین بابەتا ڤەدگریت:

أ-ب عەرەبیکرنا دیوانا:

عەبدولمەلکی فەرمان دا کو هەموو دامو دەزگەهێن دەولەتی ئانکو دیوانا بکەتە عەرەبی، زمانێ رۆمێ ل شامێ وفارسی ل عیراقێ گوری بۆ عەرەبی، بەلێ ل ولاتێ مسرێ ئەڤ کارە هاتە پاشئێخستن هەتا سەر دەمێ کورێ وی وەلیدی ٨٦-٩٦ کۆچی ، ژ ئەنجامێ ڤی کاری فەرمانبەرێن دیوانا نەچاربون خو فێری زمانێ عەرەبی بکەن دا کولسەر کارێن خوبمینن، زمانێ عەرەبی بوو زمانەکێ فەرمێ ئەڤەژی پێنگاڤەك بوو دا کو خەلکێ هەمی ولاتێن ئیسلامێ فێری زمانێ عەرەبی ببن .

ب-خەلیفە عەبدولمەلکی ل سالێن ٧٤و٧٥ ی کۆچی فەرمان دا هەموو پارێن دەولەتا ئیسلامی ب نەخش ونیگارێن عەرەبی وئیسلامی بهێنە نەخشاندن وب پارێن بەرێ رازی نەبوو وبو هەر کار بەدەستەك(عامل)ەکی هەبوو

دولاتێ ویدا پارەی دەربێخیت ب وی شێوێ دەولەتێ دانای کو دگوتێ (پارێ ئیسلامێ) ودگۆتە جهێ دەرئێخستنا وی (دار السکه)ئانکو (خانییێ چێکرنا پارەی).

پرۆژێن ئاڤەدانکرنێ:

١-دروستکرنا مزگەفتا ئەقصا یاشەریف وقوبا سەخرا موشەرەف ل قودسێ. ل سالا٦٦٦ێ کۆچی دەست ب دروستکرنا هەردو مزگەفتا کر ، وباجا زەڤیا یاحەفت سالا تەرخانکر بۆ دروستکرنا وان. ول سالا٧٢ێ کۆچی داوی ب دروستکرنا وان هات .

٢-رێکخستنا کارگێریا دەولەتێ :-

ئەو کارێن کومعاویەی دەسپێکرین عەبدولمەلکی تەمام کرن وەکی رێکخستنا دیوانا زەڤیا (الخراج)،پشتی هێمن بوونا بارودوخێ دەولەتێ دەست ب سەر ژمێریا (اهل الذمة)

جوهی ومەسیحیا کر، بو دانانا باجێ ل سەر وان .

وەلید کورێ عەبدوالملك (٨٦-٩٦)

وەلیدێ کورێ عەبدلمەلکی جێگرێ بابێ خوبوو، وپشتی وەغرکرنا وی جارەکا دی بو خەلیفە، و ماوێ ١٠ سالا ودەسهەلاتێدا ما ، ول سەردەمێ وی هێمنی وخۆشی وئەرزانی بوو، وەلید شیا گەلەك جها بگریت وبێخەتە بن دەسهەلاتا خو بتایبەتی ولاتێ السند و ولاتێ ماورا النهر (ل رۆژ هەلاتێ) وولاتێن رۆژ ئاڤایێ عەرەبی وئەندەلوسێ (ل رۆژ ئاڤای).

پەیدابوونا ڤی بارودۆخی بۆ هێزو وشیانێن بابێ وی ڤە دگەریت چونکی پشتی مرنا خو دەولەتەکا بەرفرەه وهێمن بۆ بجه هێلا.

عومەرێ کورێ عەبدولعەزیزی (٩٩-١٠١) کۆچی)

عومەرێ کورێ عەبدولعەزیزی کورێ مەروان کورێ حەکەمێ ، ل سالا ٦٢ێ کۆچی ژدایك بوویە، لگەل بابێ خوبوو دەمێ ل مسرێ وال ولسەر داخازا وی کو داخاز ژ بابێ خو کر بهێتە هنارتن بۆ مەدینێ بو خاندنێ ورووینشتنێ لگەل زانا پیاوێن ئایینی، هەر ژ بچووکیێ قورئان ژبەرکر ،هندي بێژی ل زانستی دا

شارەزا بوو، عومەرێ کورێ عەبدولعەزیزی خودان رەوشتەکێ بلند ودەست پاك وزمان پاقژ بوو خو مەزن نەدکر ویێ دفن بلند نەبوو، سالوخـەتێن وی وەکی یێـن عومەرێ کورێ خەتابی بوون.

گرنگترین کارێن عومەرێ کورێ عەبدولعەزیزی:

١-باج لسەر وان کەسان نەهێلا ئەوێن بووینە موسلمان ژ (أهل الذمة) جوهی ومەسیحیا.

٢-ئێکەمین کەس بوویە تەماشەی سکالایێن غەدر لێ کریا کری و فەرمان دایە هەموو کاری پێ بکەن.

٣-فەرمان دایە کار بەدەستان د رێیا قورئانا پیرۆز وسونەتا پێغەمبەری دا کار بکەن .

٤-د سیاسەتێدا ئاشتی پیادەکریە ، لگەل خەوارجا دانوستاندن ورووینشتن کریە وژمارەك هاتنە لگەل وی وژمارەکا دی چالاکیێن خو ل سەر دەمێ حوکمێ وی راوەستاندن.

٥-زەڤی چاککرن و بیر لێ کولان وریێ ژی چاککرن.

ل سالا ١٠١ ك خەلیفە عومەرێ کورێ عەبدولعەزیزی چوو بەر دلوڤانیا خودێ.

خەلیفە مەروان کورێ محەمەدی(١٢٧-١٣٢):

مەرون کورێ محەمەدی ، ل کوردستانێ ژدایك بوویە وپەروەردە ببوویە، وهەر ب والیێ کوردستانێ وئەرمینیا هاتە دانان ، مەروان دژی خەلیفە ئیبراهیمێ کورێ وەلیدی راوەستا، وشیا هێرەشەکێ بینیتە سەر شامێ ولەشکەرێ خەلیفەی بشکێنیت وب سەرکەفتیانە راگەهاندنا دەولەتێ دا بەلێ ل سالا ١٣٢ێ کۆچی دەولەتا ئومەوی ژناڤچوو.

راهێنان

ئێکەمین خەلیفێ ئومەویا خەلیفە [ ] بوو.

داوی خەلیفە: [ ]

تو ژی سالا دامەزراندنا ....وسالا ژناڤچوونا

ئومەویا .... بنڤیسە .

هۆکارێن ژناڤچونا دەولەتا ئومەوی:

ژناڤچوونا دەولەتا ئومەوی بۆ ڤان هوکارێن خارێ ڤەدگەریت:

هەر چەندە بیرو بۆچونێن جودا هەنە بۆ روهنکرنا ژناڤچوونا دەولەتا ئومەوی بەلێ ئەڤ هۆیە زۆر د دیار وبەرچاڤن.

١–زەفتکرنا دەسهەلاتێ ، چونکی مافێ وان نەبو وب زۆری دەست ب سەرداگرت.

٢–بکار ئینانانوندوتژیێ لگەل خەلکی .

٣–خەلکەکێ خراب وبێ مفا ل خو خیرڤە کر بوون .

٤–مال وسامانێ خەلکێ ب نەهەقی دخوار.

٥–گەلەك ژ والی وکار بەدەستێن وان د دلرەق وستەمکار بوون.

دەولەتا عەباسی(١٣٢-٦٥٦)ك

بنەمالا عەباسیا :

پشتی مرنا عەباسێ کورێ عەبدولموتەلیبی ،عەبدوللایێ کورێ وی کو ژ هەمیا ب ناڤ وناڤدارتر دگەل ئومەویا بئاشتی دژیا، پشتی مرنا عەباسی عەلیێ کورێ وی ژلایێ ئومەویاڤە رەوانەی باژێرکێ (حميمة) دهێتە کرن هەتا سالا ١١٨ کۆچی ل وێرێ دمریت ، بەلێ عەلی کورێ وی کو ناڤێ وی عەبدوللایە ئێکەم کەس بوویە دڤێ بنە مالێدا کو ئارەزوویا خەلافەتێ هەی، دەمێ ئومەویا زانی کەلەك ب توندی دژایەتیا وی دکەن وئێشینن، پشتی هەولێ وبزاڤەکا بێ راوستان ، عەباسی شیان نەیار ودوژمنێن ئومەوی ل بن دروشمێ (رازی بوون ژبنە مالا محمد(س.خ) (الرضا من ال محمد (ص) رێك بێخن ودەولەتەکێ دامەزرینن ب ناڤێ (عەباسێ کورێ عەبدو لموتەلیبی)کو مامێ پێغەمبەریە وژلایێ تەمەني ڤە مەزنێ بنە مالێ بوو.

ئارمانجا عەباسیا :

بانگەوازیا عەباسا بزاڤەکا سیاسی بوو، مەرەما وان یاسەرەکی:

١-نەهیلانا ئۆمەویا .

٢-نەهیلانا جوداهییێ دناڤبەرا عەرەب وپشتەڤانێن وان -موسلمانێن نە عەرەب .

٣-پەیرەوکرنا فەرمانێن قورئانێ وکردەوێن پێغەمبەر (س.خ) .

دامزراندنا دەولەتا عەباسی:

کەلێن ئێرانێ تۆخمێ سەرەکی بوون ژ دامەزراندنا ئەڤێ دەولەتێ ،پرانیا تەخێن کو ل دویف ڤێ بانگەوازیێ هاتین تەخا هەژار

بندەست بوون ، کو دئامادەبوون بۆ هەر کارەکێ ببیتە ئەگەرێ بدەست ڤە ئینانا هیڤی وئۆمێدێن وان .

بانگەوازیا عەباسیا (قۆناغا نهێنی):

عەباسیا ب مەرەما بەلاڤکرنا بنگەوازیا خۆ ، ل گشت ولاتێن ئیسلامێ بانگەوازیا خۆ بەلاڤکر ، ب تایبەتی جهێن دوور ژلایێ روژ هەلاتیڤە ب شیوازێن جودا جودا ، هەبوون ب ناڤێ بازرگانێ ، ناڤێ سوفیاتیێ ....هتد. هەتا کو ئاشکرا نەبن وزەمینێ خوش بکەن ول سەر پێ خۆ راوەستن ژنوی ئاشکرا بکەن.

رێکخەرێ بانگەوازیێ :

ئەڤ کارێ سیاسي ژلایێ (ئیبراهیمێ ئیمام) ڤە کو ئیمامێ مەزنێ وان بوو، دهاتە ئینان ل دەسپێکێ لپەی فەرمانێن ئیمامی، ب هەر شیوەکی روو بریدووبوون دگەل ئومەویا قەدەغەبوو، ژ ترسا ئاشکرا بوونێ ، هەر ژبەر ڤێ ئەگەرێ ژی ناڤەرۆکا ڤێ بانگەوازیێ یا دیار نە بوو.

قۆناغا ئاشکرا :

گەلەك ب رێك وپێکی رەه وریشالێن بانگەوازیا خۆ دا هیلانە ناڤ خەلکی وژمارەکا زۆرا خەلکی ب دویڤ کەفتن ، رۆژ بۆ رۆژێ دبێشڤە چوون یێدا بوون ، ئەڤجا وەلێ هات کو ئاشکرا بکەن ، بەلێ بۆ دەست نیشانکرنا جهەکی بۆ کارکرنێ پشتی پێك گورینا بیرورا و دانوستاندنا باژێرێ (مەرۆ) ڤێ مەرەمێ هاتە دەست نیشانکرن بو ، ول رۆژا ئێکێ یاجەژنا قوربانی سالا١٢٩ێ کۆچی /٧٤٦ زایینی ، بانگەوازي هاتە راگەهاندن.

ئەبوموسلمێ خوراسانی:

د قوناغا نهێنیدا ،ئەبومسلمێ خوراسانی پەیوەندی ب (ئیبراهیمێ ئیمام)ڤە کر ژ بو کارکرنێ ، پشتی ماوەکی دیت کو ئەڤ لاوە خودان شیانێن زورە، کرە سەرپەرشتیارێ بانگەوازیا

خو ل خوراسانێ ، ئیمامێ مەزن هند باوەری پێ هەبوو هەتا رادەکی نهێنیێن خو بوو وی ئاشکرا کربوون، زیرەکیا ئەبومسلمی وناڤ داریا وی ئومەوی بزداندبوون، ل هەرێما خوراسانێ عەرەبێن وێ ژێك جودا کربوون ،پشتی ماوەکی شیا دەست ب سەر خوراساندا بگریت وکار مەندێن ئومەویا دەربێخیت وکارگێریا ئەڤێ هەرێمێ کرەد دەستێ خودا .

شەرێ زاب ل سالا ۱۳۲ ێ کوچی:

پشتی ماوەکی ئومەوي ئیبراهیم ئیمامی دەستگیر دکەن ود زیندانێدا د کوژن ، بەری مرنا خو ژی خەلافەت بو أبو العباسی برایێ خو راسپارد بوو کو ئەڤەژی سالا ۱۳۲ خەلافەتا عەباسیا ل کوفە رادگەهینیت وخەلکێ کوفە ژی بەیعێ د دەنێ ، خەلیفە مەروان ب خو وب لەشکەرەکێ مەزنڤە ژ جەزیرێ هاتە مویسل ئەبو العباس ژی بو روو ب رووبوونا مەروانی لەشکەرەك ب سەروکاتیا مامێ خو (عەبدوللایێ کورێ عەلی) پێك ئینا هەردوو ل سەر زیێ مەزن نزیك باژێرکێ خازر گەهشتنە ئێك شەر وپێکدا دانا دەسپێکر د ئەنجامدا ئومەویا شکەستن ئینا ، هەر چەندە ژمارا شەرکەرێن وان دگەهشتە دەهان هزار کەسا ، نەچاربوون خو ڤەکێشن بو باژێرێ مویسل ، بەلێ خەلکێ مویسل نەهێلا بچنە ناڤ باژێری ودەرگەه لێ نڤەنەکرن ، نەچاربوون بەرەف ولاتێ شامێ بچن ، عەباسیا راهێلاب دویڤ ڤە ، مەروانی ل چ جها خونەگرت هەتا گەهشتیە ولاتێ مسرێ ، پشتێ هنگێ شیا خو بگەهینتە گوندێ(بوصیر) وعەباسیا دەست ژێ بەرنەدا هەتا ل گوندی کوشتی . ب کوشتنا (مەروانی کورێ محەمەی) دەولەتا ئومەوی ب داوی هات .

سەر دەمێ ئێکێ یێ عەباسیا (١٣٢-٢٤٧کۆچی /٧٤٩-٨٦١ زایینی)

ئەڤ چەرخە ژ دەست ب کاربوونا خەلیفە ئەبولعەباس سفاح دەسپێدکەت هەتا کوشتنا خەلیفە ئەلموتەوەکل ل سالا٢٤٧ێ کوچی دڤی ماوەیدا عەباسیا گشت هەول وبزاڤێن خوّ بکارئینان بوّ چەسپاندنا دەسهەلاتا خوّ .

دەولەتا عەباسی ل سەر بنەمایەکێ ئایینی هاتیە دامەزراندن ، کاریگەرترین چەك بوو ب کار ئینای بوّ ژناڤ برنا دەولەتا ئومەوی هەتا ڤەگەراندنا دەسەلاتێ بوّ بنەمالا پێغەمبەری (س.خ): بڤی جوّری ڤی دروشمی خەلکەکێ ئێکجار مەزن لێ کوب خرڤەکربوو . ب تایبەتی خەلکێ هەژار وسادە ،عەباسیا گەلەك ب زیرەکی مەلبەندێن خوّ دەستنیشان کربوون ، ب تایبەتی کوفە وخوّراسان کو خەلك دێ پشتەڤانێ وان بیت ، پرانیا وان ساسانی بوون ،چونکی بنەمالا پێغەمبەری خوّش دڤیا،ساسانی خودان مێژوو وکەلتورەکێ رەسەنن ، کو دەسەلاتا خوّ ب سەرعەرەبا دا گرتبوو ل عیراقێ ویەمەنی ،بەلێ ب هاتنا ئایینێ ئیسلامێ دەسهەلاتا وان نەما ،ئەڤ بانگەوازیە ب دەلیڤە زانی کو جارەکا دی ڤەگەرنەڤە، بوّ ب دەست ڤە ئینان ئارمانجێن خوّ.ڤێجا هەر دڤێ قوّناغێدا ، عەباسیا ئەوێ گومان ل ژێ کریا ،ژناڤ دبر ولپەی رێنمایێن وان کو ب ئەبو موسلمێ خوّراسانی راسپاردبوو ورێ دابوویێ هەر کەسێ گومانێ ژی بکەت بکوژیت،و کەلەك کەس ژی کوشتن، وهەر ئەوبخو ژی بوو دبیتە قوربانێ گومان لێکرنێ دهێتە کوشتن.

پشتی مرنا (ئەبولعەباس) ل سالا١٣٦کوّچی ، خەلیفە ئەبو جەعفەر ئەلمەنسورجهێ وی گرت ،ئەلمەنسوري بەردەوام خەبات دکر بوّ چەسپاندنا دەسهەلاتا دەولەتا عەباسی،پتر ب ئاڤاکرنا باژێرێ (بەغدا) ناڤ ودەنگیا وی دەر کەفت بوو .

سەر دەمێ دووێ یێ عەباسیا

چەرخێ دەسهەلاتا تورکی(٢٤٧-٣٣٤)کۆچێ

ئەڤ سەردەمە ژ دەست ب کاربوونا خەلیفە مونتەسر دەسپێدکەت ل سالا ٢٤٧ کۆچی/ ٨٦١ زایینی دڤی سەردەمیدا دەست تێوەردانا تورکا دناڤ کاروبارێن دەولەتێ دا ب دانان لادانا خەلیفا دەسپێکر بۆ وێ مەرەمێ تورکا خەلیفە دکوشتن و چاڤێن وان دئینانە دەرێ .

جارێن وەسا هەبووینە خەلیفە نەچارکرینە هەتا ب دەستێ خۆ لادانایێ بنڤیسیت چ بۆ خۆ وچ بۆ ئێکێ دیتر ، ژبلی ڤی حالەتی د ناڤ تورکا ب خۆ ژیدا هەڤرکی هەبوو ڤی کاری ئەمن وئاسایشا ولاتی تێکدابوو مونتەسر ژ شەش هەیڤا پتر نەشیا خەلافەتێ بکەت ، و دباروداوخەکێ نەدیار دا مر، سەرکردێن تورکا دەست مرنا ویدا هەبوویە.

تورك خودان دەسهەلاتا راستەقینەبوون، وەسا رێکەفتن کو رێن (موتەوەکل)ی نەکنە خەلیفە .بەلکی خیلافەت ژکورێن موعتەسەمی دەرنەکەڤیت .

پشتی هاتنا موستەعین (٢٤٨-٢٥٢ێ کۆچی) بارودۆخ جیگیر نە بوو ، بێزار بوو سامرا بجە هێلا ، هاتە بەغدا وژمارەکا تورك وکار بەدەستاد گەل دابوو بەلێ چ بدەستێ خەلیفەی نەبوو. دەمێ تورکا دیتی کو خەلیفەی سامرا ب جە هێلایە ، هەست کر کو جهێ وان دمەترسییایە بزاڤ کر رازی بکەن کوڤەگەریتە ڤە بەلێ نەزڤری، تورکا موعیزێ کورێ مامێ وی ل جهێ وی دانا ، بڤی جۆری موستەعین ل بەغدا وموعیز ل سامرا دئەنجامدا شەر دناڤبەرا وان پەیدابوو وهەر دو بازێر هاتنە دۆر پێچکرن ژبەر کو ژمارا ئاکنجیێن بەغدا گەلەك بوون بەگریا دور پێچکرنێ نەبوو ،ب باشی زانی ڤێ کێشێ چارەسەربکەن وموستەعین نەچار کر بەغدا ب جە بهێلیت وبچیتە بازێرێ مەککەها پیرۆز .

سەر دەمێ سیێ یێ عەباسیا

چەرخێ دەسهەلاتا بوەیهیا (٣٣٤-٤٤٧کۆچی /٩٤٥-١٠٥٥زاینی)

بوەیهی خەلکێ دەیلەم بوون – ولاتەکە دکەڤیتە باشوورێ رۆژئاڤایێ دەریا یاقەزوین – ل دەسپێکا بەلاڤبوونا ئایینێ ئیسلامێ ، بوەیهی ژبەر چیایا یا ولاتێ خو نەبوونە موسلمان.

عەباسی شیان ڤێ هەرێمێ ب ولاتێ ئیسلامێ ڤە گرێدەن ، ب تایبەتی ل سەر دەمێ ئەبو جەعفەرێ مەنسور (١٣٦-١٥٨کۆچی) ول سەر دەمێ هارون رەشیدی (١٧٠-١٩٣ کۆچی)ئەڤ ولاتە بوویە مەلبەندێ یەحیایێ کورێ عەبدوللای عەلەوی ، شیا خەلکەکێ زۆر ل دۆر خۆ خرڤەکەت ومەترسی بۆ هارون رەشیدی پەیدا کر ، ترسیا نە کو جودا ببیت ، ڤێجا بریاردا پێکاهاتن دگەل یەحیای بمینیت بەلێ ل بن ئالایێ عەباسیا .

بەلاڤبوونا ئایینێ ئیسلامێ ل ڤێ هەرێمێ ڤەدگەرێتە ڤە بۆ سالا(٢٥٠کوچی – ٨٦٤ زایینی) حەسەنێ کورێ عەلی چوو ولاتێ دەیلەمێ ،سێزدە سالا ل وێرێ ما شیا بیروباوەرێن خو هەتا رادەکی بەلاڤ بکەت وپشتی مرنا وی رەوشا ولاتی تێکچوو وهەڤرکی وململانێ یادناڤبەرا سەرکردا دا بۆ ئەگەرا پەیدا بوونا بوەیهیا.

دەسپێكا پەیوەندیین بوەیهی وعەباسیا :

ل سەردەمێ خەلیفە ئەلرازی بیللاە(٣٢٢-٣٢٩كۆچی) سەركردێ بوەیهی (عەلییێ كورێ بوەییە) پەیوەندی لگەل عەباسیا كربوو،بۆ داكو دان پێدانێ ب پەیوەندیێن وان بكەن بەرامبەر پارەكێ زۆر ژبەر نەبوونێ وهەژاریا عەباسیا رازي بوون ،پشتی ماوەكی بوەیهی ژوێ پارەدانێ پەشیمانبوون ، بەلێ ئارمانجا خۆ ب دەست ڤە ئینا وشەرعیەتا خو وەرگرت، بوەیهیا ب زیرەكی كارێ خو ب جە ئینا .

بوەیهی دئاگەهداربوون كو سیاسەتا خەلیفەئەلرازی (٣٢٢-٣٢٩كۆچی) بۆ چارەسەركرنا ئەڤان كێشا پێ ناهێتەكرن ، بوەیهیا رێ خۆشكر بۆ داگیركرنا عیراقێ . بۆ تاقیكرنا كو هیزا دەولەتا عەباسی چەند جارەكا هێرش ئینانە سەر چەند دەڤەرەكا بەلێ عەباسیا نەهیلا.

گرتنا بەغدا :

ل سەر دەمێ خەلیفە موتیعی (٣٣٤-٣٦٣ كۆچی) بوەیهیا ب سەرۆكاتیا (ئەحمەدێ كورێ بویە) یێ ناڤدار ب (معز الدولة) هاتنە ناڤ بەغدا، وەكی هەر داگیر كەرەكی بویهیا ب پلا ئێكێ بەرژەوەندیێن خو بەرچاڤ دكرن ، بۆ برێڤەبرنا كاروبارێن عیراقێ پرانیا وەزیرو كار بەدەستێن وان فارس بوون .خەلكێ بەغدا بێزاری ونەرازیبوونا خۆ دەربری.

سەردەمێ چارێ یێ عەباسی

چەرخێ دەسهەلاتا سەلجوقیا (٤٤٧-٥٧٠ك)

سەلجوقی کۆمەکا هۆزێن تورکانە ، ژ دەشتێن تورکستانێ هاتبون ، وناڤێ وان ژ سەر کردێ وان یێ ناڤدار سەلجوقێ کورێ دقاق هاتیە .

سەلجوقی نە شیان ل وەلاتێ خو جێگیربن ، بەرەف ولاتێ موسلمانا ل رۆژئاڤای هاتن ،ل سالا٣٤٥کۆچی/ ٩٥٦ زایینی دەسهەلاتا وان دەسپێکر .

سەلجوقی پشتی سەر هاتیەکا دوور ودرێژ ژ جهەکێ بۆ جهەکێ وقوناغ بۆ قوناغێ هاتن هەتا گەهشتینە نزیك عێراقێ ل سالا٤٤٧کوچی/ ١٠٥٥ زایینی ، توغرل بەکێ سەرۆکێ وان مەکێ بۆ خیلافەتا عەباسی دنڤیسیت ئەو بەرێ پشتەڤانی وچەماندنا خو نیشا نددەت، وپەیمانێ دەتە تورکێن بوەیهیی کو پێدڤیە هاریکارێن هەڤروبن ، بڤێ دبلوماسیەتێ بوەیهیی وعەبسی کرنە دۆستێن خو، د دەمەکیدا عیراقیا گازندە ژ دەسهەلاتا بوەیهیا دکرن ژبلی کێشێن دناڤبەرا واندا ، ئەڤە هەمی د بەرژەوەندیا سەلجوقیا دا بوو ، وئێکەم پێنگاڤا سەلجوقیا مفا وەرگرتن بوو ژ تورکێن بوەیهیی،بۆ زەمینە خۆشکرنێ ورێ خۆشکرن بۆ داگیرنا عیراقێ .

سەلجوقی دئامادە باشیێ دا بوون بۆ داگیرکرنا بەغدا ، سەر کردەکێ تورك (بەساسیری) دەست بسەر کاروبارێن بەغدا دا گرتبوو ، وچ پەیوەندی دناڤبەرا خیلافەتێ وبوەیهیا وبەساسیری دا نەمابوو . ل سالا ٤٤٧ کوچی / ١٠٥٥ زایینی توغرول بەگ بەرەف عێراقێ کەفتە رێ ،ل باژێرێ حەلوان هاتەناڤ ئاخا عیراقێ ، کو کورتترین وسەناهیترین رێیە بۆ کو هاتنا ناڤ بەغدا

داكو هاتنا وی یا سروشتی بیت ،ولایەنگەریێن بەرنگاری وی نەبن ، نامەك بۆ(دیوانا خیلافەتێ) دهنێریت ، تێدا خەلکی پشت راست دکەت کو هاتنا وی بۆ بەغدا بتنێ دێ قۆناغەك بیت بۆچوونا حەجێ ئنیەتا وی ئەوە رێکا حەجێ چێبکەت وئاڤەدان بکەت ،پاشی دێ بزاڤێ کەت دەسهەلاتا فاتمیيا دڤێ دەڤەرێدا نەهێلیت .

ئەڤێ نامێ خەلك پشت راستکر ، ترس نەما ، وخیلافەتا عەباسیا خاپاند خەلیفە ئەلقائم بئەمریللا بریا ردا ناڤێ سولتا نێ سەلجوقي دگۆتارا نڤێژا هەینێدا بینیت . وتوغرل بەگی ب فەرمی دەستویری وەرگرت کو بێتە بەغدا ب پێشوازیەکا گەرم بخێرهاتن لێ هاتە کرن ول ٢٥ێ هەیڤا رەمەزانێ سالا ٤٤٧ کۆچی/ ١٠٥٥ زایینی سەلجوقی ب رێ و رەسمەکێ رێك وپێك هاتنە ناڤ بەغدا .

جەرخی عەباسیایێ داویێ

پشتی مرنا سولتان سنجر خودان دەسهەلاتا سەلجوقیا ل ٥٥٢ کۆچی/ ١١٧٥ زایینی سولتانێ بهێزێ سەلجوقیایێ داویێ، بێ هێزی ولاوازی کەتە ناڤ وان ، بتایبەتی ل سالا٥٦٠–٥٧٠ کۆچی وەلێ هاتن سولتانێ سەلجوقیا کرە یاریەك (العوبة) د دەستێ خودا .

الناسر لدینللا :

دڤی سەردەمیدا خورازم نزیکی عیراقێ ببوون ، خەلیفە ناسر داخازا هاریکاریێ ژێکر بۆ دانانا سنۆرەکی بۆ سەلجوقیا، ول دەمێ بەشداریکرنا لەشکەری خوارزمی بتنێ بوون بیێ کو لەشکەرێ خەلیفەی هاریکاریا وان بکەت .

المعتصم بالله :

پشتی موستەنسەری سالا ٦٤٠ك/١٢٤٢ ز کورێ وی بناڤێ المعتصم بالله جهێ وی گرت ،زەلامەکێ نەرم وسەرخوبوویە بەلێ دحوکمدانییێدا شارەزاییا وی یا کێم هەبوو ، لەورا لاواز بوو ، نەشیا بەرهەنگاریا وان کەسا یێن دلێ خو دبرە خیلافەتێ، ڤێجا هەر چەندە خەلیفەیێ ئاگەداری بو ژمەغولیا بو کو دلێ خو بریە خەلافەتێ ، بەلێ ئەڤە ب چ ڤە وەرنەگرت ، بڤێ چەندێ خیلافەتێ ل سەر دەمێ ڤی خەلیفەی تووشی داگیرکرنا مەغولیا بوو ، وب دەستێ مەغولیا هاتە کوشتن بەغدا ل سالا٦٥٦کۆچی /١٢٥٨ زایینی کەفتە دەستێن وان .

بەرسڤا ڤان پرسیارا بدە

١-عەبدولمەلیکێ کورێ مەروانی ب چیێ ناڤدار بوو؟
٢-باسێ گرنگترین کارێن ئەبو جەعفرێ مەنصور بکە.
٣-بوەیهیی ژکیڤە هاتبوون .
٤-بویهیی چاوا شیا نخو بگەهننە بەغدا ؟
٥-سەلجوقیا ل سالا......هەتا ......حوکمێ ل عیراقێ کری .

بپرسیار

ڤان ڤالاهیا پڕبکە :

١-ناڤدارترین خەلیفێ ئومەوی.......بوو.

٢-دەولەتا ئومەوی ل سالا....... تا سالا.......حوکم کر .

٣-ل سالا....... حوسێنێ کورێ ئیمامێ عەلی هاتە کوشتن .

٤-ل سەر دەمێ عەبدولمەلیکێ کوڕێ مەروانی دیوان کرنە ب زمانێ ....،

٥-ئەو پارێ کو عەبدولمەلیکی دروست کری ، دگوٚتنێ پارێ ....،

٦-مزگەفتا قبە الصخرە ل......... هاتە دروست کرن.

٧- ....سەرکردێ گرتنا قودسێ بوو .

٨- ....ئێکەمێن خەلیفێ ئومەوی بو بەرێ خو دا گازندێن خەلکی

٩-خەلیفە مەروانێ کوڕێ محەمەدی ل .... ژدایك بوو.

١٠-دەولەتا عەباسی ل سالا .... هەتا سالا.......... بەر دەوام بوو .

بەشێ
هەڤولاتیبوونێ

بەنـــدێ ئێکێ

هەڤولاتیبوون

د سەرانسەرێ جیهانێدا ئێك ژ هۆکارێن سەرکەفتنا پرۆسا دیمۆکراسی وبەختەوەریا گەلان وەرارا دام و دەزگەهـ و ێکخراوێن مەدنیە ، ئەڤ وەرارە ب ئەگەرا بزاڤکرنێ یە ژبۆ بدەسڤەئینانا خاسیەتێن هەڤولاتیبوونێ ، دبیت ئەڤ چەند خالە وەکی رەوشتێ تاکی بن بۆ هەڤولاتیبوونێ :-

١- راسگۆیی و دلسۆزی دکارکرنێدا :

راستگۆیی و دلسۆزی رەوشتێ تاکیە ژبۆ هەڤولاتیبوونێ ، ئانکو هەبوونا ڤان خاسیەتا شیانێن هەڤولاتی دچڤاکیدا ئەکتیڤتر لێدکەت ومەودایەکێ فرەهتر بۆ پەیدا دکەت.

٢- گیانێ لێبورینێ :

ددەمێ شەرِیدا هزرێ دئاشتیێدا دکەین و ددەمێ ئاشتیێدا هزرێ دداهینانێدا دکەین ، پێدڤیە هەمی کەسا گیانێ لێبورینێ هەبیت داکو ب ئاشتی بژین، د هەڤدو گەهشتن و هەڤدو قەبوولکرن مە فێری وێ چەندێ دکەت چاوا بەرەڤ دیمۆکراسیێ بچین و بیرو بۆچوونێن جودا قەبوولکەین وهیڤی و دیالۆگ ببیتە زمانێ هەڤچەرخ.

٣- ئێکگرتن و هەڤکاری:

ئانکو ئێککگرتن لسەر بنەمایێ دهەڤدو گەهشتن و هیڤیا ولاتینیێ و گیانێ هەڤکاریکرنێ دگەل هەڤدو.

راهێنان

کەنگی ئەز هەست ب بەرپرسیاریێ دکەم

-کەنگی من ئەرکێن خوە بجهئینان

هنگێ ئەز هەست ب بەرپرسیاریێ دکەم

- ئەگەر من مافێن بەرامبەری خوە پارستن هنگێ

ئەز هەست ب بەرپرسیاریێ دکەم

- ئەگە من ئەرك و مافێن خوە ژێکجودا نەکرن

ئەرێ ئەز هەڤولاتیەکێ باشم؟

ئەگەر بەرسڤ : نەخێر بوو

بۆچی؟

٤- هەست كرن ب بەرپرسیاریێ:

ئەم هەمی وەكی تاكەكێ ڤی چڤاكی ئەركەكێ لسەر ملێن مە ئەو ژێ بەرپرسیاریە بەرمبەر مە بخو و پاراستنا دەستكەفتێن مرۆڤایەتیێ و بهێزكرنا هەستەوەرا دگەل ژینگەهێ و هەست كرن ب بەرپرسیاریێ بەرامبەر جڤاكی و رێزگرتنا بەرامبەر و پاراستنا دام و دزگەهێن مەدنی و نیشتمانی نە.

٥- رێزگرتن ل یاسایێ:

ئەگەر جڤاكێ هشیاربیت ، دڤێت رێیەكێ دانیت بۆ برێڤەچوونا بەرنامێ كاری دناڤبەرا تاكێن جڤاكیدا،دڤێت یاسایێ دانیت و دروشمێ سەرەكیێ وێ یاسایێ ئەوە كو ئەم هەمی ل بەرامبەر یاسایێ وەكهەڤین ژ بەر هندێ لسەر مە هەمیان پێویستە دهەمی بیاڤێن ژیانێدا رێزێ ل یاسایێ بگرین .

٦- رێزگرتن ل دەمی:

دەم پڕبهایە و نابیت بهێتەژدەست دان، رێزگرتنا دەمی داهێنانێ دروست دکەت، ب رێیا دلسۆزیێ دکارکرنێدا چڤاك بەرەڤ پێش دچیت.

٧- بەرقەراکرنا ئاشتیێ و بهەڤرا ژیانێ:

ئانکو قەبوولکرنا هزروبیرێن جودا و باوەریکرن ب هەڤدو و ژخوە رازیبوون.

چالاکی /
گرۆپەك ژ قوتابیان دێ راپۆرتەکێ دەربارەی بهایێ دەمی بەرهەڤکەن

٨- پارستنا تایبەتمەندیێ :

مە هەمیا جۆرەکێ تایبەتمەندیێ هەیە کو بەشەکە ژ کەساتیا تاکی ،لێ کەساتیا سەرکەفتی تایبەتمەندیێ د پارێزیت ئەڤە ژی رێزگرتنە ل هەڤدو و قەبوولکرنا نهێنیێن هەڤولاتیبوون ئانکو گورینا رەوشتی و هەستکرن ب هەستێ بەرامبەر و پاراستن و بهێزکرنا دام و دەزگەهێن مەدەنی و پێشڤەبرنا پرۆسا دیمۆکراسی و مەدەنی ب رێیا هوشیاربوونێ .

راهێنان

وەکهەڤی: دڤێت ئەم هەمی بەرامبەر یاسایێ وەکهەڤ بین ئانکو یاسا جوداهیێ دناڤبەرا دەولەمەند و هەژاراندا ناکەت ...
جوداهیێ دناڤبەرا بەرپرسەکی و ولاتیەکێ ئاساییدا ناکەت..
لێ : ئەرێ یاسا جوداهیێ دناڤبەرا (بێ گونەه) و(گونەهبار)یدا دکەت ؟
بۆچی ؟

بەنـــدێ دووێ

جڤاك و سروشتێ پێكهاتا وی

١- جڤاك چیە؟

مرۆڤ بوونەوەرەكێ جڤاكیە نەشێت بتنێ بژیت ، پێویستی ب كەسێن دیتر هەیە بۆ پێكگورینا سۆز و ڤیانێ وهەڤكاری و هاریكاریا هەڤدو و بهەڤرا ژیانێ و كریار و غەریزا بهەڤرا ژیانی دتاكیدا دبێژنێ بجڤاكبوون ئانكو بهەڤرا ژیانا بكۆم ، ئەڤەژی غەریزەكە دمرۆڤیدا و وەكی رەوشتێ وی لێهاتیە و بچووكترین غەریزا بجڤاكبوونێ لنك مرۆڤی و ئاژەلی حەزا چێكرنا خێزانێ یە ئانكو خرڤەبوون دچارچووڤەكیدا كو سۆز و ڤیان و رێز و هەڤكاری وان خرڤەدكەت كو رەوشت دناڤبەرا واندا دهاوبەشن ئەڤێ ژی دبێژنێ خێزان، خێزان ژی بچووكترین یەكا جڤاكی یە ، جڤاك ژی ژ چەند خێزانێن جودا جودا پێكدهێت كو چەند فاكتەرێن هاوبەش دناڤبەرا واندا هەنە وەك (ئاخ ، زمان ، مێژوو ، تیتال ، رەوشت و خاسیەتێن وەكهەڤ ، پەروەردە و ......) ئانكو خێزان ژینگەها جڤاكیا ئێكێ یە مرۆڤ تێدا هاتیە دۆرپێچكرن و تێدا رەفتارێ دكەت وئەڤە رێخۆشكرنە كو پەیوەندیێن جڤاكی دناڤبەرا ئەندامێن خێزانێدا دروست ببن.

ئانكو جڤاك (خرڤەبوونا خوجهایە) كو باوەری ب ئێك هیڤی و ئارمانجا پیرۆز هەیە، مفایێ هاوبەش و پەیوەندیێن رێك و پێك ئەو خرڤەكرینە، د ژیانێ و هزركرنێ و ماددەیدا دتانا هەڤدو دچن، هەروەسا ئێك ژ نیشانێن جڤاكی ئەوە كو هەردەم دگورینێدایە.

چالاكى:
جڤاك (خرڤەبونا خوجهایە) لێ دڤێت باوەری ب
.... هەبیت

بنەمـــایێن جڤـــاكی

١- ئەرد :

ئەرد ئەو رووبەرێ ئاخێ یە كو پێهكاتێن سروشتی بخوڤەدگریت و هۆكارێن ژیانێ بۆ مرۆڤی بەردەست دكەت و چەند كەسەك ب شێوێ خێزانێ و گرۆپێن بچووك كو بەرژەوەندیێن وان وان بهەڤراكۆم دكەن و لسەر ڤێ ئاخێ دژین و بۆ بەردەوامیا ژیانی بكاردئینن و مفای ژێ وەردگرن ،ب درێژیا مێژوویێ ئەڤ پێكگورینە دێ یا بەردەوام بیت دناڤبەرا تاكا و بكارئینەرێن ئەردی ژبەر هندێ ڤێ ئاخی دپارێزیت و قوربانییێ بۆ ددەت چونكە پەیوەندیەكا گیانی (روحی) دناڤبەرا مرۆڤی و ئەردیدا هەیە.

٢- شارستانیەت:

ئێك ژ بنەمایێن سەرەكیێن هەر جڤاكەكی ئەوە كو شارستانیەتیا تایبەتیا خوە هەبیت و شارستانیەت ژ ئەنجامێ هەڤركیا پێشكەفتنێ پەیدادبیت كو ئەو جڤاك ژ ئەنجامێ داهێنان و دروستكرنا مێژوویەكێ بۆ خوە تۆماردكەن كو بەردەوام شانازیێ پێ دكەن و دبیتە دەسكەفتەكێ نەتەوایەتی كو د بێژنێ شارستانیەت .

٣- مفايێ هاوبەش:

تەڤ ئەوێن دجڤاكيدا دژين پێكگورينا سۆزێ و هەڤكاريێ وهاريكاريا هەڤدو و بەرژەوەندى وان بهەڤرا گرێددەن كو نەشێن بتنێ بژين ژبەر هندێ مفايێ هاوبەش مەزنترين گرێ بەندا جڤاكيە.

٤- پەيوەنديين جڤاكى:

جڤاكناس ، پەيوەنديێن جڤاكى ب بناغێ سەرەكيێ جڤاكى ددانن يان جڤاك كورتيا وان پەيوەنديێن جڤاكيە يێن جڤاكى و تاكێن جڤاكى بهەڤرا گرێددەن ، ژ بەر هندێ هەردەم بزاڤێ دكەن سيستەمەكى پێكبينن كو ئارستەكرن و راگرتنا رەفتارێن وان رێكبێخيت ، ئەركێ ڤى سيستەمى ئەوە رێ بدەتە چالاكيا و دهەمان دەمدا ژى سنۆرى بۆ دانيت ، چونكى ئەو سيستەم ئەوان دەستنيشان دكەت يێن پێدڤيە بهێنە كرن يێن نەهێنە كرن درێيا پەيوەنديێن جڤاكيدا.

چالاكى:

ژ نموونێن پەيوەنديێن جڤاكى ، پەيوەندى دناڤبەرا

زارۆك و دايك و باب	برا و	قوتابى و	ولاتى و ....

٥- هاریکاری و هەڤکاری:

ئەڤە بناغێ بهەڤرا ژیانا بەردەوامە دناڤ جڤاکدا کومە هەمیا پێویستی ب هەڤدو هەیە ، کەس ژمە نەشێت بتنێ بژیت ژبۆ موکمکرنا فاکتەرێن بجڤاکبوونا تاکی دڤێت ئەم هەمی هاریکاری وهەڤکاریا هەڤدو بکەین.

٦- نووخوازی:

بنەمایێ شارستانیەتێ ونەڤەقەتیانێ یە ژ کاروانێ پێشکەفتنا جڤاکێن دیترێن جیهانێ ، دڤێت دژی راوەستیان و کەڤنەخوازیێ راوەستین ئەڤە ژی دێ ب رێیا پێشکەفتنا دام و دەزگەهێن مەدەنی دبیت دجڤاکیدا.

ژ نمونێن ((دام دەزگەهێن مەدەنی))

سەنتەرێ	سەندیکا	رێکخراوا
مافێ......	....	قوتابیان

چالاكی

لێبۆرین

ئەگەر برادەرێ تە بەرامبەر تە رەفتارەكا شاش كر ،

تو دێ چ كەی ..

((دێ ژێ سل بی , دێ نەخۆش بەرسڤا وی دەی ,

دێ لێبۆری ؟))

وەراركرنا جڤاكی

دیرۆكنڤیس د وێ باوەریێ دانە كو خێزان د دەسپێكا دروستبوونا خوەدا ب ڤی شێوەیێ هەی نەبوویە ، ژبەركو هۆكارێ سەرەكیێ ئاڤاكرنا خێزانی ئابووری و بەرژەوەندیا بهەڤراژیانێ بوویە ، تاك نەشیایە بتنێ دشكەفتاندا بژیت و هەبوونا خوە ژ كارەسات و ئافاتێن سروشتی و ژیاندارێن درندە بپارێزیت ، لەورا وەك گرۆپێن بچووك ب شێوێ خێزانێ ژیایە و مروڤی پێویستی ب ئێكی هەبوویە كو هاریكاریا وی بكەت ژبۆ مسۆگەركرنا خۆراكی و پێدڤیێن وی ، لەورا ژی ملكداری د تاكیدا پەیدابوویە لسەر شێوێ ژن ئینانێ . لێ لسەر یاسا و مەرج و تیتالێن نهۆ نەبوویە، ژنكێ پێگەهـ وبهایەكێ بلند د خێزانێدا هەبوویە ، چونكە پەروەردەكرنا زارۆكان و برێڤەبرنا تەڤ كاروبارێن ناڤ مالێ لسەر ملێن وێ بوون ، هەرچەندە مسۆگەركرنا خوراكی و ژینگەها ئارام و پارستنا ژن و زارۆكان ژ درندان و كارەساتێن سروشتی لسەر ملێن زەلامی بوون ، لگەل هندێ ژی خرڤەكرنا خوراكی ودروستكرنا ناڤمالیێ و جلكا لسەر ملێن ژنكێ بوون. دجڤاكێ دەسپێكیدا زەلامی هند پێویستی ب ژنێ هەبوویە كو پالدایە پتر ژ ژنەكێ بینیت ، دا گەلەك زارۆك هەبن و بۆ ژیارێ مفای ژێ وەرگریت. ژ ئەنجامێ ئالۆزیا ژیانێ و زۆربوونا هەمەجۆریا پێدڤیێن ژیانێ خیزان نەچاربوون هەڤبگرن و جڤاكەكێ بچووكێ سادە پێكبینن ، ئەڤ جڤاكێن بچووك و سادە هێدی هێدی ب ئەگەرا زۆربوونا كەسێن دناڤدا، ب هەڤگرتنا چەند گرۆپەكێن بچووك جڤاكەكێ ب وەرارتر و پێشكەفتیتر و مەزنتر پێكئینا ،ب ئەگەرا زۆربوونا پێدڤیێن ژیانێ و زێدەبوونا داخوازێن تاكی ژیار پتر ئالۆزبو ئەڤە ژی گەشەكرنەكا دیتربوو كو جڤاكێ دەسپێكی ژ شكەفتا دەركەڤن و ل كەنارێن

دەریایا و رووبارا و ئەردێن بەرفرەهێن چاندنێ خوجە بین، جڤاك ب ڤێ ژی تێر نەبوو چونکی بکارئینانا چاندنێ هەمی پێدڤیێن وی بجە نەئینانیە، ژبەرهندی بزاڤ کر ئامیرا چێکەت بۆ زۆرکرنا درامەتێ چاندنێ و مسۆگەرکرنا پێدڤیێن ژیارا رۆژانە ، بۆ پارستنا بەرژەوەندیان و دابەشکرنا ملکداریا درامەتێ رۆژانە بۆ ئەگەرا پەیدابوونا سیستەمێ حوکمداری و ئاینی و کاروبارێن ئابووری و پەروەردێ و سیستەمێ خێزانێ وجڤاکی و یاسایێ .... دئەنجامدا هەر گرۆپەك بۆ خودانا ئاخ و قەوارەکێ سەربخوە و شارستانیەتەکا تایبەتا جودا ژ جڤاکێن دیتر ، ب ڤی رەنگی جیهان بسەر چەندین جڤاکێن جودا جودا دابەشبوو. کو ب دەولەت هاتنە ناڤکرن . ئەو جڤاکێن نهۆ هەین پشتی د زۆر قۆناغێن پێشکەفتن و وەرارێدا دەربازبووین گەهشتینە ڤێ قۆناغا نهۆ تێدا.

چالاکی: ژن نیڤا جڤاکیە

دڤی سەردەمیدا ژنان ماف هەیە پشکداریێ د هەمی چالاکیێن گەشەپێدانا جڤاکیدا بکەن ، ژ وان ژی چالاکیێن سیاسی ..

ل پەرلەمانێ نهۆیێ ئیراقێ ..... رێژا ژنان چەندە؟

ل پەرلەمانێ کوردستانی رێژا وان چەندە؟

قوناغێن وەرارکرنا جڤاکی

١ - قۆناغا نێچیرڤانیێ

ئەڤ قۆناغە ب ئێکەمین قۆناغا بەرهەمئینانا تاکی دهێتە دهێتەهژمارتن و ئێکەمین قۆناغا کارێ سەربەستە کو هێزا کارێ وی بۆ وی بخود زڤریتەڤە،ئەڤە نیشانەکا گرنگا ڤێ قۆناغی بوویە . هەروەسا نیشانەکا دیترا ڤێ قۆناغێ ئەو بوو کو مرۆڤ ل یەك جه ئاکنجی نەدبوو ، ژبەرکو بدویڤگەریانا ئاژەلان ب مەرەما نێچیرکرنێ وەل مرۆڤی کربوو کو نەشێت ل یەك جه بمینیت ،ل هەرجهەکێ کو ژێدەرێ ژین و ژیارا وی نەدما دا ژوی جهی ڤەگوهێزیتە جهەکێ دیتر.

٢ - قوناغا خودانكرنا ئاژەلى:

ب شێوەکێ گشتی گرۆپێن ئاژەل خودانکرنی ژ گرۆپێن نێچیری مەزنتر بوون ئەگەرا ڤێ چەندی ئەو بوو کو مرۆڤ شیا هۆیێن ژیاری ڤەبینیت و دەستێ خوە دانیتە سەر، ژیانا گرۆپان دڤێ قۆناغێدا بنەجهتر بوو، چونکە پەیوەندی دناڤبەرا جڤاکانداپەیدابوون . هەروەسا نیشانەکا دیترا ڤێ قۆناغی دروستبوونا هەڤرکیێ بوو دناڤبەرا جڤاکاندا لسەر دەست بسەرداگرتنا چەروانگەها و نیشانەکادیترا ڤێ قۆناغێ دروستکرنا خانیا بوو ، دگەل هندێ هیشتا هندەك جڤاك هەبوون د ناڤ چەروانگەهاندا فێری گەریانێ ببوون و دەست ژێ هەلنەدگرت.

پرسیار: بۆچی جڤاکێ خودانکرنا ئاژەلی ژجڤاکێ نێچیرڤانیێ مەزنترە ؟

٣ - قۆناغا چاندنێ :

فێربوونا چاندنێ ب مەزنترین گورین دژیانا مرۆڤیدا دهێتە هژمارتن چونکە چاندنێ وەل مرۆڤی کر کو خوجە بیت و ژئەردێ خوە دوور نەکەڤیت، و سنۆرەکی دیارکەت بۆ دەسهەلاتا هێزا کاری لسەر ئەردی،ئەوبوو نەچاربوو خانیا ئاڤاکەت وجهێ خوە ل نزیك کانی و رووبار و دەریاچەیان قایمکەت و خوجە ببیت ، هەر ئەڤە بوو ژی وەکری کو پەرستگەه و بنگەهێن پارستنێ و خرڤەکرنێ و یاسا و پۆلیس و چەکداران بۆ پاراستنا بەرژەوەندیان دانیت .

ئەڤەژی بۆ ئەگەرا سەرهەلدانا بنەمایێن دەولەتێ . چونکە جڤاك هاتەگورین بوونە گوند و باژێر و پەیوەندیێن جڤاکیێن وان جڤاکێن چاندن دکر ئەو هێز وموکومیە نەما ، چونکە خەلك ل گوند و باژێران دژیان و ژهەڤدو ددووربوون .

چالاکی: (چاندن) وەرچەرخانەکا مەزن بوو دژیانا مرۆڤیدا ،دڤی بیاڤیدا دانوستاندن بهێتەکرن.

٤- قۆناغا پیشەسازی :

قۆناغا داویێ یە ژ وەرارا ژیانا مرۆڤی ، ئەڤەژی پشتی وان بزاڤێن زۆرە یێن مرۆڤی کرین بۆ ڤەدیتنا نهێنیێن سروشتی و بکارئینانا وان بۆ خزمەتا خوە . ئەو زانیاریێن جڤاکی داهێناین، زانایا بۆ پشکنینا سامانێن سروشتی و بکارئینانێ بۆ خێر و خۆشیا مرۆڤی بکاردئینان. ل دەسپێکێ ب پیشەسازیا سڤك دەسپێکر، پاشی لپەی زۆربوونا پێدڤیان و زێدەبوونا بەرهەمی پیشەسازیا گران ل گەلەك جهێن جیهانێ پەیدابوو. ب رادەیەکێ وەسا کو هندەك جڤاك ژلایێ پێشکەفتنا وان ڤە دڤی بیاڤیدا ب جڤاکێن پیشەسازیا مەزن ناڤدارن ، هەروەسا هندەك باژێرێن بچووك ژی هێدی هێدی پێشکەفتن و بوونە باژێرێن مەزن ، حەتا رادەکی هندەك باژێر هژمارا ئاکنجیین وان گەهشتنە چەند ملیون کەسا و ل رویی تەکنولوژیا ب باژیرین ئەلەکترونی ناڤدار بون . ب رادەیەکێ وەسا کو هندەك باژێرا ژمارا ئاکنجیێن وان گەهشتە چەندین ملیۆن کەسان و ژلایێ تەکنۆلۆژیایێ ڤە ب باژێرێن ئەلەکترۆنی دهێنە ناڤکرن .

وەرارا پیشەسازیێ کارتێکرنەکا مەزن کرە سەر ژیانا ئابووریا گوندان، چونکە هژمارەکا زۆرا ئاکنجیێن گوندان بەرەف باژێرا مشەختبوون و مژوولی کارێ پیشەسازیێ بوون ، ئەڤ مشەختبوونە بۆ ئەگەرێ کێمبوونا ئاکنجیێن گوندان. ئەڤ گوڕانکاریە بۆ ئەگەرا گورینا پەیوەندیێن جڤاکی و پەیوەنییێن راستەوخوە هەلوەشیان و پەیوەندیێن لاوەکی جهێ وان گرت ، ئانکو پەیوندی دناڤبەرا خەلکیدا لسەر بنەمایێ قازانجی ومفایێ هاوبەش هاتنەئاڤاکرن . ئالۆزیا ژیانی و زۆربوونا پێدڤیا وەل مرۆڤی کر کو ئێدی نەشێت ڤان پێدڤیا ئامادەکەت.

رامان ژ دابەشکرنا کاروبارا دەرکەفتنا شارەزایی (پسپۆری) یێ یە کو ژئەگەرا پەیدابوونا شارەزاییێ پێدڤیێن جۆرا و جۆرێن مرۆڤی هاتنە ئامادەکرن ، ئانکو دابەشکرنا کاروبارا ب رەنگەکێ هەڤکاری و هاریکاریێ دناڤبەرا لاوێن جڤاکیدا دهێتەدانان.

ئەڤ گورانا دیرۆکیا جڤاکێ مرۆڤایەتیێ کو ل دەسپێکێ دچەند قۆناغێن هەمە جۆردا دەربازبوویە . لێ دگەل هندێ ژی قۆناغێن بەری قۆناغا پیشەسازی خاسیەت و نیشانێن خوە پاراستینە ، ئانکو جڤاکێن وەسا ژی هەنە کو هێشتا کارێ وان یێ سەرەکی نێچیرڤانی و خودانکرنا ئاژەلا و چاندنە. ئەڤە ژی هەمی بهەڤرا دگرێدایینە چونکە پیشەسازی دبینە ئەگەرێ پتربوونا بەرهەمێ ئاژەلی و زێدەبوونا درامەتێ چاندنێ.

پرسیار

١– مرۆڤی دەسپێکێ دەمێ ژ شەکەفتا دەرکەفتی چ دروستکر ؟

٢– ئێکەمین بەرهەمێ سەر ئەردی پشتی نێچیرڤانییێ چ بوو ؟ چاوا بوو ؟

٣– لسەر سەرهەلدانا قۆناغا پیشەسازیا دەسپێکی باخڤە؟

٤– چاوا قۆناغا پیشەسازی کارکرە سەر ژیانا گوندا؟

٥– ئەرێ قۆناغا ئاژەل خودانکرنێ ژ قۆناغا نێچیرڤانییێ باشترە ، بۆچی؟

٦– ئێکەم جڤاکێ مرۆڤی چاوا ژ سنۆرێ خێزانێ دەرکەفت؟

راهینان

هندەك ژ هزرڤانان دوێ باوەرییێ دانە کو جڤاك دڤان قۆناغێن خارێدا دەربازبوویە:

قۆناغا نێچیرڤانییێ	و		و		و	

پەیوەندی

پەیوەندیێن جڤاکی ژ بنەمایێن سەرەکیێن پێکاهتنا جڤاکیە و پەیوەندیێن جڤاکی ب دیتنا هندەك هزرڤانا شەنگستێ سەرەکیە کو جڤاك لسەر هاتیەدامەزراندن ، یان جڤاك کورتیا وان پەیوەندیێن جڤاکیە یێن جڤاکی و لاویێن جڤاکی بهەڤراگرێددەت، ژبەر هندێ هەردەم بزاڤێ دکەن سیستەمەکی پێکبینن کو ئاراستەکرن وراگرتنا رەفتارێن وان لگەل ئێك رێکبێخیت، ئەرکێ ڤی سیستەمی ئەوە کو رێ بدەتە چالاکیا و دەمان دەمدا سنۆرەکی بۆ دانیت ، چونکە ئەو سیستەم دێ وان دەستنیشانکەت یێن پێدڤیە بهێنە کرن و یێن نابیت بهێنە کرن ژی ، داکو گرنگیا پەیوەندیێن جڤاکی ب باشی دیاربیت بلا گرۆپەکا کەسا بینینە بەرچاڤێن خوە کو ژیانا وان لسەر پەیوەندیێن جڤاکی نەهاتبیتە ئاڤاکرن ، ئەڤ جۆرە جڤاکە ژئەنجامێ نەبوونا ڤان پەیوەندیا دێ ژناڤچن کو ئەرك و ماف و تیتال و شێوێ هاریکاریێ دناڤبەرا واندا و ئارمانج و رەوشتێن گشتی دیاردکەت، گرۆپەکا ژڤی جۆری ب جڤاك ناهێتەناڤکرن ، چونکە ژیانا وان لسەر پەیوەندیێن جڤاکیێن ئاشکرا نەهاتیەئاڤاکرن ، ئەڤ گرۆپە دێ تووشی هەلوەشیانێ و ژناڤچوونێ بن . ئانکو پەیوەندیێن جڤاکی تنێ بۆ روویەکێ دیارکریێ جڤاکی نینە، بەلکی هەمی ژیانا جڤاکی بخوەڤەدگریت ، هەر ئەڤیە ژی سنۆرەکی بۆ رەفتارا ژنێ بەرامبەر مێری دیاردکەت و رەفتارا قوتابی ل قوتابخانێ و رەفتارا زارۆکی بەرامبەر دایك و بابا و

ڕەفتارا سەربازی ل ڕۆژێن شەڕی و ئاشتییێ ، هەروەسا ئەو پەیوەندیێن دناڤبەرا دەستەیێن جودا جودایێن جڤاکیدا دروست دکەت و مانا وی مسۆگەردکەت .

چالاکی: ژ نموونێن پەیوەندییێن سۆز و دۆستایەتییێ پەیوەندییێن دناڤبەرا .... , ...
ژنموونێن پەیوەندییێن ئابووری پەیوندییێن دناڤبەرا .... , ...

هەروەسا نەخشێ نیشانێن گشتی بۆ ددانیت کو ژ جڤاکێن دیتر جودادکەت . ب ڤێ چەندێ گرنگیا پەیوەندییێن جڤاکیێن ژیانێ و بەردەوامیا جڤاکی دەردکەڤیت، پەیوەندییێن جڤاکی دهەردەمەکیدا وەکهەڤ نینن، ئەگەر جڤاکێ دەسپێکی و سادە بوو ، پەیوەندییێن جڤاکی دناڤبەرا واندا سادە و دیارکرینە . ژیان دناڤ ڤان جڤاکاندا ب وێ چەندێ دهێتە نیاسین کو پێدڤیین وان یێن جڤاکی دکێمن . وەك تیتالێن وان ژی پەیوەندیێن وان یێن جڤاکی دیاردکەت ، لێ ئەگەر جڤاکێ ئالۆز بوو یان جڤاکەکێ نوو بۆ پەیوەندییێن جڤاکی ژی دێ بەرەڤ ئالۆزییێ بن ، دێ بێژنە هندەکا پەیوەندییێن ئابووری و هندەکێن دیتر کەسایەتی و هندەکا دۆستایەتی یان دوژمنایەتی ، مینا پەیوەندییێن ژن و مێرینییێ و هندەکێن دیتر ، یان هندەکا گونجاندنا مفا و قازانجی ڕاگرتیە ، وەکی پەیوەندیا دناڤبەرا کرێکارا بخۆەدا ، یان هندەك ژ پەیوەندییێن دیتر کو دبەرژەوەندێدا ناگونجێن وەك : پۆلیس و گونەهبار.

ب ئاوایەکێ گشتی پەیوەندیێن جڤاکی دبنە دو بەش:

١- پەیوەندیێن راستەوخوە:

وان پەیوەندیان بخوەڤەدگریت یێن ناڤبەرا تاکێن یان ئەندامێن جڤاکەکیداهەین کو لسەر بنەمایێ سۆز و ڤیانێ و پەیوەندیێن خوینێ هاتیەئاڤاکرن، و پەیوەندیەکا بەردەوامە و زۆر جارا ڤێ پەیوەندیێ دچارچووڤێ خیزانا مەزن و بچووکدا پیرۆزیا خوە هەیە ئانکو پەیوەندیا دناڤبەرا دایك و خووشك و برا و کەس و کارێن پلە دو.

چالاكی:

پەیوەندیێن راستەوخوە وەك پەیوەندیێن دناڤبەرا

أ- دایك و [ ]

ب- برا و [ ]

جـ-باب و [ ]

٢- پەیوەندیێن لاوەكی(نەراستەوخوە):

ئەڤ پەیوەندیە ژ ئەنجامێ هەڤنیاسین و تێكەل بوونێ ب ئاوایەكێ نەراستەوخوە پەیدادبن ، ئەڤ سوّز و ڤیانە لسەر بنەمایێ نزیكیا خوینێ پەیدانابیت ، بەلكی لسەر بنەمایێ ئەرك و مافان بەرامبەر هەڤدو و جڤاكی پەیدادبن، وەكی پەیوەندیێن دناڤبەرا ماموّستای و قوتابیدا و فەرمانبەری بەرامبەر كار و فەرمانگەها وی ، هێزا پارێزەر بەرامبەر ئاخێ و ولاتی. ژبەر هندێ ژی ئەڤ پەیوەندیە ب پەیوەندیا فەرمی هاتیەناڤكرن چونكە بنەمایێن وێ بجهئینانا ئەركێ تاكیە دجڤاكیدا وئەو ئەركێن لسەر وی بەرامبەر كەسێن دیتر بێ لادان و جیاوازیكرن . ژئەڤێن مە لسەری باسكرین بوّ مە دیاردبیت كو پەیوەندیێن جڤاكی بزاڤكریە گەلەك ژئارمانجێن .

گرنگ بجە بینیت وەكی:-

١- رەوشەنبیریا جڤاكی وەسا مە هیدكەت كو رەوشت و رەفتارێن خوە بەرەف قازانج و مفایێ لاوێن جڤاكی ئاراستەكەین .

٢– پەیوەندیێن جڤاکی مرۆڤی بەرەف تێگەهشتنا رامان و بهایێن جیاواز رادکێشن کو ب سیستەمێ جڤاکی ڤە هاتیەگرێدان و وەلێدکەت کو ژیانا خوە لگەل ڤی سیستەمی بگونجینیت.

٣ – ڤەکۆلینا پەیوەندیێن جڤاکی هاریکاریا مە د وێ چەندێدا دکەت کو دئاریشێن جڤاکی بگەهین و ب رێیا ڤێ ژی هاریکاریا مە دهێتەکرن کو نەخشە و پلانا دانین ژبۆ چارەسەرکرنا ڤان ئاریشان.

چالاکی: ژ نموونێن پەیوەندیێن لاوەکی

أ– پەیوەندی دناڤبەرا مامۆستا و ________

ب– پەیوەندی دناڤبەرا فەرمانبەر و ________

٤– تێگەهشتنا پەیوەندیێن جڤاکی دکەڤیتە سەر ڤەکۆلینا دیاردا و روودانێن دیرۆکیێن جڤاکی . کو ئەڤەژی رێیەکا زۆر گرنگە ژبۆ زانینا رەوشا نهۆیا جڤاکی.

٥– دانانا پلانێ بۆ پاشەرۆژێ کو پشت ب وان پەیوەندیێن جڤاکی دبەستیت یێن دناڤ جڤاکیدا دبەلاڤ . وەکی وان گورانکاریێن گرێدای پێشڤەبرنا ئارمانجێن جڤاکی ژلایێ باشی و چالاکیا تاکی و جڤاکی ڤە.

راهینان

ژ نموونێن پەیوەندیان , بە هەر ئێکی دووا بنڤیسە :

پەیوەندیێن راستەوخوە	پەیوەندیێن نەراستەوخوە
وەکی	وەکی
١-	١- ....
٢-	٢- ....

ئەرك و مافێن کەسان د جڤاکیدا :-

هندەك ژخودان هزرێن جڤاکناس دەست ب ڤەکۆلینا لسەر تاکەکەسی و جڤاکی کریە، هەر ئێك ژ وان بتنێ ، هندەکا پویتە ب تاکەکەسی دایە،لێ هندەکێن دی بەرژەوەندیا جڤاکی ئێخستیە پێش بەرژەوەندیا تاکەکەسی ، ئەوێن پویتە ب تاکەکەسی دای ، دگۆت تاك بەری جڤاکی هەبوویە، تاکەکەس بنەمایێ پێکهاتنا جڤاکی یە، کو بێی تاکە کەس جڤاك پێك ناهێت ، ژبەر هندێ دڤێت بەرژەوەندیا تاکەکەسی ب رێیا ئاسایشا تاکی وبەردەستکرنا تەڤ فاکتەرێن ژیارەکا خۆش و ئایندەکێ گەش بهێتە پاراستن . لێ بەشێ دووێ ژخودان هزرا کو پویتەی ب جڤاکی ددەن د وێ باوەریێ دانە کو تاکەکەس بەرهەمێ جڤاکیە ، چونکە تاکەکەس بتنێ نەشێت چ بکەت وجڤاك تاکەکەسی بۆ ژیانا جڤاکی بەرهەڤدکەت و پاراستنێ بۆ مسۆگەردکەت . هەمی شیان و ژێهاتنێ

پێشکێشی وی دکەت دابکەتە مرۆڤەکێ تەواو ، دتەڤ جڤاکێن جیهانێدا تاکەکەسی و جڤاکی مافێن تایبەتی هەنە . ژبەرکو ئەڤ بەشە زۆر باسێ مافێ تاکەکەسی دکەت ، دجڤاکیدا رامانا(ماف) دچارچووڤێ هەڤولاتیبوونێدا گەلەکا بەرفرەهە ، چونکی رامانا وێ لپەی جیاوازیا جڤاکا دهێتە گورین ، ئەو جڤاکێن زۆر پێشکەفتی مافەکێ زۆر دایە تاکەکەسی کو دجڤاکێن دیتردا ناهێتەدیتن ،بەلێ دهندەك جڤاکێن دیتردا تاکەکەس ژ بچووکترین مافێن مرۆڤی دبێ بەهرن .

چالاکی: ئەز ولاتیەکێ کوردستانی مە :

ئەرکێن لسەر ملێن من بەرامبەر وەلاتی :

١- .... ٢- .... ٣- ....

دگەل ڤێ ژی دا دناڤ جڤاکێن جیهانێدا هندەک مافێن بەرنیاس هەنە وەک:

١- ماف و سەربەستی:

ئەو جڤاکێ ماف و سەربەستیەکا بەرفرەه لاوێن خوە دبەخشیت، ژجڤاکێن دیتردا ژ لایێ جۆرێ رەوشتێ تاکەکەسی ڤە جودایە، دڤان جڤاکاندا بۆ تاکەکەسی هەیە وان کار و رەوشەنبیریا هەلبژێریت یێن لگەل شیانێن هزر وبیرێن دگونجن، و هەمی مافەك نابیت لپەی وان بیت یێن پێکهاتن لسەر هەی، چونکە تاك زێدەباری وێ چەندێ کو خودانێ حەزا تایبەتا خوەیە ، لێ ئەو تاکە دهەمان دەمدا ژی بەشـــەکە ژ

جڤاکێ مەزن ، ئانکو لسەر وی یە پێگیریێ ب وان تشتا بکەت یێن لسەر پێکهاتین . و ئەڤە گرنگترین نیشانێن گشتیێن ماف و سەربەستیێن تاکەکەسی نە د جڤاکیدا . کو پێکدهێن ژ ژیان و خواندن و پاراستن و بیروڕا دەربرین و پاراستنا ساخلەمیێ و جۆرێ جلکا و خودا پەرستنێ و چوونا ناڤ گرۆپ و سەندیکا ب تەڤ جۆرێن وان ڤە. تەڤ دەستوور و یاسایەکێ دجیهانێدا دان ب ڤان ماف و سەربەستیا دانایە ، چونکە زۆر دگرنگن ژبۆ موکوم کرنا پەیوەندیێن دناڤبەرا تاکەکەسی وجڤاکیدا .

راهینان

(سەربەستی) ئازادیە یان سەربەردانە یان پێگیریە ب بها

تۆ : بەرسڤا راست هەلبژێرە

٢- وەکهەڤی :

وەکهەڤی ب مافەکێ گرنگێ نەڤیێن مللەتی دناف جڤاکیدا دهێنە دانان ، چونکە بەلگێ دادپەروەریا جڤاکیە ژبۆ بدەستڤەئینانا دەلیڤێ بۆ هەر ولاتیەکی دناف جڤاکیدا ب ئەگەرا هندێ ژی دناف لاوێن جڤاکیدا پلا هاریکاری و پشتەڤانیا جڤاکی بلند دبیت و باوەریا خەلکی ب دسهەلاتا هەلبژارتی پتر لێ دکەت.

چالاکی :

دو گرۆپ ژ قوتابیان دێ دو راپۆرتا لسەر (ماف و سەربەستی)و (وەکهەڤیێ) ئامادەکەن ، بۆ وانا دهێت دێ دانوستاندنێ لسەرکەن

پرسیار

١- گرنگیا پەیوەندیێن جڤاکی د درستبوونا جڤاکیدا چیە؟

٢- باسێ سێ نموو نێن پەیوەندیێن جڤاکی دباژێرێ خوەدا بکە؟

٣- مەرەم ژ پەیوەندیێن راستەوخوە و نەراستەوخوە چیە ؟

٤- مەرەم ژ هەڤگرتنا جڤاکی چیە و رۆهن بکە ؟

٥- بۆچی پێشکەفتنا زانیاریا یاپێدڤیە بۆ بەختیاریا جڤاکی ؟

٦- بۆ پێکگورینا زانستی مەرجە جڤاك هەڤکاریا هەڤدو بکەن ؟ بو چی ؟

جڤاکێ شارستانی

چڤاکێ شارستانی ئەو چڤاکە یە کو تاکێن وێ شیاینە بگەهنە رادەکێ وەسا پێشکەفتنێ کو بساناهی ژ چڤاکێن هەڤسوی بهێنە جوداکرن ، ڤێجا ئەف پێشکەفتنە چ ژ لایێ هزری یان کەلتوری یا فەرهەنگی یا زانستی یا بیناسازیێ یان ئەخلاقیڤە بیت یان هەر بیاڤە دی بیت یێ کو ب ئەگەرا وی بشێت خاسیەتەکێ ژ خاسیەتێن شارستانیێ ل دەف خوە پەیدابکەت و ژ چڤاکەکێ دیتر یێ مروڤان بهێتە جودا کرن.

ئانکو شارستانیەتیا چڤاکان خوە د وان دەستکەفتین زور هەمی لایی وجودا جودا ین چڤاکیدا خو دبینیتە ڤە کو تاکان ب کار و مانديبونا چەندین سالان بدەستڤەئینااینە ، یان شیاینە مفای ژ دەستکەفت و شارستانیین هەڤسویێن خوە وەربگرن و هندەك گورنکاریێن تێدا بکەن و دووبارە بۆ بەرژەوەندیا چڤاکێ خوە بکاربینن . ئەو چڤاکێن ئاستێ پێشکەفتنا شارستانی وان ژ چڤاکەکە دیتر ب هەر ئەگەرەکێ بیت ل پێشتربیت ، دی بینین رادێ بزاڤا تاکێن وان و رادی گەشەکرنا زانستی و ئاڤکرنێ و کەلتورێ وان ل چاڤ چڤاکێن دی ل پێشترە ، ئەڤەژی وێ بۆمە رۆهن دکەت کو ب شارستانیبونا چڤاکی چەندە د بەرژەوەندیا نهۆ و داهاتیا چڤاکیدا.

نەتەوی کورد ژی وەك نەتەوێن دی خودان شارستانیەتا خویە دگەل هندی ژی دگەل نەتەوین هەڤسوە پشکداریەکا جالاکی شارستانیا دەڤەرێ دا هەبوویە ، ئەڤەژی چەندە دگەهینیت.

کا جڤاکێ کوردستانێ چەندە چڤاکەکێ شارستانیە و چەندە چڤاکەکێ د ژ ب هەمی رووکارەکێ نە شارستان بوویە، ئەڤە و دیرووکا نەتەوێ مە بریتیە ژ سیمایێن شارستانی د ئاڤاکرنی و ئەزمان خوش وئەدەب و زانستێ ، بەلێ نەیارێن چڤاکێ کوردستانی هزرا نەتەوە پەرستیێ و تەماعکارانە ئنایە د ناڤ چڤاکێ کوردیدا و کەلەك رووکارێن شارشتانی و مروڤی و زانستی هەیە ب درێژیا دیرۆکێ ژناڤبریە و کلتۆر و شارستانیا خوە ب سەر داسەپاندیە ، ب مەرەما بەرزەکرنا ناسنامانە تەوایەتیا. چڤاکێن شارستانی بێ بنەما بناغێن دیار کری ناهێنە دامەزرندن ، یێن د وان جڤاکاندا دهێتە دیتن ژی مەرج نینە ژ لایێ ناڤەروکێڤە ب هەڤد بچن ، چونکە هەر چڤاکەکی بنەمایێن تایبەت وبنەمایێن گشتی هەنە، ل ڤێرێ دا گرنگترین بنەمایێن چڤاکێ شارستانی دشێین د ڤان چەند خالێن خارێ دا کورت کەین:-

چالاکی: ژ خاسیەتێن چڤاکی شارستانی

ئێك : پێشکەفتنە ل لایێ ....

دوو : پێشکەفتنە ل لایێ ....

١- بنەمایێ ئاڤكاری (عمراني):

ئانكو هەبوونا رەوشەكا مروڤی یا وەسا كو تاكێن وی چڤاكی بشێن چڤاكەكێ ئاڤاكای وەسا دروست بكەن ، ب شێوەكی تەناهی و ئاسایش بو دەمەكێ دوور و درێژ بەرقەرار ببیت و پرۆژێن ئاڤەدانكرنێ و ژیارێ هاتبنە مسوگەركرن دا كو دەلیڤە یا داهێنانێ بۆ ئەندامێن چڤاكی پەیدا بن.

چالاكی: ژ نمونێن ئاڤاكای

أ- گەشەپێدانا پروژێن ژ ێرخانا ئابووری.

ب- پروژێن (ژبرخانا ئابووری) وەكی چ؟

٢- بنەماییێن ئابووری:

ئەڤەژی وێ دكەهینیت هەر ئێك ژ وان چڤاكێن شارستانی خودان ئابووریەكا تایبەت ب خوڤە و چاوانیا بەرهەمئینانێ و دابەشكرنا بەرهەمی ، ئامیرێن بەرهەمئینانێ ژی بخوە ڤەدگریت ، لەورا سەیرنینە لاندكا چڤاكی شارستانیێن مەزن نزیكی رووبار و سەروكانین ئاڤان، چونكی هاریكاریا پروژێن ئاڤدان و ئاڤاكایا چڤاكان ددەت.

٣- بنەماییێن رەوشەنبیری و كەلتۆری:

ئەگە بنێرینە چڤاكێن شارستانی ، دێ ببینین هەر ئێكەك كەلتور و رەوشەنبیریەكی بكاردئینت جودا ژ چڤاكەكێ دی ، ئەڤەژی خۆ د شێوازێ نڤیسینێ و ئاخفتنی و جللك لبەركرێ و تیتال و نەریتێن چڤاكی ئڤایا رەفتارێن تاكێن وی چڤاكدا دبینتە ڤە د هەر ئێك ژ وان چڤاكێن شارستانیدا ب جورەكیە و ژ یێ دیتر جودانە.

٤- بنەمایێن هزری (فکری):

ئەڤە بنەمایەکێ گرنگە ، چونکی کارتێکرنا راستە و خوە ل سەر بنەمایێن دیتر هەیە. مەرەما مە رادێ وان بیرو چوونن یێن کۆ چڤاك گەهشتییێ و بەرجەستەکرنا هزرکێ د چار چووڤەکێ دیارکری دا ، کاربێکرن ب رەنگەگێ ئارەزوومەندی یان ب خورتی

راهینان

ژ بنەمایێن چڤاکێ شارستانی

بنەمایێن ________ و ________ و ________

٥- بنەمایێن ئایین (ئۆلی):

ژبەر کو ئایین رولەکی مەزن ل رێکخستنا چڤاکیدا دگریت ، سەیرنینە د چڤاکێن شارستانیدا ئایین بو یەبنەمایەکێ گرنگی بریڤەبرن و رێکخستنا ژیانا روژانە یا خەلکی ل هەر ئێك د ڤان ژ چڤاکێن شارستانیدا دەستهەلاتدارن خۆ ب ئایینەکی ڤەگرتیە ، ئان ژی کارگریە ئایینەکی بو خۆ چێکەن.

٦- بنەمایێ زانستی و فەلسەفی:

ئەڤەژی بنەمایەکێ گرنگ چڤاکێن شارستانیە، ژ بەرکو کارتیکرن ل سەر رادێ بەرهەمئینانێ و ئاراستەکرنا بریڤەبرنێ و ەرفتارێن تاکێن چڤاکی هەبوویە و ئەو هزر و بیرێن زانستینە بروژێن سکرێن لسەر رووبارا و ئامیرێت بەرهەمئینانی یێن نوی دادهینن ، ئەو هزر و بیرین فەلسەفیانەن رەخنی ژ بیرو بۆ چوونێن چڤاکی د گرن و دخازکەرێن گورنکاریانە.

٧- بنەمایێ یاسایی:

یاسا بنەمایەکێ گرنگی رێکخستنا ژ یانا مروڤانە ، ژبەر هندێ چڤاکێ شارستانی دەستبێکێن یاسا دانانێ ئەڤ یاسایە ژی ل دەستپێکێ ب شێوەکی بێکهاهتن یا پەیمانێ بوو و باشی ژ لایی دەسهەلاتدارا ڤە بو دەڤێ یاسایی هاتە سەپاندن.

چالاکی: بو شلوڤەکرنا رولێ یاسایێ چێتبیت مێهڤانداریا یاسا ناسە بهێتەکرن دا کو سمینارەکێ ل قوتابخانێداتە دڤی بیاڤیدا پێشکش کەت.

٨- بنەمایێ دەسهەلات (حوکم) :

رەمانا ژ ڤی بنەمای ئەوە کو ل هەر ئێك ژ چڤاکێن شارستانی رێڤەبەریەك هەیە بو ریڤەبرنا کاروبارێن خەلکی و چارەسەرکرنا ئاریشە و رووادنا و تەپەسەرکرنا نەرازیبویان.

د ڤی حوکم کرنێا دەسهەلاتدار پشت ب یاسایێن هاتینە دانان و دامەزراوێن چڤاکی و دامەزراوێن سوپایی دبەستیت .

راهینان

هەکە چڤاکەکی دەزگا و دەسهەلات تێدا نەبوو, دێ چ روو ددەت؟ بوچی ((هەبونا دەسهەلاتی)) پێدڤیە؟

بەنـــدێ پێنچێ

یاسایین چڤاکی

پێناسا یاسایێ: ئەو رێککەفتنا گشتیا چڤاکیە لسەر چەند دەقەکا کو د بەرژەوەندیا خەلکی دانە ، ڤێجا ئەو دەقە د نڤیسی یان زارەکی ، ئارمانج ل دانانا یاسایێ رێکخستنا ژیانا روژانە یا خەلکیە لسەر ریکەکا دروست و دیارکرنا رەفتار و کریارێن مە ب مەرەما باشترکرنا رابون و روونشتینن مە و جوداکرنا ماف و ئەرکێ هەر تاکەکێ چڤاکیە . چڤاکێن مرۆڤایە تێدا. یاسایێ رۆلەکێ گرنگ و بەرچاڤ گێرایە ل رێکخستن و ئاراستە کرنا وەلاتیا بۆ باشترکرنا پەیوەندیێن مروڤی ب برایێ وێ یێ مروففە ، یاسایین چڤاکی بۆ هندێ دهێنە دانان دا کو ماف و ئەرکێ هەر ئێکی ژ مە دیار بکەت و هەر ئێك ژ مە بزانیت چ ئەرکەك لسەرە ئانجام بدەت و چ مافەك هەیە داخاز بکەت. ژ بەر هندی تێگەهشتنا گیانی یاسایان تێگەهشتنە ل ئەرك و مافان . هیچ چڤاکەکێ مروڤایەتی نابینین شیابیتن دەست ژ یاسا بەردابیت و ب بەرلایی کارکربیت بلا ئەو چڤاکە چڤاکەکێ دەسپێکێ ژێ بیت هەر چەند یاسا د چڤاکیدا بەر قەراربیت هندە ئەو چڤاك د شێت کار و بارین خوە رێکبێخیت و بیاڤێ کارکرنی و مسوگەکرنا پێدڤیین خەلکی بەرهەفکەت ، یاسا ل گور رادی پێشکەفتنا چڤاکی زور ئالوز دبن ، چونکە چەند چڤاکێ مروڤایەتی داهێنانێن نوو بنیتەگورێ هند پێدڤی ب دارێشتنا دەقێن یاسایێن نوو دبیت ژبەر هندێ ، سەیر نینە ببینین چڤاکەیێن دەسپێکی ل چاڤ چڤاکێن نهو دەقێن یاسایێن خوە ل گورەی ژیانا سادەیا یا خوە رێکخستبوون هەر وەسا چەند ئاریشەیێن چڤاکی و ئابووری و رامیاری ژی زور ژ بۆ چارەسەرکرنا وان ئاریشا.

ل ڤێره جهێ خودایێ ئامازێ ب چەند نموونەکێن یاسایێن چڤاکا بکەین و گرنگیا وان یاسا بۆ مە دەرکەڤیت، یاسایێن رێکخستنا هەڤژینیێ گو گرنگیێن د دەته دروست کرنا خێزانا دیارکرنا مافێ هەر ئێك و مێر و زراوکان ، هەروەسا یاسایێن ترافیکێ کو دیروکا وان د زڤریته سەر دەمێ داهینانا ترومبێلا گرنگیی د دەته رێکخستنا هاتن و چوونا ولاتیان ب و ترۆمبێلێن خوە و چاوانیا بکارئینانا رێیا و سزایێ سەرپێچی کەران د دەت. بتایبەتی ئەوین رێزێ ل نیشانێن ترافیکێ نەگرن.

راهینان

یاسا بو رێکخستنا ژیانا مە یا روژانە هاتینە بەرهەفکرن چەند جورێن یاسایا هەنە ژ وان

یاسایا ترافیکێ	و		و	

یاسایێن سزادانا گونەهباران ل سەر دزیێ و کوشتنێ ، هەر دیسا یاسایێن چڤاکی گرنگن کو ب رێیا وان ، بێ گونەه دشێت مافێ خوە داوا بکەت ژ دادگەهان و سزایێ پێدڤی بۆ گونەهباری دیاردکەت ، کو هندەك ب زیندانکرنێ و هندەك ب هژمارا زیایا و قەرەبۆکرنێ ب دوای دهێن.

ئانكو ياسايێن چڤاكى بو هندى هاتينه دانان دا كو هەر تاكەكى چڤاكى ژ نك خوّ كارەكێ وەسا نەكەت دژى بەرژەوەنديا خەلكى ڤان بيت و كەسى زيان گەهشتنێ نەشێت ب ئارەزوويا خوە مافێ خوە وەربگريت ، چونگه پێكيرى نه كرن ب ياسايا بەرەلاّيێ د ئافرينيت ، ژبەر هندى پێدڤيه لسەر هەمى ئەندامێن چڤاكى ريزێ ل ياسايين چڤاكى بگرن و بريّيا ياسايان داخازا مافێن خوّ بكەن و هەر ب ريّيا ياسايا ئەرك بسەردا دهێنه سەپاندن.

راهينان

أ	ب
ياسا بەرژەوەندين تاكى د پاريزێت	هەروەسا ياسا بەرژەوەندين .... د پاريزيت

چالاكى:

ماموستايێ هێژا : ب هاريكاريا كارگێريا قوتابخانێ دشێ مێڤانداريا

١- ئەفسەرەكێ ياسا ناسێ (ترافيكێ) بكەت.

٢- دانو ستاندنێ دگەل قوتابيێن پولەكێ يان قوتابخانێ بكەت.

بەنـــدێ شەشێ

دابین چڤاکی

أ- دابین چڤاکی:

چەند پەیوەندیین چڤاکی ئەندامێن چڤاکی بهەڤرا گریددەن، کو کۆمەکا ڕێباز و ڕەفتار وپەیوەندیین چڤاکی دەست ب سەر داگرتیە ئەو ژی ڕەوشت و تیتال و نەریتن بەر بەلاڤێن چڤاکی و باوەری و ئایین و یاسایان و دەزگەهێن چڤاکی و ئەندامێن خۆ هانددەن بو فێربوون و پەسەندکرنا پیڤەرین دروستێن چڤاکی و داب نەریت و ڕەوشتێن باش. چڤاکێ مروڤایەتی هاریکاریا ئەندامێن خۆ دکەت بو تێرکرن و مسۆگەرکرنا پێدڤیێن وی دگەل ڤێ چاندێ ژێ دا پێدڤیە چڤاکان تایبەتمەندیێن خۆ ژی هەبن ئەو مەرجێن پێدڤی ژ بۆ مانا چڤاکی ئەڤێن خارێنە:-

١- دڤێت پەیوەندیین چڤاکی دناڤبەرا ئەندامێن چڤاکیدا هەبن بو پێکئینانا چڤاکی.

٢- دڤێت کەرستە و خزمەتگوزاری بەرهەمبینیت بو تێرکرنا پێدڤیێن سروشتی و دەروونیین ئەندامێن چڤاکی ل دیڤ شیانا و شێوکێ داد پەروەرانە لسەر وان بێهێنە بلاڤە کرن .

٣- ئەندامێن چڤاکی ژ وان مە ترسا بپارێزن کو ب ئەگەرا دەورو بەری سروشتی و چڤاکی ئێ دەمێ توشی دبینێ.

٤- ژبەر کو مرن ئەنجامێ داوییێ هەمی مروڤەکیە دڤێت ل شوینا وێ زیانا دڤی بیاڤیدا دگەهیتێ زیانێن وان پێ بهێنە دان.

راهينان

ژ ئەمرازێن دابینکارنێن چڤاکی

أ– داب نەریت   ب– ....   جـ– ....

٥– ئەندامێن چڤاکی د بن جۆرەکێ چاڤدێریکرنێ و رێکخستنێ و دابینکرنێ دا بن.

ب- دابینکر ژ دو توخمێن سەرکی پێکدهێت:

١– هەبونا پیڤەر و بهایەکێ چڤاکی دا کو رەفتارێن دروست ژ رەفتارێن شاش جودا دکەن ل پەی ڤێ چەند ژی خەلك لسەر راست و شاشیا کار و کریارارو هزرو بۆ چوونێن خو خەلکێ دیتر ددەت .

٢– هەبونا خەلات و سزا بو پالدانا خەلکی دا لسەر ب رێکا پەسەند یا چڤاکی رەفتار بکەن ئەڤە ژی دوو جورە. (چاك) :وەك چڤاك رازیبوونا خوە بەرامبەر رەفتاری وان دەربریت بشێوێ خەلات وەکی : پێدانا مەدالیایەکێ ، نیشانا خەلاتیە . جورێ دی (خراب) کو چڤاك نەرازیبوون و تورەیيا خۆ بەرامبەر رەفتارێن وان دەردبریت ئەڤە ژی د ناڤبەرا ب سفك لێ نێرینێ شەرمزارکرنێ تاکو دکەهیتە زیندانکرنی و دوور ئێخستنێ ژچڤاکی.

هەکە بتنێ پشت ب خەلاتکرنێ و سزادانی ببەستیت ئانکو پشت بهێتە بەستن کو هندەك ئەندامێن چڤاکی لسەر هندەکێن دی بسەبینین راستی ئەوە هەر ئێك پشکەکا مەزنا بەرپرسیاریا رەفتارێن خوە بێخیتە ستویێ خوە نێر بیت یان مێ. ب خوە چاڤدێریا خوە بکەن ودشێن بخو بریارێ ل سەر خوە بدەن وەك (هەست کرن بگونە هباریی ، یان شانازی بخو کرێ)

ئەڤ بهایێ ئەرکی پێگەهاندنێ و پەروەردەیا چڤاکێ بۆمە دەردئێخیت ئەندامێن چڤاکی رێزی ل پیڤەرێن چڤاکی دگرن و پێ رازی دبن بو نموونە: ئەندامێن خێزانێ فێربوینە گوهداریا دیك و بابان بکە.

راهینان

١- ئەگەر قوتابی چالاکیەکا سەرکەفتی ئەنجامدا دڤێت ....بکەین.

٢- ئەڤەر ولاتی کارەکێ خراب ئەنجامدە دڤیت .... بدەن.

٣- ئەگەر (سزا) و (خەلات) نەبیت دێ چ هێتە روودان؟

دگەل ڤێ چەندێ ژی د قوتابخانێدا فێری رەفتارین جوان و چاك دبن و ل سەر جادا دا ژی پێگیریێ ب شیرەتێن ترافیکێ و دکەن و د بیاڤێ کارك نێدا فێری وێ خۆ بۆ یاسایێ بچەمینیت ئانکو مروڤ د ژیانا ئاساییدا وەك (ئەکتەرەکێ) سەرشانوییێیە لێ بزاڤ و لڤینا وی و سەربەست ترە لێ پەیوەندیین چڤاکی ژهەمی لایەکی ڤە وی دور پێچ دکەن ئەڤە ژی ژ چڤاکەکی بۆ چڤاکەکێ دی تر دهێتە گورین.

راهینان

ژ کەناڵێن (ڕایا گشتی)

ڕوژنامەکەری	و	

ئەو هۆ کارڕێن دکەنە سەر دابینکرییێن چڤاکی ئەڤەنە :

١- ڕایا گشتی

٢- سەرکردایەتی

٣- یاسا

٤- ئایین

ب کورتی دێ ل سەر ڤان چار لایەنا ئاخڤین:

راهینان

(ڕایا گشتی) دشێت دەربڕینێ ژ خۆ بکەت

خونیشاندان	و	

٢- سەرکردایەتی:

رۆلەکێ کاریگەر هەیە بو بدەستڤەئینانا ئارمانجێن گشتیێن چڤاکی لێ د پرانیا چڤاکاندا دەسهەلاتەکا زۆر د ئێخنە دەستێ تاکە کەسەك و ب فەرمی دانپێدان دهێتە کرن کو ئەو سەرۆکە . لێ فەرمانا سەرگردایەتێن میرکاریێ ئانکو نە میرکاریانە لسەر چەند ئەندامین چڤاکی هێنتە دابەشکرن وەکی سەمیان ، یان مەزنێ خێزانێ و سەرکردی قوتابخانێ و کارگێری و رامیاری سەرکردە د ڤان بیاڤان و بیاڤێن دیترێن ژیانێ دا رۆلەکێ کارێکەر هەیە ل رویی رێکخستن و رەفتارکرن . وەلێ دکەت باوەری ب ئارمنج و مەرەمێن وان بینیت و هندەك جارا ژی دشێت پەیوەندیان و داب نەرتیێن چڤاکی و هەتا یاساییێن چڤاکی ژی بکوریت هەر وەکو فەرماندی رامیاریە

سەرکردایەتی گەلەك جورە دشین دو جۆرا دەستنیشان بکەین:-

جورێ ئێکی : ئەو کەسن یێن خاسیەتێن سەرکردایەتیێ تێدا نینن وەکی ژێهاتی و خودان شیان و هزر و بیرەکا پێشکەفتی و شیانا د خەلکی گەهشتنێ و خەلك پشتگریێ لێ بکەت.

جوری دویی : ئەڤ جۆرێ سەرکردایەتیێ کۆ لسەر ژیهاتن و شیانێن وی سەرکردایەتی پلە و پایە کێ د دەتی

راهینان

ب پەیڤەکا بکێر هاتی ڤان ڤالاهیان پر بکە

سەرکردی ژیهاتی وهەڤچەرخ ئەو سەرکردەیە کو

بە [ ] دگەهیتە پلە و پایێ دەسهەلاتی

ووشه

١ – بـ زورا هێـزی ٢ – بـ هەلبژارتنا

٣- یاسا:-

پێکهاتیە ژ کۆمەکا دەستووران بو رێکخستنا پەیوەندیین چڤاکی دەولەت وان د پارێزیت و وەل جەما وەری دکەت رێزێ ل یاسایێ بگرن.

گرنگیا یاسایی:

١- یاسا مافێ خەلکێ دەستنیشاندکەت و کریارین نە رەوا و قەدەغەکری دیار دکەت چ تاکە کەس بیت یان چڤاك.

٢- یاسا ب رێیا دام و دەزگەهێن خوە دەسهەلاتی ل سەر خەلکی و چڤاکی و دەرگەهاندا دسەپینیت و یاسا ژی بو ڤی مەرەمی هاتیە دانان وەك دادگەهـ و پۆلیس و زیندان.

٣- یاسا ل گورەی چڤاکێن مروڤایەتی دهێتە گورین بۆ نموونە:
چڤاکی دەسپێکێ – یاسایا نەریتی (القانون العرفی) پەیرە و دکەن لێ چڤاکێ شارستانی یاسایا دنانی پەیرە و دکەن .

ئایین (ئۆل) :

رۆلەکێ گرنگ هەیە ل چڤاکی و وەل خەلکی دکەت پێگیرێن بها و پیڤەرین چڤاکیێن ناڤ چڤاکی بن و نابیت دەسهەلاتا خو ب سەر خەلکیدا بسەپینیت و پاڤژیەکا ژیرانە بو دەسهەلاتداری بکەت . ئایینی گەلەك فەرمانێن بنچینەیی ل ناف چڤاکێ مروڤایەتی هەنە و رێزین چڤاکی موکوم دکەت و پشتگیریا پەیرە و رەوشتێ تاکە کەسی دکەت وەل خەلکی دکەت هەست ب ئاسناما خوە بکەن و ل دەمێ

لێقەومینا دلەدلەی وان ددەت و بیهنا وان فرەهدکەت و پاکیێ بو پڕانیا کارێن وان دخازیت.

گیانی لێبوردنی هەبێت	دەمارگیری و تورەیوونە

پرسیار

١– بومان چڤاکی بێدڤی ب چیە؟
٢– توخمێن دابینکرنێن چڤاکی بهژمێرە.
٣– ئەو هوێێن کار د کەنە سەر دابینکرنێن چڤاکی بهژمێرە
٤– رامانا سەرکردایەتیێ پێناسە بکە